

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ЖИТТЄВИЙ СВІТ
І ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА
ЛЮДИНИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН**

РЕФЕРАТИВНИЙ ОПИС РОБОТИ

Київ – 2020

УДК 159.9.01+316.6

Ж 74

Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М. М. Слюсаревський, Л. А. Найдонова, Т. М. Титаренко, В. О. Татенко, П. П. Горностай, О. М. Кочубейник, Б. П. Лазоренко. – Київ : Талком, 2020. – 318 с.

ISBN 978-617-7832-61-3

У книзі в реферативному викладі відображено основні результати роботи, за яку Указом Президента України № 4/2020 від 13 січня 2020 р. авторам присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки. Робота підсумовує майже двадцятирічний період розвитку соціально-психологічної думки в Україні, визначає перспективи й основні напрями її дальшого поступу. Пошук способів гармонізації життєвого світу та підвищення рівня психологічної безпеки людини охоплює сфери персонального життєтворення й автентичності, конструювання людьми власного майбутнього і їхнього сходження до суб'єктності в координатах взаємодії з розмаїтим соціальним оточенням. Під цим кутом зору висвітлюються питання демократизації суспільного життя та становлення громадянського суспільства, упровадження суспільних інновацій, рольової взаємодії і продуктивності в групах, розвитку наукового і позанаукового соціально-психологічного мислення, налагодження соціальних діалогів, коригування соціальної напруженості, протидії соціальним патологіям і деструктивним соціальним впливам, подолання наслідків тривалої травматизації постраждалих від воєнного конфлікту.

Адресується професійній психологічній спільноті та фахівцям інших соціогуманітарних наук, а також усім, кому небайдужі проблеми збереження і примноження людського потенціалу країни в сучасному складному, суперечливому і далеко не завжди безпечному світі.

УДК 159.9.01+316.6

ISBN 978-617-7832-61-3

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020
© Горностай П. П., Кочубейник О. М., Лазоренко Б. П., Найдонова Л. А., Слюсаревський М. М., Татенко В. О., Титаренко Т. М., 2020

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ
лауреатів Державної премії України
в галузі науки і техніки за роботу
«Життєвий світ і психологічна безпека людини
в умовах суспільних змін»

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Найдьонова Любов Антонівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Татенко Віталій Олександрович

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп і міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лазоренко Борис Петро́вич

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

Вступ.....	7
1. Теоретико-методологічні засади роботи (М. М. Слюсаревський)	25
2. Концептуалізація поняття “соціально-психологічне мислення” в контексті взаємодії наукових та позанаукових пізнавальних традицій (М. М. Слюсаревський)	52
3. Ситуаційний підхід як спосіб пізнання суспільних умов особистісного розвитку людини та її психологічної безпеки (М. М. Слюсаревський)	68
4. Життєконструювання особистості у власному життєвому світі (Т. М. Титаренко).....	85
5. Особистісні виміри психологічного здоров’я і технології його відновлення (Т. М. Титаренко).....	102
6. Стратегії відновлення проблемної молоді в умовах миру і війни (Б. П. Лазоренко)	118
7. Психологічні виміри інтимного життя людини (В. О. Татенко).....	135
8. Рольова теорія особистості і її життєвого світу (П. П. Горностай).....	152

9. Психологія груп і психологічна підтримка суспільних трансформацій (<i>П. П. Горностай</i>)	167
10. Соціальні діалоги у вимірах когнітивного спілкування (<i>О. М. Кочубейник</i>).....	182
11. Автентичність особистості в інтерсуб'єктивному просторі життєвого світу (<i>О. М. Кочубейник</i>).....	198
12. Рефлексивний капітал територіальної спільноти в життєдіяльності людини (<i>Л. А. Найдьонова</i>).....	215
13. Психологія впливу на життєвий світ людини (<i>В. О. Татенко</i>)	233
14. Медіапсихологічні основи безпеки особистості в інформаційному просторі (<i>Л. А. Найдьонова</i>).....	249
Психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах. Замість післямови до роботи (<i>М. М. Слюсаревський</i>).....	267
Спільний список публікацій.....	292
Список зарубіжних публікацій.....	312

ВСТУП

Актуальність роботи випливає з необхідності збереження соціально-адаптивних можливостей людини, оновлення та підвищення її життєвої активності в умовах кардинальних суспільних перетворень. Ці умови, які є швидкоплинними та почасти невизначеними, характеризуються глибокими кризовими явищами і різкими змінами напрямів та орієнтирів суспільного розвитку, справляють потужний і значною мірою неоднозначний вплив на психологічне благополуччя та безпеку людини, нерідко супроводжуються ексцесами психотравматизації. Отже, палітра випробувань, що трапляються на життєвому шляху сучасної людини, потребує фундаментального соціально-психологічного осмислення, як і перебудова економічного укладу, реформування багатьох суспільних інститутів, глобальна економічна та політична кризи.

Особливо загострила проблему збереження соціально-адаптивних можливостей людини розв'язана проти України зовнішня агресія. Воєнна травматизація створює реальну загрозу накопичення і посилення в суспільстві стресових реакцій, посттравматичних розладів, зменшення індивідуальних ресурсів особистості, зниження рівня здоров'я нації і якості життя людей, різноманітних викривлень у формуванні життєвих планів та перспектив молоді. Тому дедалі очевиднішим стає суспільний запит на обґрунтування і практичне забезпечення конструктивних особистісних трансформацій постраждалих від гібридної війни, адаптацію їх до умов мирного життя, відновлення їхньої адаптивності, автономності та самостійності. Потрібен належний теоретико-методологічний та методичний базис для ефективних соціально-психологічних інтервенцій, підготовки та перекваліфікації психологів-практиків, соціальних працівників та інших фахівців і волонтерів, що працюють з різними категоріями постраждалих.

Наукову роботу “Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін”, яка є комплексною працею, що

відображає основні результати фундаментальних досліджень, здійснених в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України протягом 2000–2017 років, присвячено пошуку відповідей на цей суспільний запит.

Мета роботи полягає у виявленні потенціалу особистісного розвитку людини та визначенні шляхів підвищення її психологічної захищеності в умовах суспільних змін різного масштабу – від глобальних цивілізаційних зрушень до процесів у сфері міжгрупових і міжособових відносин, спричинених реформами, що здійснюються в суспільстві, та викликами розв'язаної проти України гібридної війни.

Наукова новизна роботи вбачається в тому, що вперше у вітчизняній соціогуманітарній науці досліджується, з урахуванням досягнень зарубіжного досвіду, життєвий світ людини як вища суспільна цінність. Фундаментальний концепт життєвого світу покликаний не лише вдосконалити розуміння джерел психологічної безпеки і благополуччя людини, а й запровадити практику здоров'язберігальних суспільних відносин, сприяти зниженню стресогенності повсякденної взаємодії в суспільних інститутах, визначити напрями дальшого розвитку соціального, освітнього, інформаційного та інших аспектів політики держави, що впливають на правову, економічну і гуманітарну сфери суспільного життя, стан обороноздатності країни, готовність її народу до протидії агресору.

За обсягом охопленої проблематики та глибиною наукового опрацювання робота дотепер не має аналогів у вітчизняній психологічній літературі й відкриває новий етап розвитку соціальної практики, пов'язаної з наданням психологічної допомоги особам і спільнотам, що її потребують. Основні теоретичні положення роботи є узагальненням результатів фундаментальних наукових досліджень, що передбачали вдосконалення понятійного апарату, визначення методологічних координат побудови і критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій, глибокий та всебічний аналіз сутності досліджуваних психічних явищ і процесів, з'ясування механізмів, закономірностей і тенденцій розвитку життєвого світу особистості у взаємодії з

найближчим і широким соціальним оточенням та створення системи надання психологічної допомоги найбільш вразливим категоріям громадян. Запропоновано низку теорій, концептуальних моделей, типологій, періодизацій та інших форм представлення нового соціально-психологічного знання, застосовано спеціальні методи, що забезпечують системне аналітико-прогностичне пояснення істотного змісту психологічного аспекту людського існування, емпірично підтверджують закономірності набуття людиною психологічного благополуччя у складних і суперечливих умовах сучасності.

Пошук способів гармонізації життєвого світу особистості як потужного джерела розвитку людського капіталу країни охоплює сфери персонального життєтворення і автентичності, конструювання людьми власного майбутнього і їхнє сходження до суб'єктності в координатах взаємодії з розмаїтим соціальним оточенням, включаючи участь у демократизації суспільного життя та становленні громадянського суспільства, упровадження інновацій, рольову взаємодію і продуктивність у групах, розвиток наукового і позанаукового соціально-психологічного мислення, налагодження соціальних діалогів, стратегії коригування соціальної напруженості, протидії соціальним патологіям і деструктивним інформаційним впливам, технології подолання наслідків тривалої травматизації постраждалих від воєнного конфлікту.

Практична значущість роботи, упровадження її результатів. На основі використання розробок авторського колективу прийнято низку нормативних документів національного рівня, зокрема стандарти вищої освіти з підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії галузі знань 23 “Соціальна робота” та стандарт початкової школи, куди включено питання розвитку критичного мислення учнів як базової складової медіаграмотності. Міністерством охорони здоров'я України затверджено Концепцію надання позалікарняної допомоги ВІЛ-інфікованим та здійснення догляду за хворими на СНІД (2002), а також Національний протокол “Порядок добровільного консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію” (2005). Президією НАПН України 2010 року схвалено першу національну Концепцію впровадження медіаосвіти, на основі якої розгорнуто масштабні всеукраїнські

експерименти, а 2016 року – її нову редакцію, доопрацьовану з урахуванням завдань, що впливають із Доктрини інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України.

Теоретичні здобутки авторів роботи дозволили їм створити оригінальні підручники та навчальні посібники, серед яких “Основи соціальної психології”, “Сучасна психологія особистості”, “Психологія міграції”, “Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу”, “Медіакультура”, “Кібербулінг, або віртуальна агресія: способи розпізнання і захист дитини”, “Когнітивні механізми розвитку соціального діалогу”, “Психолого-педагогічне забезпечення соціально-психологічного клімату в колективі”, “Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій” та інші видання, що широко впроваджуються в закладах вищої та загальної середньої освіти.

Навчальний посібник “Основи соціальної психології” побачив світ 2008 року як експериментальне видання. Протягом п’яти років він проходив апробацію в ряді вітчизняних університетів, докладно обговорювався на семінар-нарадах викладачів дисциплін соціально-психологічного профілю, що проводилися в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, та отримав схвальні відгуки. Це дало змогу підготувати на його основі й видати на початку 2018 року однойменний підручник, що вирізняється змістовою та дидактико-методичною новизною. У ньому запропоновано нове бачення проблемних питань становлення цієї дисципліни у світі і в Україні, уперше включено до нормативного курсу соціальної психології теми соціальних ситуацій і психології впливу, по-новому висвітлено тематику соціальної психології особистості, психології груп і психології мас. Уже два видання за період виконання роботи витримав навчальний посібник “Психологія міграції”. При цьому друге видання істотно доповнено і розширено з урахуванням нових суспільних реалій, глобальних та внутрішньополітичних чинників, що зумовлюють дедалі більшу значущість для України проблеми міграції. Два видання витримав також навчальний посібник “Сучасна психологія особистості”.

Сформульовані авторами висновки та пропозиції використовуються для розробки навчальних програм, діагностич-

ного та корекційного психологічного інструментарію, технологій надання психологічної допомоги, розвитку педагогічної практики. Про затребуваність у суспільстві результатів роботи свідчить також видання науково-популярних праць авторів масовими тиражами. Тираж кращої з них – “Такі різні діти” – сягнув 10 000 примірників.

Належне опрацювання методологічних основ роботи уможливило створення як відповідних концепцій і теорій середнього рівня, так і методичного інструментарію, що дав змогу здійснити численні емпіричні дослідження, значну частину яких становили масові репрезентативні опитування громадян України. Під час цих досліджень, що проводилися переважно в моніторинговому режимі, вивчалися тенденції динаміки суспільних змін та їхні соціально-психологічні детермінанти, проблеми розбудови й функціонування інформаційного простору України, рівень соціальної напруженості в суспільстві, довіра населення до різних суспільних інституцій, його геополітичні орієнтації і ставлення до здійснюваних політичних, соціально-економічних та освітніх реформ, особливості громадянського самовизначення і психоемоційний стан суб’єктів освіти на звільнених територіях Донецької та Луганської областей тощо. На основі даних масових опитувань та результатів інших емпіричних досліджень протягом періоду виконання роботи підготовлено за її тематикою 293 інформаційно-аналітичні матеріали, які було подано до Адміністрації Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, інших центральних та місцевих органів державної влади.

На основі теорії життєконструювання розроблено концепцію соціально-психологічної реабілітації особистості, складовими якої є цілі, вектори та змістові мішені реабілітаційних впливів, етапи, технології та техніки реабілітації, у тому числі напрями самопомоги й практики сприяння посттравматичному зростанню. Побудовано модель комплексної організації психо-соціальної підтримки травмованої особистості, яка включає перманентне збирання інформації про психічне здоров’я та потреби населення, мультидисциплінарний простір підтримки психічного здоров’я, покращення доступу до підтримки психічного здоров’я, навчання фахівців доказових та ефективних інтервенцій, систему просвітницької роботи серед населення.

Створено технологію підвищення емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій, яка реалізується за рахунок діагностичних, рефлексивних і психотерапевтичних технік коригування емоційного самовладання й отримання досвіду рефлексії емоцій, самосприйняття і самоствавлення. Обґрунтовано технологію відновлення ресурсів життєздатності особистості із застосуванням технік реконструкції базових реабілітаційних та безпечних навичок, що позитивно впливає на мотивацію самозцілення та самовідновлення травмованої особистості. Упроваджено реабілітаційний комплекс соціально-психологічного відновлення проблемної молоді, центральним елементом якого є авторська методика парадоксу реінтеграції. Практичне застосування знайшли запропоновані способи підтримання самоефективності військовиків та комплекс технологій відновлення ресурсу конструктивного переживання втрат (технологія прийняття втрати, технологія локалізації причин зниження життєвих ресурсів особистості, медійні технології). Запропоновано також комплекс технологій відновлення діалогу зі світом, собою та сенсом життя на основі практик подолання відчуження учасників бойових дій від роботи, суспільства, інших людей, від себе та сім'ї. Розроблено програму соціально-психологічної адаптації для внутрішньо переміщених осіб із використанням арт-терапевтичних технологій та визначено умови її продуктивності.

Користується попитом комплекс посібників і методичних рекомендацій для практичних психологів, соціальних працівників, учителів та батьків, а саме: “Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій”, “Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді”, “Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя”, “Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин”, “Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека”, “Методики вивчення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій” та інші.

На основі наукових розробок з 2014 року при інституті функціонує *Навчально-практичний центр психологічних інновацій* (до 2019 року – Методичний реабілітаційний центр), що на волонтерських засадах допомагає учасникам бойових дій, членам

їхніх сімей, переміщеним особам та іншим категоріям людей, які потребують психологічної допомоги. Центр веде інформаційно-просвітницьку роботу, здійснює підвищення кваліфікації фахівців, що працюють із постраждалими.

Результати досліджень утілено в практику навчання психологів, соціальних педагогів, медичних працівників, волонтерів у системі центрів профілактики та боротьби зі СНІДом, мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Міністерства соціальної політики України, в неурядових організаціях тощо. Вони використовувалися під час виконання Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України завдань Міжгалузевої комплексної програми “Здоров’я нації” на 2002–2011 роки, Національної програми патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Національної програми “Репродуктивне здоров’я” на 2001–2005 роки, четвертої Національної програми профілактики ВІЛ-інфекції/СНІДу на 2001–2003 роки, Програми протидії розповсюдженню наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та скорочення попиту на них на 2001–2005 роки, а також під час розробки та укладання довідників з профілактики наркоманій та ВІЛ/СНІДу, методичних матеріалів для соціальних працівників, учителів, батьків, лідерів із числа підлітків та молоді системи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Міністерства соціальної політики України, громадських організацій, які працюють у цій сфері, а також у практичній психокорекційній та профілактичній роботі.

Важливим напрямом упровадження результатів роботи є створення і застосування в практичній діяльності низки інструментів психологічної діагностики. Психодіагностичні методики “Опитувальник рольової компетентності” та “Шкала локусу рольового конфлікту”, “Шкала особистісної пружності” були використані в дослідженнях інших авторів, вимірювання цих характеристик покладено в основу кількох докторських і кандидатських дисертацій із психології в Україні та за її межами. Теоретичні напрацювання авторів реалізовано під час проведення дослідно-експериментальних робіт усеукраїнського рівня за темою “Організація навчально-виховного процесу загальноосвітнього

навчального закладу на засадах суб'єктно-вчинкового підходу” на базі Канівської гімназії імені Івана Франка Черкаської області. Результати цього експерименту поширюються в закладах загальної середньої освіти України.

Головним напрямом практичної реалізації фундаментальних медіапсихологічних досліджень стали розроблення та реалізація Концепції впровадження медіаосвіти в Україні (перша і друга редакції), яка інтегрує успішний світовий досвід. У цій Концепції сформульовано наукові принципи української медіаосвіти (особистісний підхід, перманентне оновлення змісту, орієнтація на розвиток інформаційно-комунікативних технологій, пошанування національних традицій, пріоритет морально-етичних цінностей, громадянська спрямованість, естетична наснаженість, продуктивна мотивація) та принципи створення шкільних медіаосвітніх програм для дітей різного віку (посиленої рухової активності, ресурсового передавання знань, комунікативної пропедевтики, гнучкого і розмаїтого змістового наповнення занять, циклічності програм для врахування сенситивних періодів); визначено та обґрунтовано функції (соціальні ролі й призначення) медіаосвіти як регулятивно-го інструменту взаємодії інформаційного та освітнього просторів.

На основі вікової періодизації медіаризиків запропоновано концептуальну рамку для створення психологічно обґрунтованих шкільних медіаосвітніх навчальних програм для дітей різного віку, які стали критеріальною основою для проведення низки громадських конкурсів навчальних медіаосвітніх програм для різних рівнів освіти. Розроблено першу в Україні експериментальну медіаосвітню програму для старшокласників “Медіакультура” (2008), яка після апробації отримала гриф МОН України і широко впроваджувалася в експериментальних навчальних закладах. Уперше запропоновано навчальну програму з медіапсихології для студентів педагогічних спеціальностей та слухачів системи підвищення кваліфікації (2010), широке впровадження якої в системі післядипломної педагогічної освіти розпочалося з Центрального інституту післядипломної освіти Університету менеджменту освіти НАПН України. До розроблення медіаосвітніх програм долучилося широке коло педагогів усіх рівнів освіти, що створило передумови для масового впровадження наскрізної медіаосвіти та її стандартизації. Питання розвитку

критичного мислення учнів як ключової складової медіаінформаційної грамотності включено до концепції Нової Української Школи, що визначає сутність та напрями реформування загальної середньої освіти.

За результатами емпіричного дослідження, проведеного в рамках усеукраїнського експерименту з упровадження медіаосвіти, встановлено, що викладання курсу за вибором “Медіакультура” стимулювало поширення серед шкільної молоді розвивальних видів дозвілля, сприяло розвитку критичного мислення учнів, їхньої здатності до селективного добору медійної інформації. Виявлено закономірності прямого та оберненого зв’язку міжособового спілкування і критичного мислення дитини, особливості взаємовпливу учнів під час міжособового спілкування та аналітичної роботи з медіаінформацією.

Обґрунтовано рефлексивно-творчий підхід до впровадження медіаосвіти в школі. Розроблено теоретико-методологічні засади рефлексивно-інноваційних стратегій медіаосвіти на основі рефлексивно-творчого підходу до її впровадження як навчальної дисципліни в загальноосвітній та вищій школах. Запропоновано стратегію специфікації медіаосвітніх курсів для педагогічних колективів щодо масового впровадження інтегрованої медіаосвіти для всіх вікових категорій учнів як стратегію психологічної підтримки суб’єктів освітнього процесу в надзвичайних умовах гібридної війни та вторинної медіатравматизації дітей воєнним контентом.

Розроблено низку діагностичних медіапсихологічних методик, затребуваних для практичного застосування: методику об’єктивної експрес-оцінки рівня медіаграмотності (знанневий компонент), методику дослідження новітніх інтернет-ризиків, пов’язаних із сприйманням інформації про війну, методику “Я патріот” тощо. Активно використовується світовий досвід подолання кіберагресії та профілактики кібербулінгу, розроблено способи захисту життєвого світу людини в інформаційному просторі.

Розбудова інноваційної практики медіаосвіти створила в Україні нові умови для відстеження змін, що відбуваються в медіакультурі населення. Розроблено індикатори її рівнів для проведення моніторингових досліджень, а саме: місце інформаційних потреб та інтересів у структурі дозвіллевих

інтересів і потреб; здатність орієнтуватися в інформаційному середовищі; селективний підхід; критичність; спроможність виявляти в інформаційних потоках маніпулятивні технології і ставати в опозицію до пропагованих ідей; зануреність у телевізійну віртуальність.

За участю авторів в Україні розгортається потужний громадський рух із підвищення медіакультури населення.

За тематикою роботи захищено 14 докторських та 32 кандидатські дисертації.

Міжнародний рівень упровадження авторського наукового доробку підтверджують виступи на світових та європейських конгресах із психології (Стокгольм, 2000; Пекін, 2004; Гранада, 2005; Прага, 2007; Берлін, 2008; Кейптаун, 2012; Йокогама, 2016), з організаційної психології та психології праці (Прага, 2001; Лісабон, 2003; Стамбул, 2005; Стокгольм, 2007), політичної психології (Прага, 2001; Берлін, 2002; Париж, 2008; Рим, 2015; Варшава, 2016) тощо.

Робота складається із 176 публікацій, у т. ч. 22 монографій, 116 статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях, 38 підручників, навчальних посібників, методичних та науково-популярних видань. За даними бази Google Scholar, загальна кількість посилань на публікації авторів становить 7274, h-індекс (за роботою) – 25. Отримано 22 авторські свідоцтва.

Наведений нижче реферативний опис роботи містить 14 розділів.

У першому розділі відтворено загальну картину історіогенезу соціально-психологічного знання. Доведено наукову неспроможність і теоретико-методологічну безперспективність міфу про зародження соціальної психології “в лоні двох наук” – соціології та психології, що спричинюється до тлумачення її як гібридної субдисципліни з невиразним науковим статусом. Уточнено місце соціальної психології в системі психологічного знання як однієї з фундаментальних, базових дисциплін, що має унікальні можливості для пізнання суспільно детермінованих законів особистісного розвитку та виявлення шляхів створення

психологічно безпечного суспільного середовища, прийнятеного для автентичного існування та самореалізації людини. Здійснено критичний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду теоретичних напрацювань із соціально-психологічної проблематики, показано їх недостатність, обмеженість зон їхньої релевантності. Представлено оригінальну концепцію методологічного простору побудови та критеріального оцінювання соціально-психологічних теорій, розробка якої створила умови для інтенсифікації та продуктивності теоретичних пошуків авторського колективу.

У другому розділі висвітлено найважливіші результати першого як на вітчизняних, так і зарубіжних теренах дослідження, що мало на меті з'ясування сутності, генези та формовиявів соціально-психологічного мислення. Здійснено концептуалізацію цього важливого поняття як такого, що відображає з єдиних теоретико-методологічних позицій усі наявні способи пізнання та опанування людьми соціально-психологічної реальності, котра є невід'ємним, “усепроникним” атрибутом індивідуального і суспільного буття. Як похідне введено поняття “форма соціально-психологічного мислення”, під якою розуміється певна сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння людьми відношень соціально-психологічної реальності. Запропоновано класифікаційно-генетичну модель, що охоплює найрізноманітніші формовияви соціально-психологічного мислення: донаукові, протонаукові, власне наукові, позанаукові, ідеологічні та психотехнологічні. Проаналізовано основні з таких форм, представлені носіями різних пізнавальних традицій. Обґрунтовано концептуальні засади дальшого розвитку соціальної психології як науки в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення, співвіднесено перспективи її розбудови з умовами соціальних змін і безпекою життєвого світу людини.

Третій розділ присвячено обговоренню епістемологічних можливостей ситуаційного підходу, на якому базується авторське розуміння змісту та характеру суспільних змін. Поставлено і концептуально вирішено проблему масштабу соціальної ситуації, чим зроблено істотний внесок у розвиток цього популярного за рубежем підходу. Досліджено глобальні, макро- і мікрорівневі ситуаційні чинники, що справляють у сьогоденній Україні вплив на

життєвий світ людини, на процеси формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості, персональної і суспільної безпеки життєдіяльності. Проаналізовано психологічні парадокси посттоталітарної суб'єктності, зумовлені часто-густо суб'єктивними інтерпретаціями соціальної ситуації. Обґрунтовано потребу розроблення соціально-психологічних технологій коригування суб'єктивного масштабу сприйманої людьми соціальної ситуації, зменшення його до розмірів, посильних для реалізації особистістю власної суб'єктності. Описано розроблену на засадах ситуаційного підходу оригінальну теорію соціальної напруженості, її діагностичні, прогностичні та корекційні можливості. Приділено увагу питанням міграційної поведінки громадян. Визначено актуальні завдання корекційного і розвивального впливу на світогляд дітей та молоді.

У четвертому розділі представлено оригінальну теорію особистісного життєконструювання, одним із ключових концептів якої є концепт життєвого світу. Виокремлено закони саморозвитку життєвого світу людини, базисні детермінанти світопобудови, специфіку їх домінування, поглиблення суб'єктності. Детермінанти побудови життєвого шляху визначено як пластичні соціокультурні ролі, що проявляються в різних сферах життєдіяльності. Розглянуто революційні механізми кризових реконструкцій життєвого світу та еволюційні механізми здійснення життєвого вибору, що визначають подальший напрям самоорганізації особистості. Життєвий вибір визначено як енергетичне джерело особистісних самопроявів і стратегічне рішення з приводу майбутнього, що обмежує і спрямовує активність прогнозованого життєтворення. З'ясовано психологічну природу, структурно-функціональні характеристики та механізми дії життєвих домагань як специфічного часового феномену, що моделює бажане майбутнє. Життєві завдання розглянуто як модель оновлення ідентичності, що сприяє вибірковій реалізації життєвих домагань особистості. Визначено фазовість, регулярність, енергоємність, масштаб життєвих завдань, рівень їх ризикованості, значущості для особистісного зростання.

У п'ятому розділі визначено базисну складову психологічного здоров'я, умови та ресурси його відновлення. Виділено особистісні чинники досягнення психологічного

благополуччя (комунікативний, просоціальний, інтернальний) та способи підвищення психологічного благополуччя у складних життєвих умовах, серед яких зміна ставлення до травматизації з простого, негативного на складне, полівалентне; здатність особистості інтегрувати травматичний досвід, досягати балансу між внутрішньою автономією і навичками ефективної взаємодії з оточенням, підвищувати самоефективність. Віднайдено ключові та допоміжні індикатори психологічного здоров'я на індивідуально-психологічному, ціннісно-смысловому та соціально-психологічному рівнях. На основі системи критеріїв відновлення психологічного здоров'я розроблено концепцію соціально-психологічної реабілітації особистості, яку визначено як мультифакторний, комплексний процес відновлення і підтримання психологічного здоров'я особистості, її здатності відчувати психологічне благополуччя. Розроблено цілі, вектори та змістові мішені реабілітаційних впливів, етапи, поетапні технології і техніки реабілітації, включаючи напрями самодопомоги та практики сприяння посттравматичному зростанню.

У шостому розділі йдеться про життєвий світ і шляхи самоздійснення проблемної молоді в сучасному суспільстві. Запропоновано концепцію проблемної молоді, визначено соціально-психологічні чинники, механізми та закономірності деформації її суб'єктності. Простежено деструктивний вплив, якого зазнає особистісний потенціал представників проблемної молоді внаслідок глобалізації і цивілізаційного стресу, стигматизації та дискримінації вразливих груп населення. Розроблено динамічну модель реабілітації та ресоціалізації проблемної молоді і концепцію профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі. Окремим напрямом дослідження стало виявлення соціально-психологічних чинників та механізмів формування психотравми гібридної війни, її впливу на психічне здоров'я учасників АТО/ООС, волонтерів, внутрішньо переміщених осіб та членів їхніх сімей. Представлено авторський інноваційний комплекс реабілітації, що фокусується на трансформуванні психотравми в позитивний життєвий досвід проблемної особистості, яка зазнала впливу війни. Розроблено рекомендації з питань надання психологічної допомоги постраждалим дітям і підліткам та

заходи, що запобігають формуванню проблемної молоді з їхнього середовища.

У сьомому розділі висвітлено результати оригінального психологічного дослідження сфери інтимного життя людини, його природи та якісної своєрідності. Обстоюється думка, що ця сфера становить ядро безпеки життєвого світу людини. На теоретичному й емпіричному рівнях визначено особливості індивідуальної та інтеріндивідуальної інтимності, спеціальну увагу приділено розгляду тілесного, душевного та духовного планів її становлення і функціонування. Висунуто концепт феномену ніжності як самодостатнього онтопсихологічного утворення. Його визначено як своєрідне поєднання інтимно-особистісного почуття і душевного ставлення однієї людини до іншої (а також до тварин, рослин, предметів і явищ природного і рукотворного світів). Наголошено, що це передбачає розуміння феномену ніжності як унікального, неповторного сутнього, яке самим своїм існуванням породжує бажання жити і творити, пробуджує готовність до вчинків істини, добра, краси і любові, дарує радість, відчуття щастя і супроводжується прагненням захистити, вберегти об'єкти ніжності від турбот, тривоги і небезпек, створити якнайкращі умови для їхнього автентичного буття та поступального розвитку.

Восьмий розділ присвячено життєвій ролі як психологічному феноменові, що пов'язаний з особистісною ідентичністю, життєвим сценарієм, індивідуальністю людини. Стверджується, що ролі, маючи соціально-індивідуальну, дуалістичну природу, розкривають суспільні якості особистості та поєднують її з найближчим і більш дальнім соціальним оточенням. Життєва роль залишається актуальною не тільки в конкретних рольових ситуаціях, а проявляється в широких соціальних умовах, іноді проходячи через усе людське життя. Життєві ролі описано в рамках типології, що охоплює: 1) характерні ролі (такі, що визначають стиль життя людини, її індивідуальність, соціально-психологічні характеристики особистості); 2) сценарні (реалізуються в процесі розгортання її життєвого сценарію); 3) смислові (визначають сенс життя людини та обумовлені основними життєвими цінностями); 4) архетипні (є рольовими втіленнями глибинних підвалів особистості, пов'язаних з архетипами колективного несвідомого).

Підкреслено, що інтегральна життєва роль поєднує характеристики всіх перелічених типів.

У дев'ятому розділі рольові моделі особистості та її життєвого світу розглянуто як дієві засоби стимулювання продуктивного функціонування малих груп. Ідеться про підвищення ефективності групоутворення та групової взаємодії, подолання криз розвитку, підтримання гармонійного соціально-психологічного клімату, запобігання внутрішньогруповим і міжгруповим конфліктам, подолання складнощів і ризиків групової динаміки в процесі вирішення групових завдань. У концептуально-феноменологічному полі групової свідомості і групового несвідомого малу групу досліджено не лише як об'єкт психологічного впливу, а й також як суб'єкт колективних дій і феноменів. Предметом ґрунтовного аналізу стали особливості становлення та функціонування групової ідентичності, закономірності її прояву в малих групах. На основі узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень обґрунтовано концепцію групової взаємодії, що спирається на уявлення про паралельні свідомі і несвідомі процеси групової динаміки, феноменологію архетипів, групових ритуалів, психологічних захистів тощо. Розглянуто практичні технології роботи з групами в умовах суспільних змін.

У десятому розділі представлено напрацювання, спрямовані на оптимізацію засобів раціонального регулювання суспільних відносин, створення передумов для порозуміння між соціальними спільнотами. Такими засобами визнано соціальні діалоги. Головний акцент у тлумаченні соціального діалогу зроблено на увиразненні його особливостей як форми когнітивного спілкування щодо широкого кола питань, які є предметом інтересів різних соціальних груп і суспільства в цілому. Ідентифіковано симптоми недіалогічності, що свідчать про неможливість нормального функціонування діалогу у вимірах когнітивного спілкування і стосуються комунікативно-психологічного інструментарію, застосовуваного агентами діалогу під час дискусій. Презентуються висновки, які розширюють уявлення про соціальний діалог як ефективний інструмент досягнення стабільного функціонування соціальних систем, сприяння формуванню позитивного досвіду конструктивного вирішення конфліктів та експертизи деструктив-

них конфронтацій, опанування феноменів соціально-психологічної природи як важливих складових суспільствотворення.

В одинадцятому розділі розкриваються особливості процесу конструювання автентичності особистості в її життєвому світі, що є особливо важливим для націтворення в епоху постмодерну, зокрема в умовах надлишкової свободи і надміру виборів. Основою розробленої концепції є уявлення про автентичність як постійно змінювану самоінтерпретацію, котра неперервно й нефінально конструюється в інтерсуб'єктивному просторі життєвого світу особистості за допомогою застосовуваних соціальних практик. Представлено модусну модель автентичності та висвітлено її специфічні параметри, що забезпечують змістові особливості й здійснюють регулятивні функції. Охарактеризовано три групи ризиків сучасного суспільства, які проблематизують конструювання автентичності й спричиняють загрози психологічній безпеці особистості. Серед них: соціокультурні – ризик тотальної невизначеності, ризик зміни ціннісних орієнтацій та менталітету, аномія, інформаційні вибухи та пресинги; соціалізувальні – криза раціональності й поширення міфологічного мислення, знецінення освіти, непрофільне працевлаштування, некомпетентне використання здобутих знань на практиці; особистісні – синдром нервової виснаженості, хронічної зайнятості та перевтоми, соціальний інфантилізм та цинізм, нігілізм і крусадерство, дефіцити самореалізації й самовизначення в соціальному світі.

У дванадцятому розділі досліджуються психологічні закономірності розвитку рефлексивних властивостей як підсистеми саморозвитку територіальної спільноти, систематизовано та узагальнено зарубіжний і вітчизняний досвід наукових досліджень у сфері психології спільнот і психології рефлексії, визначено мультиметодний підхід до вивчення рефлексивних властивостей територіальних спільнот трьох масштабів: глобального, регіонального і локального. Описано основні закономірності розвитку рефлексивних властивостей сучасної територіальної спільноти: зростання вагомості рефлексії в існуванні спільноти і капіталізації рефлексії як спільного блага спільноти в поствіртуальну епоху. Обґрунтовано концепцію рефлексивного капіталу територіальної спільноти, яка поєднує компоненти креативного і соціального капіталів. Представлено результати

емпіричних досліджень, завдяки яким з'ясовано закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот у площині рефлексії взаємовідображення суб'єктів (зокрема щодо багатомовності і критичності), у просторовому і часовому вимірах взаєморозуміння і взаємоузгодження образів спільноти (подолання історичної травми, розвитку потенціалу місцевих громад), емоційного наснаження колективною взаємодією в процесі масових протестних акцій та політичного вибору.

Тринадцятий розділ базується на положенні, згідно з яким життєвий світ людини істотною мірою визначається, а її психологічна безпека безпосередньо залежить від того, як складається у неї система впливів. З огляду на це обговорюються питання: а) хто і що, з якою силою і частотою на людину впливає; які із цих впливів є корисними, а які – шкідливими; від чого вона може захиститися сама чи за підтримки з боку інших, а від чого – не в силі; б) наскільки і в якому плані людина здатна впливати на свій життєвий світ, на інших осіб і на саму себе в процесі боротьби життєво важливих мотивів, у прийнятті доленосних рішень, виборі способів поведінки і здійсненні тих чи інших вчинків. Здійснено спробу поглибленого аналізу різного роду феноменів, що об'єднуються поняттям “вплив”. На основі дихотомічного і типологічного принципів розглянуто різні підходи до диференціації та інтеграції впливів. Запропоновано авторський варіант системної моделі пропозитивних (як, наприклад, переконування) і прескриптивних (як, приміром, санкціонування) соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину. Спеціальну увагу приділено питанню психологічного захисту людини від маніпулятивних впливів.

У чотирнадцятому розділі представлено концептуальний апарат медіапсихології як нової галузі вітчизняної соціально-психологічної науки, що визначає теоретичні засади створеної в країні соціальної практики медіаосвіти дітей та молоді. Розкрито зміст рефлексивного проєкту медіапсихології, на базі якого пропонується процесуально-адсорбційна модель створення нових знань у процесі взаємодії з інформаційним простором. Здійснено вікову періодизацію медіаризиків, обґрунтовано основні положення теорії кіберсоціалізації. Досліджено деструктивні впливи на життєвий світ особистості, зумовлені надмірною

екранною експозицією. Запропоновано способи протистояння інформаційно-психологічним диверсіям та засоби підвищення рівня психологічної захищеності людини в інформаційному просторі.

Про все це з тією чи іншою мірою деталізації піде мова в окреслених розділах книги. А наразі, завершуючи вступ, хочемо наголосити, що разом з нами, котрим спочатку колектив Інституту соціальної та політичної психології, а потім і Президія Національної академії педагогічних наук України виявили честь, висунувши на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки, роботу виконували ще понад 70 науковців – наших шановних колег. Тож, користуючись нагодою, висловлюємо їм щиру і глибоку вдячність за багаторічну плідну й самовіддану співпрацю, яка, сподіваємось, триватиме і надалі.

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ

Робота здійснювалась як соціально-психологічна. Це передбачало уточнення змістового обсягу, предметного поля, структури та наукового статусу соціальної психології на основі реконструкції її історіогенезу.

Історіогенез соціальної психології як джерело формування уявлень про її епістемологічні можливості

Нагальною потребою розвитку кожної конкретної науки є обговорення питань щодо її змістових меж і глибин, логічної організації знання, яке вона покликана продукувати, її дисциплінарної будови і наукового статусу. У пошуку відповідей на ці питання конкретна наука (наукова дисципліна) не лише констатує наявний стан речей, а й *конструює* себе, творить свій образ – як для самої себе, так і для реального та гіпотетичного споживача продукovanого знання. Причому робити це варто з урахуванням тієї обставини, що, як зауважує Р. Сміт, багато сучасних соціогуманітарних наук “ще занадто молоді, аби вважати, що їхня структура в основному склалася”¹. Соціальна психологія належить, безперечно, до таких наук. Проблема її змістового обсягу, предметного простору, або, простіше кажучи, царини, яку

¹ Цит. за: Мазилів В. А., Слепко Ю. Н. История психологии в контексте истории гуманитарного знания (Рецензия на книги Роджера Смита “История гуманитарных наук” и “История психологии”) // Методология и история психологии. 2009. Т. 4. Вып. 2. С. 179.

вона має досліджувати, завжди стояла, та й нині стоїть, особливо гостро. До цього спричинилися розмитість, очевидна невиразність і певна неадекватність її образу як наукової дисципліни. Тому для вирішення означеного кола питань потрібно мати своєрідну арбітражну інстанцію. Роль такої арбітражної інстанції покликане виконати звернення до історіогенезу соціальної психології, до її першовитоків.

Невиразність образу і відтак наукового статусу соціальної психології зумовлює передусім тлумачення її як дисципліни, що нібито за самою своєю сутністю, за самим своїм предметом є маргіальною чи “гібридною” галуззю наукового знання, котра посідає проміжне місце між соціологією і психологією – науками, у надрах яких вона нібито зародилася, і через те мало не головна її місія полягає в тому, щоб слугувати для цих “батьківських” наук “мостом”, “коридором”, одне слово, певною сполучною ланкою. За таким тлумаченням стоїть той історично випадковий факт, що в Сполучених Штатах Америки протягом кількох десятиріч соціально-психологічна проблематика розроблялася переважно (хоча й не тільки) вченими як із психологічною, так і соціологічною освітою. Працювали вони, відповідно, в наукових установах та колективах як психологічного, так і соціологічного профілю, викладали на факультетах як психології, так і соціології. Природно, їхні погляди на соціальну психологію і дослідницькі підходи помітно різнилися, що зрештою призвело до появи доволі химерних термінів-покручів: “психологічна соціальна психологія (ПСП)” і “соціологічна соціальна психологія (ССП)”.

Ці дві американські соціальні психології розвивались як паралельні лінії, що майже не перетиналися, доки в 60–70-х роках минулого століття загострення багатьох внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, з якими зіткнулися тоді Сполучені Штати, не поставило на порядок денний питання соціальної релевантності їх обох. Це, своєю чергою, спричинилося до появи на сторінках американської наукової періодики теми роздвоєння соціальної психології.

При цьому психічні процеси тлумачились як суто індивідуальні, несоціальні, що, за уявленнями американських соціологів, давало підстави відносити їх до царини психології, а “соціальні структури”, “умови групового життя” тощо мислились

як винятково соціологічні сутності, тобто позбавлені власного психологічного змісту. “Систематичне встановлення зв’язків між особистістю і соціальною структурою означає не психологізацію останньої, а пояснення тих процесів, за допомогою яких соціальна структура впливає на індивідів”, – наголошував, наприклад, М. Кон². За таких уявлень соціальну психологію справді можна тлумачити як маргінальну галузь науки, сполучну ланку (“міст”, “коридор”) між соціологією і психологією. Однак питання в тому, чи потрібно приймати на віру такі уявлення.

На жаль, останнє якраз і сталося з багатьма не лише західними, а й радянськими, а згодом і пострадянськими вченими. Річ у тім, що поява в американських наукових журналах теми роздвоєння соціальної психології збіглася в часі з періодом відродження соціально-психологічної науки в колишньому СРСР. Ініціатори її відродження, зрозуміло, читали ці журнали, і дехто з них сприйняв це суто американське інституціональне роздвоєння, а відтак і міф про зародження соціальної психології в лоні двох “батьківських” наук мало не за її головну методологічну проблему – аж до твердження, що розуміння предмета соціальної психології та її статусу в системі наук залежить від розуміння предметів як психології, так і соціології. Тим самим соціальна психологія прирікала на роль бідної падчірки, котра змушена по шматочку відвойовувати в “батьківських” наук свій не дуже зрозумілий предмет.

Із такими уявленнями про соціальну психологію давно час розпрощатися. Аналіз зарубіжних джерел переконує, що проблема двох соціальних психологій і, отже, їх інтеграції, взаємодоповнення тощо стає проблемою вчорашнього дня навіть для США, не кажучи вже про Західну Європу, де така проблема взагалі не стояла.

Проте стереотип подвійного походження і статусу соціальної психології виявився на диво живучим. На нього натрапляємо не лише в працях соціологів та психологів, а й у наукознавчих джерелах. Зокрема, відомий французький фахівець у галузі

² Кон М. Л. Социальная структура и личность: подлинно социологический подход к социальной психологии // Социальная психология: само-рефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Лаб. социологии ; отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова. Москва : ИНИОН, 1995. С. 171.

методології соціальних наук М. Доган, досліджуючи явище їх гібридизації, відносить до гібридних наукових дисциплін чи не в першу чергу соціальну психологію, стверджуючи, що її виникнення на стику із соціологією “позбавило колишню психологію величезної території”³.

Проти таких уявлень рішуче виступає, однак, його співвітчизник, один із найвидатніших соціальних психологів сучасності С. Московічі. “...У соціальній психології бачать засіб заповнення пробілів: з одного боку, дати внутрішній світ соціальному суб’єктові, а з другого – повернути індивідуального суб’єкта в зовнішній світ, тобто у світ соціальний. Психологія для одних і соціологія для інших – така нібито природа соціальної психології. За такого підходу соціальна психологія виявилась би водночас і гібридом, і наукою, що підбирає послідки, не використані іншими науками, близькими до неї”, – пише Московічі і додає: “... якщо врахувати все – і її сьогодення, і її минуле, – стає зрозуміло, що цей імідж гібрида – не її імідж”⁴.

Принципово новий погляд на місце в системі наук та міждисциплінарні зв’язки психологічної науки загалом, а відтак і соціальної психології, пропонує відомий російський психолог А. Журавльов. Він першим, принаймні серед психологів, відкрито заявив: психологія не має і не може мати монополії на пізнання психічного. Паралельно з нею психічне тією чи іншою мірою вивчають найрізноманітніші науки – від генетики та нейрофізіології до соціальних наук. Підкреслимо: соціальних наук у цілому, а не лише соціології. Звідси, за Журавльовим, випливають як потреба, так і реалії міждисциплінарних зв’язків психологічної науки та її окремих галузей, серед котрих одне із чільних місць посідає соціальна психологія.

У концепції А. Журавльова дістає оригінальне пояснення, зокрема, інституціоналізоване “вкорінення” соціальної психології в структурі соціологічного знання. Це “вкорінення” розглянуто як

³ Доган М. Социология среди социальных наук // Социологические исследования. 2010. № 10. С. 5.

⁴ Московичи С. Область социальной психологии // Социальная психология. 7-е изд. / под. ред. Сержа Московичи. Санкт-Петербург : Питер, 2007. С. 25–26.

певний рівень чи особливу форму міждисциплінарних зв'язків, що реально склалися між психологією та іншими науками. Причому не лише із соціальними. Так само “вкорінилася” в технічних науках – інженерна психологія (як технічна спеціальність!), у медичних – клінічна психологія, у медичних і біологічних – психофізіологія. Однак попри “вкорінення” в інших науках усі ці галузі продовжують розвиватися водночас і передусім як психологічні дисципліни. Такий, сказати б, незвичний, нетрадиційний тип міждисциплінарності Журавльов характеризує як притаманний саме психології⁵.

Але якщо психологія не має монополії на пізнання психічного, то чим тоді вона, і соціальна психологія як її складова частина, відрізняються від інших наук, які теж його вивчають? На нашу думку, тим, що для психології і відповідно для соціальної психології воно становить *предмет вивчення*, тоді як у межах інших наук його дослідження виконує хоч нерідко й важливу, але *допоміжну функцію*. У цьому легко переконатися, звернувшись до праць соціологів, що переймаються соціально-психологічною проблематикою. Як констатує О. Якімова, пріоритетною темою їхніх метатеоретичних міркувань є пошук соціопсихологічного алгоритму, “корисного” соціології⁶. Про це ж пише Р. Тернер: “Моя головна мета полягала в тому, щоб здійснити інвентаризацію найважливіших в історичному плані підходів до вивчення особистості в суспільстві під кутом зору завдань побудови такої теорії соціальної динаміки, де особистість виступала б як проміжна змінна”⁷. Зрозуміло, означена постановка питання (особистість і, ширше, психічне як таке – лише проміжна змінна) ніколи не може бути прийнятною для професійного психолога.

⁵ Журавлев А. Л. Особенности междисциплинарных исследований в современной психологии // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. Москва : Ин-т психологии РАН, 2007. С. 15–32.

⁶ Социальная психология: Саморефлексия маргинальности: Хрестоматия. С. 14.

⁷ Тернер Р. Х. Личность в обществе: вклад социальной психологии в социологию // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия. С. 154.

Отже, соціальна психологія, як і кожна покликана до життя суспільною практикою наука, має визначати свій предмет, свій змістовий обсяг самостійно, виходячи з розуміння власних теоретико-методологічних підстав та історії власного розвитку, а не з розуміння предметів наук, що з нею межують.

Але перш ніж дати визначення предмета соціальної психології, вважаємо за необхідне розставити крапки над “і” стосовно міфу про її походження, що потребуватиме бодай короткого історичного екскурсу. Здійснюючи такий екскурс, апелюватимемо до класичних праць, які становлять підмурівки соціально-психологічного знання, позаяк погоджуємося з В. Подшивалкіною, що сьогодні звернення до класики науки – це характерна риса всіх наукових дисциплін. Одна з причин пов’язана з тим, що нагромаджуваний емпіричний матеріал призводить до втрати цілісного сприйняття явища, яке вивчається. Повернення до витоків у цьому разі є поверненням до ще не цілком препарованого об’єкта, коли в силу історичних причин класики ще такою мірою не вимотані частковостями і бачать об’єкт у хоч трохи цілісному вигляді⁸.

У гранично спрощеній, вульгаризованій інтерпретації міф про походження соціальної психології має такий вигляд: були дві науки – психологія і соціологія, одна аналізувала природу людини, друга – природу суспільства, потім виникла соціальна психологія, яка аналізує ставлення людини до суспільства. Насправді ж усе було не зовсім так, а точніше – зовсім інакше. Це яскраво простежується на прикладі одного з визнаних батьків-засновників соціології Е. Дюркгайма, відомого своїм антипсихологізмом.

Проте цей антипсихологізм був досить дивним, як на сучасного соціолога. За Дюркгаймом, уся соціологія цілком – це *колективна психологія*⁹. У чому ж справа? А в тому, що на той час соціології як такої ... ще просто не було (проект її створення був лише проголошений О. Контом, і саме тому Дюркгайма справедливо вважають одним із її засновників). А психологія, щоправда в початковому стані, вже була. Історичним фактом є те,

⁸ Велитченко Л. К., Подшивалкіна В. І. *Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний конспективний довідник*. Одеса : Черкасов, 2009. С. 149.

⁹ Durkheim E. *Sociologie et philosophie*. Paris : PUF, 1924. P. 47.

що її відокремлення від філософії та фізіології передувало виділенню соціології в самостійну дисципліну. Однак тодішня психологія, ще “намертво” прив’язана до фізіології родинною пуповиною, повністю зводила психічні явища до суто індивідуальних. Дюркгайм же цікавився передусім такими явищами, як “колективна свідомість”, “колективні уявлення”, “колективні почуття”, “колективна увага” тощо. І виступав він насправді не проти психології, а проти зведення цих явищ до індивідуально-психологічних.

Схожі до висловлюваних ним ідей можна виявити (це є вельми важливим під кутом зору відродження традицій вітчизняної соціальної психології) і в історії української соціогуманітарної думки. Зокрема в працях Б. Кістяківського, який вважав, що “кожна сім’я і суспільство, кожне громадянське об’єднання або професійне товариство базується на спільності психічних функцій їх учасників”¹⁰, та А. Звоницької, яка, обстоюючи неможливість абстрактного протиставлення особи і суспільства, послідовно доводила, що психічне є не просто чинником суспільного життя, а його основою – у тому сенсі, що всі суспільні відносини, всі людські стосунки, всі соціальні зв’язки мають психологічну природу¹¹.

Тобто те, що ми сьогодні називаємо соціологією, і те, що називаємо соціальною психологією, спочатку формувалось як одна галузь наукового знання, і соціальної психології було в ній вочевидь більше. Біля витоків цієї галузі стояли видатні мислителі, корифеї суспільної думки, що мали здебільшого філософську, юридичну та філологічну освіту і дуже широке коло наукових інтересів. Тому однозначне віднесення їх, як це часто нині робиться, до соціологів, психологів чи соціальних психологів є вельми проблематичним, іноді недостатньо коректним або й узагалі курйозним.

¹⁰ Див.: Штейнберг С. Рецензія на "Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie von Dr. Th. Kistiakowski", Berlin. 1899. 205 p. // Жизнь. Санкт-Петербург, 1899. Т. 10. С. 379–381.

¹¹ Звоницкая А. Опыт теоретической социологии: Т. 1. Социальная связь. Киев : И. И. Самоненко, 1914. 294 с.

Не будемо намагатися “підправити” історію соціально-психологічної думки класичного періоду: перші соціально-психологічні теорії (Е. Дюркгайм, В. Вундт, Г. Лебон, Г. Тард), рівневі популярності яких сучасний науковець може хіба що позаздрити, як відомо, не містять визначень предмета соціально-психологічної науки. Проте їх аналіз не залишає сумніву, що їхні автори вивчали чи (якщо так комусь більше подобається) намагалися вивчати психічні явища, емпіричними референтами (носіями) яких є не тільки окремі індивіди, а й більш чи менш великі зібрання та об’єднання людей (так звані натовпи, етноси тощо). Такі явища найчастіше називають *надіндивідуальними*, хоча можливі й інші терміни. Наприклад, А. Маслоу послуговувався поняттям “трансперсональні феномени”¹².

У роботі показано, що найвагоміший для дальшого вивчення цих явищ крок зробив один із творців теорії психології мас Г. Лебон. Ідеями пізнання надіндивідуальних психічних явищ, їхнього впливу на індивідуальну психіку були просякнуті й інші з перших соціально-психологічних теорій, що виникали на рубежі ХІХ – ХХ ст. Проте вже на початку 1920-х років, коли соціальна психологія заявила про себе як експериментальна дисципліна, вона категорично порвала із цими ідеями, тим самим різко звузивши свій предмет.

Предмет соціально-психологічних досліджень було зведено, по суті, до індивідуальної поведінки, зумовленої впливом або й простою присутністю інших людей. А та частина втраченого соціальною психологією змістового обсягу, яку почали означувати терміном “колективна поведінка”, повністю відійшла до соціології. При цьому остання вивчала колективну поведінку переважно під кутом зору виникнення та закріплення її нових форм як елементів соціального ладу. Психологічне наповнення цих форм соціологів цікавило мало. Як наслідок, про психологічну феноменологію багатьох проявів надіндивідуальної активності людей ми сьогодні знаємо не більше того, про що писав свого часу Лебон. Такою є справжня ціна звуження соціальною психологією свого предмета, хоча це звуження в зарубіжній соціально-психологічній історіографії й досі нерідко оцінюється як беззастережно продуктивне.

¹² Маслоу А. Психология бытия. Москва : Рефл-бук, 1997. 304 с.

Надмірна звуженість одних, як і невиразність інших дефініцій предмета соціальної психології, на що досі хибують зарубіжні публікації, негативно позначаються на логіці організації соціально-психологічного знання, заважають зведенню його завершеної дисциплінарної будови. Ілюстрацією справедливості цієї тези, гадаємо, може слугувати ситуація з тематикою психології мас, яку наприкінці ХХ ст. буквально відродив з небуття, дав їй “друге дихання” все той же С. Московічі. Однак у виданому за його редакцією підручнику із соціальної психології, що витримав багато перевидань, зокрема й російською мовою, для психології мас усупереч очікуванням віднайшлося лише вельми скромне місце в останній, присвяченій прикладним напрямом соціально-психологічної науки частині – поряд із такими хоча й важливими, але далеко не наріжними темами, як расова дискримінація, пропаганда, поширення чуток тощо. Тобто навіть у тих випадках, коли на Заході вже й визнають правомірність розроблення тематики на кшталт психології мас, вона все одно не входить в основне “тіло” соціально-психологічного знання.

На цьому тлі у значно вирашнішому світлі постає вітчизняна традиція побудови соціальної психології як наукової та навчальної дисципліни, що склалася ще за часів СРСР. Автори переважної більшості російських та українських підручників виокремлюють у соціально-психологічному знанні одні й ті самі структурні елементи, хоч і подають їх у різній послідовності:

- соціальна психологія особистості;
- психологія міжособового спілкування та міжособової взаємодії;
- психологія малих груп (інколи поряд із малими виділяють також середні групи);
- психологія великих груп і масових явищ;
- психологія міжгрупової взаємодії.

Тобто в основу структури соціально-психологічного знання кладуть базисну категоріальну тріаду “особистість – група – взаємодія (спілкування)”.

Беручи до уваги історичні традиції соціально-психологічної думки і ту картину онтології психічного, що в ній зафіксована, такі уявлення про змістовий обсяг соціальної психології можна вважати

на сьогоднішній день найбільш повними і найкраще логічно впорядкованими. Вони викристалізувалися в процесі дискусій щодо предмета соціальної психології, які точилися в колишньому Радянському Союзі наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. І тим, що ці уявлення сформувалися саме в такому вигляді, світова соціально-психологічна наука має завдячувати радянським соціальним психологам. У цьому їх безперечна історична заслуга, попри те що загалом їхній теоретичний та емпіричний доробок ні за кількістю, ні за якістю не йде в порівняння зі здобутками американської та західноєвропейської соціально-психологічних традицій.

Що ж стосується власне *предмета* соціальної психології як такого, то тут радянські соціальні психологи істотно не просунулися вперед порівняно із західними. Уразливість його визначень бачиться в тому, що вони, по-перше, окреслюють радше коло емпіричних об'єктів соціально-психологічного дослідження, ніж ті явища, які потрібно досліджувати; по-друге, описують функціонування цих об'єктів у категоріях (поведінка, діяльність, комунікація), які допускають елімінацію психічного. Присутність психології в таких визначеннях не відчувається або відчувається геть невиразно, що й дає підстави для тлумачень соціально-психологічної науки як гібридної дисципліни, яка є трохи психологією, трохи соціологією, а в підсумку – ні сим, ні тим.

Тому, аби перестати бути ні сим ні тим, соціальна психологія має чітко позиціонувати себе як *психологічну науку про соціальне, про його внутрішній (психічний) зміст* у всьому багатоманітті витоків і проявів останнього. Іншими словами, предмет соціальної психології має охоплювати все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки “намацує” в цій царині, – від парадокса Лап'єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого. У її предметі слід враховувати і ту первинну зрощеність і нероздільність індивідуальних психічних процесів, що, згідно з ученням С. Франка, втілюється в першодності “ми”¹³, і той “найглибший ґрунт спільного” в кожній людській унікальності, про який писав

¹³ Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную психологию // Духовные основы общества. Москва : Республика, 1992. С. 68.

В. Роменець¹⁴, і те, що особистість, як доводить С. Максименко, починається з духовної єдності двох люблячих істот, тобто задовго до фізичного народження і навіть зачаття¹⁵.

Предмет соціально-психологічної науки в роботі визначено¹⁶ як *індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.*

Таке визначення закономірно веде до розширення уявлень про онтологію психічного. Звичайно, значна частина цієї онтології (зокрема надіндивідуальні психічні явища) не вписується в ту картину психічного, яку змальовує загальна психологія. Але це означає лише неповноту й незавершеність його усталеної картини. Бо так історично склалося, що дисципліна, яку означають терміном “загальна психологія”, сформувалася не як теоретична підвалина чи каркас психологічної науки в цілому, а фактично як психологія індивіда, нехай і соціалізованого, соціально детермінованого тощо. Через те загальна психологія в її нинішньому вигляді не може самотужки бути стрижнем психологічного знання. Якщо виходити з низки методологічних міркувань, для яких тут бракує місця, разом із нею його стрижень мають утворювати, з одного боку, соціальна психологія, з другого – психофізіологія. Отже, всупереч твердженням М. Догана, соціальна психологія не позбавляє психологічну науку її пізнавальної території, а навпаки, цю територію істотно розширює.

У роботі підкреслено, що соціальна психологія слугує теоретико-методологічною базою для розвитку цілої низки наукових дисциплін, які можна вважати дисциплінами соціально-психологічного профілю (організаційна психологія, юридична психологія, етнічна психологія, політична психологія тощо), а

¹⁴ Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. С. 77.

¹⁵ Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. С. 73, 101–103.

¹⁶ Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори. Київ : Міленіум, 2009. С. 54–60.

також для інших змістовно і функціонально споріднених із нею галузей психологічного знання. Це зумовлює *науковий статус соціальної психології як однієї з фундаментальних, базових психологічних дисциплін, що має унікальні можливості для пізнання суспільно детермінованих законів особистісного розвитку людини та виявлення шляхів створення психологічно безпечного суспільного середовища, прийнятого для автентичного людського існування та самореалізації.*

Досліджено вплив зарубіжних ідей і теорій на сучасну українську соціально-психологічну думку, що має як позитивні, так і негативні наслідки¹⁷. Побудовано прогностичну модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу, яка описує макросоціальну проблематику суспільних змін та особливості їх суб'єктивного відображення суспільством, усіма його складовими, тобто відтворює соціальну ситуацію життєдіяльності суспільного організму в цілому і водночас характеризує ступінь його соціально-психологічної цілісності, визначеність головних координат розвитку¹⁸. Наголошується, що від часів краху Радянського Союзу і проголошення державної незалежності України найгостріше стоять саме проблеми макросоціального рівня, а їх невирішеність “блокує” мотивацію спільних узгоджених дій індивідів та груп і, зокрема, їхньої діяльності в напрямку реформування суспільних відносин, розкриття потенцій соціальної творчості. Це зумовлює відповідні дослідницькі пріоритети вітчизняної соціально-психологічної науки, потребу її самодостатнього поступу.

¹⁷ Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології / за наук. ред. М. М. Слюсаревського. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 360 с.

¹⁸ Слюсаревський М. Суспільне життя і соціальна психологія: спроба співвіднесення траєкторій розвитку // Практична психологія та соціальна робота. 2012. № 7. С. 1–5.

Методологічний простір розроблення та оцінювання соціально-психологічних теорій

Особливу увагу приділено потребі випереджувального розвитку теоретичного знання в соціальній психології. Реконструйовано і співвіднесено основні траєкторії його розбудови в країнах Заходу і в Україні. Здійснено критичний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду теоретичних напрацювань із соціально-психологічної проблематики. Описано системотвірні принципи, на яких базуються провідні зарубіжні та радянські соціально-психологічні теорії ХХ ст. Продемонстровано їхню недостатність, обмеженість зон їхньої релевантності¹⁹.

Недостатній рівень теоретичного знання в соціальній психології зумовлений особливостями її становлення, яке відбувалося переважно в Сполучених Штатах Америки за часів, коли там майже неподільно домінувала позитивістська методологія науки з її зневажливим ставленням до будь-яких теоретизувань. Позитивістська методологія спричинилася до хронічного відставання в розробленні соціально-психологічних теорій. За це зарубіжних колег гостро критикували представники радянської соціальної психології, що почала відроджуватися на рубежі 1950–1960-х років. Порівняно із західними провідні радянські соціальні психологи теоретизували значно більше, однак їхні теоретизування дивовижним чином, як правило, не приводили до створення нових самостійних теорій. Ті напрацювання радянських авторів, які бодай з певними застереженнями правомірно вважати науковими теоріями, можна перелічити буквально на пальцях однієї руки.

¹⁹ Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології / за наук. ред. М. М. Слюсаревського. 360 с.; Слюсаревський М. М. Методологічний простір творення та оцінювання соціально-психологічних теорій: спроба обґрунтування концепції // Практична психологія та соціальна робота. 2013. № 6 (171). С. 1–9; № 7 (172). С. 1–5; Його ж. Суспільне життя і соціальна психологія: спроба співвіднесення траєкторій розвитку // Практична психологія та соціальна робота. 2012. № 7. С. 1–5.

Отже, щоб успішно розвиватися, сучасній українській соціальній психології належить пройти між Сциллою традиційної для Заходу недооцінки теорій і Харибдою схоластичного теоретизування радянського зразка. Приклад соціально-психологічної науки, яку намагалися створити в колишньому СРСР, переконливо доводить, що мало проголосити курс на розвиток теоретичного знання. Загалом правильні настанови щодо потреби його розвитку повинні конкретизуватися в концептуальних уявленнях про той методологічний простір, у якому мають розроблятися та оцінюватися нові теорії.

Таку конкретизацію й було здійснено в запропонованій *концепції методологічного простору побудови та критеріального оцінювання соціально-психологічних теорій*²⁰. Необхідними складовими цієї концепції стали парадигмально-дискурсивні та змістові координати соціально-психологічного теоретизування, його методологічні принципи та критерії оцінювання соціально-психологічних теорій.

Парадигмально-дискурсивні координати. Терміном “парадигма” у психологічній науці загалом і в соціальній психології зокрема нині послуговуються дуже часто і в найрізноманітніших контекстах. Його вживають і тоді, коли хочуть вказати на переважно використовуваний метод дослідження, і стосовно світоглядних позицій дослідника та розуміння ним шляхів побудови теоретичного знання. Говорять, наприклад, про класичну, некласичну та постнекласичну парадигми, природничонаукову та гуманітарну, синергетичну та постмодерністську, морфологічну і динамічну, діяльнісну, особистісну, суб’єктну та суб’єктно-вчинкову, інтроспекціоністську, біхевіористську, фізіологічну, психоаналітичну, конструктивістську, екзистенціально-гуманістичну, трансперсональну, комунікативну та інтегративну, експериментальну, формувальну та діагностичну тощо.

Напевно, можна вважати прийнятним уживання цього поняття в усіх чи майже в усіх із згаданих випадків, однак з огляду

²⁰ Слюсаревський М. М. Методологічний простір творення та оцінювання соціально-психологічних теорій: спроба обґрунтування концепції // Практична психологія та соціальна робота. 2013. № 6 (171). С. 1–9; № 7 (172). С. 1–5.

на потребу окреслення методологічного простору побудови та вироблення критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій, воно становить інтерес у найширшому його значенні. У такому сенсі можна говорити передусім про природничонаукову та гуманітарну парадигми, а також (із певними застереженнями) про класичну, неklasичну, постнеklasичну та постмодерну (постмодерністську). Саме в цьому сенсі поняття парадигми найкраще характеризує ті методологічні зрушення, які відбуваються сьогодні у психологічній та інших соціогуманітарних науках і відтак визначають простір соціально-психологічного теоретизування, його засади та можливості.

Головний зміст цих зрушень правомірно визначати як багатомірний, багаторівневий і, безумовно, суперечливий процес переходу від природничонаукової до гуманітарної парадигми, на який накладаються, зі свого боку, “парадигмальні щеплення”²¹, пов’язані з еволюцією сучасної науки в цілому спочатку від класичної до неklasичної, а потім і постнеklasичної стадії розвитку, від модерного до постмодерного дискурсу. Цей процес зачіпає самі основи психологічного пізнання і вимагає від соціальних психологів глибоко осмисленого й виваженого ставлення, зокрема і насамперед щодо розуміння місця та ролі теоретичного знання в дисциплінарному поступі соціальної психології як науки та розширенні сфери її впливу на суспільну практику.

Треба чітко розуміти, що гуманітарні науки – це теж науки, а отже, гуманітарна парадигма теж має бути парадигмою науковою. Дрейф у її бік розпочався не тому, що психології набридло бути наукою, а внаслідок усвідомлення чи радше відчуття певної вичерпаності можливостей природничонаукової парадигми як методологічного підґрунтя психологічної науки на нинішньому історичному етапі її розвитку.

Упродовж багатьох віків психологія розвивалася в лоні філософії, безперечно, як гуманітарне знання, тобто, говорячи сучасною мовою, дотримувалася гуманітарної парадигми, проте здобула визнання як окрема наука лише тоді, коли в другій половині XIX ст. взяла на озброєння головний метод природничих

²¹ Степин В. С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 744 с.

наук – експеримент, інакше кажучи, коли переорієнтувалася на природничонаукову парадигму. Остання на багато десятиліть практично повністю витіснила неформалізовані (“м’які”) способи гуманітарного пізнання, зберігалися лише його окремі анклавні, наприклад у вигляді психоаналізу (який, до речі, старанно, але безуспішно маскувався під природничонауковий метод). Ці анклавні чи радше резервації систематично піддавалися стигматизації та остракізму і почасти піддаються й дотепер (деякі університети на Заході досі не допускають психоаналітиків до своїх кафедр), що цілком узгоджується з моделлю зміни наукових парадигм, вибудованою Т. Куном²². Проте, хоч як нещадно боролися адепти домінуючої парадигми з гуманітарними “єресями”, поступово на їх ґрунті сформувалися нові психологічні течії та напрями (передусім гуманістична психологія), які зрештою розхитали підвалини природничонаукової методології, і відтак наприкінці ХХ ст. увиразнено розпочався перехід психологічної науки знову до гуманітарної парадигми.

Таку саму траєкторію розвитку демонструє й соціальна психологія. Перші соціально-психологічні теорії базувалися на простому (неформалізованому) спогляданні об’єктів їхнього інтересу та абстрактних уявленнях про них (гуманітарна парадигма). На противагу умоглядності цих теорій у 1920-х роках соціальна психологія позиціонувала себе як експериментальну науку (природничонаукова парадигма), але вже в останній третині ХХ ст. в ній знову почали брати гору гуманітарні тенденції. Причому, якщо з переходом до природничонаукової парадигми соціальна психологія помітно запізнилася порівняно із загальною психологією, то в процесі переорієнтації психологічного співтовариства на гуманітарну парадигму вона, навпаки, стала задавати тон. Наприклад, така гуманітарно зорієнтована течія, як соціальний конструкціонізм, зародилася спершу в соціальній психології і лише потім поширилась і в психологічній науці загалом. Що й закономірно, адже соціальна психологія досліджує об’єкти, найбільш не схожі на ті, які вивчають природничі науки.

²² Кун Т. Структура научных революций // Структура научных революций : [пер. с англ.] / [сост. В. Ю. Кузнецов]. Москва : АСТ, 2003. С. 9–268.

Означене чергування природничонаукової та гуманітарної парадигм наводить на думку, що їх зміни у психологічній науці та її галузях мають *циклічну природу*.

У періоди домінування природничонаукової парадигми психологічне знання усталюється, уфундується, набуває ґрунтовності, якої йому не може дати гуманітарний спосіб пізнання. Але раніше чи пізніше приходить розуміння, що ця ґрунтовність досягається ціною надто великих втрат у предметному та проблемному полі психологічної науки, що провокує психологів ступати на хисткий ґрунт “гуманітарщини”. Перехід на нього відбирає у психології чимало з колишньої респектабельності, проте помилкою було б сприймати періоди домінування гуманітарної методології як такі, що нічого не дають для розвитку наукової психології, як фази стагнації, застою. Навпаки, гуманітарна парадигма розкріпачує творчу думку вченого, відкриває простір для нових евристичних ідей, аналітико-синтетичних побудов і масштабних узагальнень, на заваді яким так чи інакше стояла жорстка природничонаукова орієнтація. Формулюються гіпотези, які згодом, можливо, і вдасться перевірити більш точними методами, подібними до тих, котрими послуговуються природничі науки, коли для цього з’являться відповідні інструментальні можливості. Зрозуміло, поява таких можливостей залежить від прогресу в інших науках – природничих, а може, й технічних; під цим кутом зору психологія є дуже залежною від них наукою. Однак, попри таку залежність, очевидно, що притаманні їй циклічні зміни природничонаукової та гуманітарної парадигм зумовлені внутрішньодисциплінарними причинами, потребами її власного розвитку.

Іншу природу і характер мають ті зрушення в методології психологічної науки, які в спеціальній літературі описують термінами переходів до неklasичності, постнеklasичності та постмодерну. Ці зрушення, що, як ми вважаємо, накладаються на процес переорієнтації психології з природничонаукової на гуманітарну парадигму, є лінійними, односпрямованими. При цьому сходження до стадій неklasичності та постнеklasичності (якщо воно справді поширюється на психологічне пізнання) зумовлюють не внутрішньо-, а міждисциплінарні, загальнонаукові причини. А постмодернового стану психологічні науки набувають

узагалі з причин позанаукових, похідних від соціокультурної ситуації в глобально-світовому вимірі.

Тема неklasичної і постнеklasичної стадій розвитку психології, неklasичного та постнеklasичного типів наукової раціональності протягом останніх десятиліть користується, переважно в Російській Федерації, надзвичайною популярністю. Їй присвячують не лише окремі статті, а й цілі книги, видається навіть журнал “Постнеklasическая психология”. Проте коли знайомишся із цими публікаціями, важко позбутися враження, що авторам доводиться докладати значних, а інколи й надмірних зусиль, аби припасувати до методологічних зрушень у психологічному пізнанні ту ж саму модель трансформації класичної науки в неklasичну та постнеklasичну, яку було розроблено на основі аналізу процесів, що відбуваються в методології природничо-наукових дисциплін, передусім фізики. Ще більші труднощі виникають, коли намагаються відносити психологічні школи та напрями до класичних, неklasичних і постнеklasичних за бодай якимись формальними критеріями. Як наслідок, постнеklasичність де-факто зводиться переважно до тих же гуманітарних акцентів у психологічній науці.

Актуальнішою видається проблематика, пов’язана з постмодерним вектором у психологічному пізнанні. На відміну від ідей неklasичності (поснеklasичності), які мають скоріше загальнонаукове, ніж конкретно-дисциплінарне значення, ідеологія постмодернізму впливає на психологію в цілому та соціальну психологію зокрема безпосередньо, на конкретно-науковому рівні. Жодних сумнівів тут немає. Дискутувати можна хіба з інших приводів. Приміром, чи обов’язково науки, що вивчають постмодерний світ (а психологія належить до таких наук), самі мають набувати постмодернового стану, тобто чи повинен суб’єкт пізнання уподібнюватися до пізнаваного об’єкта – не проективно, не мисленнево, а онтологічно, сутнісно? Питання, як то кажуть, риторичне.

Під постмодерном розуміють глобальний стан цивілізації останніх десятиріч, який приходить на зміну добі модерну в індустріально розвинених країнах, а також особливий умонастрій людей, що відповідає цьому станові. Умонастрій постмодерну втілюється в специфічному постмодерністському стилі, що

формується передусім у літературі та мистецтві (як прагнення поєднати в одному творі найрізноманітніші стилі, мотиви та художні прийоми, взяті з різних епох та культур) і поширюється також у філософії та гуманітарних науках. Отже, що більше психологія орієнтується на гуманітарну парадигму, то більше підпадає під вплив постмодернізму, який породжує постмодерні модифікації цієї парадигми.

Що ж стосується терміна “постмодерністська наукова парадигма”, то його слід сприймати з великим ступенем умовності. Більш адекватним у цьому разі є, на нашу думку, поняття *дискурсу*, чи *дискурсивної практики*, – у тлумаченні, що йде від французьких структуралістів і постструктуралістів, передусім від М. Фуко²³. Поняття дискурсу, безперечно, містить у собі певний парадигмальний вимір, але до нього не зводиться і водночас аж ніяк не вичерпує змісту поняття парадигми. До того ж, зважаючи на принципову розмитість і неоднорідність ідеології та стилістики постмодернізму, мабуть, варто говорити не про якийсь один постмодерністський науковий дискурс, а про сукупність дискурсів, наслідки впливу котрих на стан психологічної науки виявляють як позитивні, так і негативні тенденції.

До безперечних позитивів постмодернізму для розвитку теоретичного знання в соціальній психології слід віднести щонайменше такі. По-перше, у науковому мисленні соціальних психологів поступово утверджуються принципи методологічного плюралізму, чи, за А. Юревичем, методологічного лібералізму. Оскільки в постмодерновому трактуванні наукове пізнання постає не як рух одним, єдино правильним шляхом до єдиної і неподільної істини, а як одночасний рух у різних напрямках, до різних істин, жодна з яких не краща і не гірша від будь-якої іншої, це відкриває перспективу для співіснування та побудови різних теорій у спільному просторі, хоч і на різних парадигмальних засадах. По-друге, постмодерністський дискурс сприяє вивільненню соціальної

²³ Фуко М. Археология знания / [пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой]. Санкт-Петербург : Гуманит. академия, 2004. 412 с.; Foucault M. The discourse on language // Critical Theory Since 1965 [ed. by H. Adams & L. Searle]. Tallahassee : Florida State University Press, 1986. P. 148–162.

психології від комплексу меншовартості, зумовленого, як зазначає той же А. Юревич, “позитивістським перенапруженням”²⁴, переживаннями з приводу неможливості рівнятися на жорсткі норми природничих наук. По-третє, дискурсивні практики постмодерну стимулюють взаємопроникнення різних форм людського знання, що розширює джерельну базу соціальної психології як науки, а отже, й емпіричне підґрунтя соціально-психологічного теоретизування.

Водночас є у постмодерністському дискурсі й тенденції, на нашу думку, контрпродуктивні, такі, що “гасять” перелічені позитиви.

Перша. На тлі, здавалось би, найсприятливіших умов, які створює для розвитку суспільних та гуманітарних наук постмодернізм, дедалі частіше з’являються оцінки, що ставлять під сумнів їхній розквіт і їхнє майбутнє. “По суті в межах постмодернізму поставлено питання про зникнення соціальних та гуманітарних наук, які з огляду на зрослі темпи соціокультурних змін, що руйнують усталені суспільні зв’язки, закономірні стійкі взаємодії, втрачають об’єкт і предмет дослідження”, – констатує авторитетний російський соціолог С. Григор’єв²⁵.

Друга. Неприємно вражає відверто конфліктний, руйнівний характер багатьох постмодерністських декларацій, зокрема в соціальній психології, що більше пасують за своєю тональністю стилеві авангарду, ніж постмодерну. Ми тут маємо на увазі не їхній критичний пафос як такий (критика, як відомо, сприяє розвитку науки), а ті крайнощі, котрі фактично перекреслюють такі пріоритети самого ж постмодернового наукознавства, як принцип конкурентності ідей (П. Феєрабенд) та визнання права на існування різних наукових підходів (Ж. Дерріда).

Третя. Останні десятиріччя ХХ ст. позначені в психологічній науці численними методологічними новаціями зовнішньодисциплінарного походження, парадигмальними щепленнями, які повелося називати “поворотами” – історичним, антропологічним, лінгвістич-

²⁴ Юревич А. В. Психология и методология. Москва : Ин-т психологии РАН, 2005. 312 с.

²⁵ Григорьев С. И. Постмодернизм и социология в условиях кризиса // Социологические исследования. 2010. № 7. С. 136.

ним, семіотичним, культурологічним, наративним тощо. Ці “повороти”, що походять від соціогуманітарних наук, як і багато новітніх напрямів соціально-психологічної думки, котрі на них ґрунтуються, правомірно розглядати як постмодернові (і, можливо, постнекласичні) модифікації та мутації гуманітарної парадигми. Було б великою несправедливістю не визнавати їхнього евристичного потенціалу і продуктивності у вирішенні цілої низки актуальних завдань соціально-психологічних досліджень, але не можна абстрагуватися також не лише від їхніх обмежень та вузьких місць, а й від потенційної загрози, яку може становити їх абсолютизація для наукового статусу соціальної психології (і психології в цілому). Ідеться про те, що П. Гальперін визначав як зісковзування психології зі свого предмета²⁶, а В. Роменець називав зникненням психології як своєрідного предмета²⁷.

Четверта. Орієнтування на гуманітарну парадигму і постмодерні віяння не вберегли соціальну психологію та суміжні з нею галузі від реінкарнації атеоретизму, що був характерний для них упродовж 1920–1950-х років. Настрої атеоретизму швидко поширилися і в пострадянській психології. Уже в 1990-х роках деякі російські філософи та психологи під час дискусій про співвідношення природничонаукової і гуманітарної парадигм стали розглядати психологічні теорії як рудимент, а саме теоретичне знання без достатніх на те підстав пов’язувати з маркером природничонаукового.

Поряд із відвертим атеоретизмом у сучасному соціально-психологічному теоретизуванні все частіше спостерігається *підміна предметного знання методологічним* (під предметним знанням ми розуміємо знання про психічні явища та процеси, а під методологічним відповідно – знання про спосіб пізнання цих явищ і процесів, а також про способи використання предметних знань). Підміна предметного знання методологічним призводить до витіснення власне теоретизування тим, що, мабуть, доречніше називати методологуванням. На перший погляд, у цьому нібито немає нічого поганого. Давно доведено, що теорія і метод

²⁶ Гальперін П. Я. Лекции по психологии: учеб. пособие для студентов вузов. Москва : Книж. дом “Университет”: Высш. шк., 2002. С. 39.

²⁷ Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття. С. 348.

перебувають у діалектичному взаємозв'язку, що ті чи ті теорії можуть мати методологічне значення, ставати методом наукового пізнання в широкому розумінні²⁸. Але, приймаючи ці постулати, не слід забувати, по-перше, що стосуються вони теорій, котрі є предметним знанням, а по-друге, що саме така, предметна, теорія може ставати методом, а не метод предметною теорією, предметним знанням.

Нині ж у соціальній психології, особливо в її постмодерністських версіях, переважає теоретизування з приводу дослідницьких підходів та способів дослідження. Такі інтелектуальні побудови, котрі нерідко нагадують більше філософські теорії пізнання, є теоріями, якщо можна так висловитися, методологічного типу. Не випадає ні заперечувати права на існування, ні применшувати важливості цих теорій. Однак їх можна плідно розвивати лише на основі примноження і теоретичного збагачення предметного знання. Інакше воно буде зрештою вичерпане і його заступатимуть, як уже й трапляється, суто умоглядні й далеко не безспірні уявлення постмодернових філософських течій про сучасну людину і світ, у якому вона живе.

Ми так детально зупинилися на різноспрямованих і суперечливих особливостях та тенденціях парадигмально-дискурсивних зрушень у психологічній і суміжних з нею науках, аби показати, що, окреслюючи методологічний простір соціально-психологічного теоретизування, треба брати з них те, що сприяє його розширенню та поглибленню, а не навпаки. На нашу думку, забезпечити це розширення та поглиблення сьогодні найкраще здатна *стратегічна гуманітарна орієнтація*, яка, з одного боку, передбачає “мирне співіснування” і розвиток усіх модифікацій гуманітарної парадигми, що не “гасять” позитивів постмодерністського ж дискурсу, а з другого – допускає *тактично виправдане вбудовування у процес соціально-психологічного пізнання природничонаукових підходів*. Така стратегічна орієнтація покликана виконувати важливу функцію – утримувати побудову соціально-психологічних теорій у єдиному методологічному просторі, вказуючи водночас на його “цілінні”, теоретично не

²⁸ Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : в 2 т. Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. Київ : Форум, 2002. 319 с.

освоєні ділянки і тим самим стимулюючи їх освоєння. Дотримуючись такої орієнтації, у запропонованій концепції було виокремлено головні змістові координати, котрі, як ми вважаємо, мають утворювати цей простір.

Змістові координати. Методологічний простір теоретизування в будь-якій науці визначається попередніми, бодай найзагальнішими (а можливо, й краще, коли найзагальнішими), уявленнями про ту реальність, яку належить вивчати. Уявлення про реальність, яку має вивчати соціальна психологія (її зазвичай позначають терміном “соціально-психологічна реальність”), склалися історично. Реконструювавши їх у повному обсязі, починаючи з перших власне соціально-психологічних студій (Е. Дюркгайм, В. Вундт, Г. Лебон, Г. Тард), можна стверджувати, що ця реальність існує і розгортається, по-перше, на свідомому і несвідомому рівнях, по-друге, в індивідуальних та надіндивідуальних формах. Відповідно, координати, що утворюють простір соціально-психологічного теоретизування, можуть бути описані в категоріях: а) “свідоме” і “несвідоме”; б) “індивідуальне” і “надіндивідуальне”. Тоді схематичне зображення простору, про який ідеться, набуде такого вигляду (рис. 1.1).

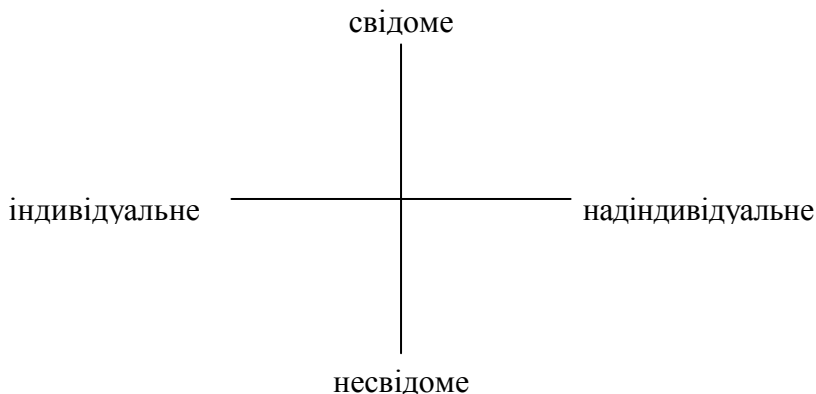

Рис. 1.1. Змістові координати методологічного простору соціально-психологічного теоретизування

Координата “свідоме – несвідоме” характеризує, так би мовити, вертикальний зріз психічного, його рівневу будову. Це означає, що рівні свідомого і несвідомого є як в індивідуальних, так і в надіндивідуальних формах соціально-психологічної реальності, хоч і в різних співвідношеннях. Натомість координата “індивідуальне – надіндивідуальне” відображає горизонтальний зріз психічного. Іншими словами, його індивідуальні та надіндивідуальні форми утворюють деякий континуум, а не перебувають у субординаційних зв’язках чи у відношеннях частини і цілого.

Нам, звичайно, зрозуміло, що таке твердження може викликати багато заперечень. Однак, висловлюючи його, ми в жодному разі не ставимо під сумнів того очевидного факту, що в реальному соціальному бутті взаємини індивідів і груп, їхні статусні позиції зазвичай підпорядковані субординаційному принципіві і зовні, “об’єктивно”, поглинаються відношенням частини і цілого. Мова про інше. Про те, що *феноменологічно* індивідуальні і надіндивідуальні форми психічного є в певному сенсі паралельними світами, і відтак можна говорити про їхню самодостатність та *онтологічну рівноцінність*. Недаремно ж провідні вітчизняні фахівці в галузі соціальної психології, зокрема Л. Орбан-Лембрик, виступають проти фетишизації чи, навпаки, применшення значення як індивідуального, так і надіндивідуального (групового)²⁹.

Ідея онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм психіки вимагає, як любляють казати постмодерністські автори, постійної “зміни лінз” методологічного бачення. Це важко досягнути за допомогою лінійного мислення, але індивід не завжди діє як цілісність. Насправді суб’єктивно він діє як цілісність лише тоді, коли позиціонує і витворює свою автономність, окремішність. В інших випадках він може діяти (якоюсь однією стороною своєї психіки) як частина іншої цілісності – групи, спільноти. І це не суто гносеологічна метафора, за нею стоїть цілком конкретна онтологія. Так, ще Б. Ломов показав, що, коли людина включається в ті чи ті системи відносин,

²⁹ Орбан-Лембрик Л. Е. Перспективні напрямки розвитку соціальної психології в контексті реальних потреб суспільства // Соціальна психологія. 2003. № 1. С. 22.

її психіка та поведінка дістають вияв лише в певних планах і виявляють властивості, яких немає в інших системах³⁰.

Індивідуальне і надіндивідуальне перманентно переплітаються, у найрізноманітніших і найхимерніших виявах взаємодіють. У кожному індивіді, за С. Московічі, “живе” деяке співтовариство реальних або уявлених персонажів³¹, однак індивід, як зазначає К. Абульханова, самовиражаючись і самоактуалізуючись у життєдіяльності, переживає труднощі, зумовлені незбіжністю індивідуального і суспільного³². Іншими словами, визнання онтологічної рівноцінності індивідуальних і надіндивідуальних форм людського буття не означає їх безконфліктності. Під цим кутом зору марксистський постулат цілковитої гармонії взаємин між особистістю і колективом є всього лише прекраснодушною утопією. Відтоді як індивідуальне виділилося з надіндивідуального (колективного), воно перебуває з ним у глибокій суперечності. І розкрити всю глибину наявної суперечності, а також можливості її певного згладжування, локалізованого вирішення – одне з найважливіших завдань соціальної психології.

Наголошуємо: виокремлені координати, на нашу думку, є цілком достатнім категоріальним каркасом, у просторі якого соціальна психологія може успішно впорядковувати наявне і продукувати нове теоретичне знання. На обраному нами рівні методологічної рефлексії цей категоріальний каркас дальшої деталізації не потребує, оскільки вона неминуче вилілась би в претензію на побудову чергової макротеорії, час для якої в соціальній психології ще не настав, і відтак опинилась би серед перепон, що стоять на заваді процесові народження оригінальних ідей і підходів, нових, несподіваних ракурсів бачення соціально-психологічної реальності. Ми ж убачали своє завдання в

³⁰ Див.: Барабанщиков В. А. Системный подход в психологии (к 80-летию со дня рождения Б. Ф. Ломова) // Вопросы психологии. 2007. № 2. С. 146.

³¹ Московичи С. Область социальной психологии // Социальная психология. С. 18–35.

³² Абульханова К. А., Воловикова М. И. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений // Психологический журнал. 2007. Т. 28. № 5. С. 5–14.

стимулюванні цього процесу. Тому, замість жорсткої і в цьому розумінні зайвої деталізації предметного поля соціальної психології, вважали за доцільне запропонувати певні принципи, що, на наш погляд, можуть сприяти розробленню нових соціально-психологічних теорій, підвищенню їхнього наукового і практично-перетворювального потенціалу.

Методологічні принципи побудови теорій. Маємо на увазі не принципи на кшталт тих, якими колись так пишалася радянська психологія (принцип детермінізму, принцип відображення, принцип діяльності, принцип єдності свідомості і діяльності та ін.) і які тепер часом піддаються нищівній критиці. Ті принципи задавали скоріше певний спосіб пояснення психічного, ніж його пізнання, тобто мали більше онтологічний, ніж гносеологічний сенс. Натомість ми пропонуємо принципи, що стосуються суто процесу розроблення теорій. За формальними ознаками вони належать до сфери так званої нормативної методології. Проте нам видається за доцільне говорити радше про *рекомендаційну, пропозиційну методологію*. І саме в плані каталізації процесу творення нових теорій, котрих сьогодні гостро не вистачає соціальної психології, ми й розглядаємо запропоновані принципи, а саме:

- принцип контексту;
- принцип спадкоємності;
- принцип “онтологічної скромності”;
- принцип рефлексивності;
- принцип економності, чи економічності;
- принцип збагачення доказової бази теорії;
- принцип відкритості;
- принцип операціональної/технологічної перспективи.

Напевне, не всі з наведених вище принципів можна розглядати як специфічні саме для соціально-психологічного теоретизування. Але ми й не прагнули, щоб усі вони конче відбивали цю специфіку як таку. Натомість, виокремлюючи той чи той принцип, виходили з наявного стану теоретичного знання в соціальній психології і заснованого на його аналізі розуміння завдань та перспектив не лише примноження теоретичних надбань вітчизняних соціальних психологів, а й підвищення їх якості, наукового та практично-перетворювального потенціалу.

Було розроблено також *систему критеріїв оцінювання соціально-психологічних теорій*. Її склали три критеріальні групи:

а) первинні критерії (ідентифікації, обґрунтованості, рівня теорії);

б) основні критерії (евристичності, інтерпретаційності, прогностичності, ідеологічності, операціоналізованості, естетичності);

в) допоміжні критерії (актуальності, новизни, структурності, несуперечливості).

Ці принципи та критерії детально описано в колективній монографії “Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології”³³ і в наукових статтях.

На основі запропонованих принципів і критеріїв розроблялися нові соціально-психологічні теорії середнього рівня, які почасти висвітлено нижче.

³³ Див. Спільний список публікацій.

2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ “СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ” В КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ НАУКОВИХ ТА ПОЗАНАУКОВИХ ПІЗНАВАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ

Одним з інноваційних напрямів роботи стало перше як на вітчизняних, так і на зарубіжних теренах дослідження, що мало на меті з'ясування сутності, генези та основних формовиявів соціально-психологічного мислення.

Проведений аналіз наукових розвідок з питань минулого соціально-психологічної думки засвідчив їхню суттєву обмеженість. Такі розвідки здійснюються переважно в межах порівняно короткого періоду власне історії соціальної психології як окремої дисципліни чи, в кращому разі, її так званої передісторії, не сягаючи зазвичай у глибину віків далі епохи Просвітництва. При цьому передісторія соціальної психології аналізується суто як сукупність наукових чи протонаукових форм знання, що навряд чи можна вважати виправданим. Адже намагання пізнати соціально-психологічні явища та опанувати їх мали місце в історичному минулому і реалізуються сьогодні не лише в наукових, а й у численних позанаукових формах.

“Ще в давнину люди могли викликати одне в одного певні психічні стани (перед полюванням, війною), володіли механізмом створювати «психологічне зараження», формувати почуття «ми» та «вони». Все це передавалося з покоління в покоління через обряди, традиції, ритуали, малюнки, танці, різні табу і т. ін. Відомо, що в стародавньому Римі, Греції використовувалось мистецтво як інструмент психологічного впливу на людей. Поширеними були також прийоми впливу ораторського мистецтва на маси”, – пише

В. Москаленко³⁴. Позанаукові форми не лише з'явилися раніше наукових і не лише співіснували з ними, а й нерідко переважали їх за глибиною осягнення певних соціально-психологічних феноменів чи принаймні ініціювали пізнання цих феноменів у науковий спосіб. Це стосується, скажімо, такої позанаукової форми, як художня література. Можна послатися хоча б на досвід одного з перших дослідників психології натовпу М. Михайловського, який спирався у своїх працях на відповідні епізоди славнозвісного роману Льва Толстого “Війна і мир”³⁵.

Невиправданість винесення різноманітних донаукових та позанаукових форм пізнання й опанування соціально-психологічних явищ за дужки аналізу з особливою очевидністю постає у світлі сучасних наукознавчих та культурологічних досліджень, які констатують тенденцію стирання жорстких відмінностей між науковим та позанауковим мисленням, що притаманна добі Постмодерну. У просторі культури, як наголошує В. Лекторський, різні способи мислення не просто співіснують, а взаємодіють один з одним, ведуть постійний діалог і змінюються в результаті цього діалогу. На його думку, саме тому межа між науковими та позанауковими формами мислення є гнучкою, змінною, історично варіативною, що спонукає до посилення взаємодії науки, особливо наук про людину, з іншими пізнавальними традиціями, репрезентованими міфопоетикою, художньою літературою, мистецтвом тощо³⁶.

Полишаючи на маргінесі соціально-психологічного знання “ненаукові” способи його отримання та використання, історичні розвідки в галузі соціальної психології не виконують належною мірою своїх завдань, недостатньо працюють на перспективу: на їх основі важко скласти адекватне уявлення про те, що здобула і які

³⁴ Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : Центр навч. л-ри, 2008. С. 19–20.

³⁵ Михайловский Н. К. Герои и толпа. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/mihnk001.htm>

³⁶ Лекторский В. А. Научное и вненаучное мышление: скользящая граница // Научные и вненаучные формы мышления. Москва: ИФРАН, 1996. С. 27–45. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000043>

можливості не використала соціальна психологія в процесі свого становлення та розвитку, про коло проблем, якими вона може й повинна опікуватися, щоб краще задовольняти суспільні очікування. Отже, нагальною є потреба вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії. А для цього потрібне поняття, що давало б змогу охопити все їх розмаїття. На наш погляд, таким поняттям може бути “соціально-психологічне мислення”, що зумовлює потребу його концептуалізації.

Концептуалізацію цього поняття було розпочато з віднайдення місця соціально-психологічного мислення серед відомих видів мисленнєвої діяльності. У загальній психології основні види мислення виокремлюють, як відомо, за критеріями: (а) форми або, в іншій термінології, способу; (б) характеру узагальнень; (в) характеру вирішуваних завдань; (г) ступеня розгорнутості; (д) ступеня новизни та оригінальності. За формою, або способом, розрізняють наочно-дійове, наочно-образне і словесно-логічне (вербальне) мислення; за характером узагальнень – емпіричне і теоретичне мислення; за характером вирішуваних завдань – теоретичне і практичне, зокрема оперативне, мислення; за ступенем розгорнутості – інтуїтивне і дискурсивне (воно ж аналітичне) мислення; за ступенем новизни та оригінальності – репродуктивне і продуктивне мислення. При цьому останнє трактують також як креативне, творче, критичне тощо.

Погляди на співвідношення виокремлюваних за наведеними критеріями видів мислення з часом істотно змінюються. Однак які б уточнення щодо згаданих видів мислення не робилися, дедалі очевиднішою стає принципова недостатність перелічених критеріїв їх виокремлення. Адже всі ці критерії характеризують мислення із суто формального, операціонально-процесуального погляду. Поза увагою залишаються його ніяк не менш, а, можливо, й більш важливі – змістові характеристики, що стосуються онтологічних вимірів об’єкта мисленнєвої діяльності та самопозиціонування і психічних станів її суб’єкта. Тому закономірно, що в процесі психологічних досліджень чимдалі частіше вивчаються види мислення, які “не вкладаються” в наведену систему формальних критеріїв. Це, приміром, такі види, як саногенне та патогенне,

реалістичне та аутистичне мислення. Імпліцитно вони відповідають поки що “не узаконеному” критерієві класифікації, який можна було б назвати критерієм суб’єктних преференцій (чи настановлень) мислення.

Номенклатура видів мислення швидко поповнюється й за рахунок термінів на кшталт “технічне мислення”, “конструкторське мислення”, “винахідницьке мислення”, “проектувальне мислення”. Ці види мислення вивчали Т. Кудрявцев, В. Моляко, П. Якобсон, І. Семенов та інші психологи. Їхні дослідження здійснювались, як правило, у межах з’ясування специфіки та особливостей формування певних видів професійної діяльності, що висувало на передній план об’єктні, тобто змістові (а не тільки процесуальні), характеристики притаманного їм мислення. Проте загалом ці характеристики в психологічній науці все ще залишаються значною мірою в тіні. Тим часом представники інших наукових дисциплін – як технічних, так і суспільних та гуманітарних – виявляють до них дедалі більший, якщо не сказати бурхливий, причому не поверховий, а засадничо-концептуальний інтерес, нерідко (і справедливо!) нарікаючи водночас на брак у психології відповідних напрацювань. У цьому важко не побачити нагальної не лише наукової, а й суспільної потреби класифікації видів мислення за їхньою об’єктною спрямованістю, а відтак і потреби їх цілеспрямованого систематичного вивчення. Отже, настав час запровадити *критерій об’єктної спрямованості видів мислення*.

На підставі цього критерію слід розмежовувати, порівнювати і досліджувати всі види мислення з домінуванням його об’єктних чи, як уважають деякі автори, змістово-функціональних характеристик, що співвідносяться з певними сферами людської життєдіяльності, галузями суспільного виробництва, науковими дисциплінами. А сьогодні таких видів подибуємо в літературних джерелах уже доволі поважну кількість. Це щойно згадане технічне мислення (його ще називають проєктним) та найчастіше порівнюване з ним художнє мислення, а також філософське, економічне, соціальне (і соціологічне), правове, адміністративне, політичне (і політологічне), математичне, технологічне, релігійне, міфологічне, езотеричне, магічне мислення тощо.

У відповідних авторських публікаціях наводяться приклади звернення до згаданих понять, їх осмислення та використання в різних науках³⁷.

Підходи до висвітлення таких видів мислення істотно різняться, як різняться й самі види. Проте в цих підходах можна побачити й чимало спільного чи принаймні схожого (з'ясування сутності того чи того виду мислення, виокремлення його головних ознак, принципів, функцій, основних, похідних та допоміжних понять, типологізація різновидів, констатація специфічного поєднання операціонально-процесуальних характеристик, відтворення єдиної логіки розгортання та розвитку тощо). Отже, ці підходи можна тією чи іншою мірою брати до уваги, так би мовити, відштовхуватися від них, розробляючи й поняття “соціально-психологічне мислення”, яке має своє “законне” право на існування в шерезі понять, що характеризують види мислення за критерієм об’єктної спрямованості.

До радянського й затим пострадянського наукового дискурсу обговорюване поняття потрапило після виходу у світ перекладеної російською мовою книги авторів з колишньої Німецької Демократичної Республіки Г. Гібша і М. Форверга “Вступ до марксистської соціальної психології”³⁸. Ці автори особливо не переймалися змістом словосполучення Sozialpsychologisches Denken (соціально-психологічне мислення). Уживши його, можна сказати, мимохідь, вони дали коротке визначення соціально-психологічного мислення як “одного з аспектів усеохопної роботи думки, що має на меті зрозуміти і сформулювати відношення людини до більших соціальних структур”. Зайве доводити, що таке

³⁷ Слюсаревський М. М. Соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах // Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку / за наук. ред. М. М. Слюсаревського. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. С. 8–42; Його ж. Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. Київ, 2014. Вип. 34 (37). С. 5–25.

³⁸ Гибш Г., Форверг М. Введение в марксистскую социальную психологию / пер. с нем. Т. А. Рябушкиной. Москва : Прогресс, 1972. 296 с.

визначення є не лише дещо розпливчастим, а й однобічним і вочевидь недостатньо відбиває специфіку означуваного виду мислення. Одразу ж виникають запитання: чому саме відношення людини до “більших соціальних структур”, а не, приміром, вплив цих структур на людину? І чому взаємини людини із соціальними структурами становлять об’єкт саме соціально-психологічного, а не соціологічного чи філософського мислення?

Не знімають подібних запитань, а лише породжують нові й спроби перевизначення цього поняття, які робили час від часу інші вчені, зокрема українські (В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик). Отже, поняття “соціально-психологічне мислення” потребує науково коректної дефініції, яка б розкривала його сутність та зміст, без чого годі сподіватися, що воно дістане “постійну прописку” в науковому дискурсі соціальної психології, а його формовияви стануть предметом спеціальних досліджень.

Проблематику властивого соціальній психології способу мислення на сьогоднішній день найбільш детально проаналізовано російським ученим Б. Паригінім³⁹. Цей відомий соціальний психолог не ставив за мету визначити саме поняття, про яке йдеться, вважаючи розроблення його смислового значення та з’ясування зв’язків з близькими поняттями й категоріями завданнями, котрі ще потребують усебічного вивчення. Та це жодною мірою не применшує значущості й актуальності багатьох висловлених ним тез та положень. Зокрема, він наголошував, що серед інших складових концептуального апарату соціальної психології (принципи, категорії, закони, теоретичні побудови) соціально-психологічному мисленню належить особливе місце; називав його універсальним інструментом соціальної психології, головним з-поміж її засобів; співвідносив з усіма методами, якими вона послуговується.

Однак суттєвою обмеженістю поглядів Б. Паригіна на соціально-психологічне мислення видається те, що він трактував його як суто професійне мислення соціального психолога, яке базується виключно на раціональних, абстрактно-логічних засадах, – більше того, категорично протиставляв йому бодай якісь

³⁹ Парыгин Б. Д. Социальная психология: проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург: ИГУП, 1999. С. 28–31.

альтернативні форми пізнання соціально-психологічних явищ. Ці трактування проводять жорстку лінію демаркації між науковим і позанауковим мисленням, що ставить соціальну психологію в доволі невигащну позицію конфронтації не лише з крайнощами постмодерністського методологічного дискурсу, а й з його плідними відкриттями та напрацюваннями.

Тому більш продуктивною видається точка зору, сформована в процесі вивчення технічного мислення одним із його дослідників Є. Дегтярьовим⁴⁰. Послідовно проаналізувавши основні типи цього мислення (повсякденне ненаукове, класичне наукове і сучасне наукове технічне мислення), він переконливо показав єдність їхніх ідеалів, законів та закономірностей і так званої технічної картини світу. Цей приклад варто наслідувати й соціальній психології.

Поняття соціально-психологічного мислення недоцільно співвідносити лише з професійною діяльністю соціальних психологів ще й тому, що в такому разі воно фактично збігається з поняттями парадигми, наукового напрямку чи підходу, стаючи відтак ніби надлишковим, зайвим. І, мабуть, саме внаслідок такого збігу всі згадані вище соціальні психологи, приділивши соціально-психологічному мисленню більшу чи меншу увагу, далі у своїх розложистих книгах до нього вже не звертаються.

Що ж розуміти під соціально-психологічним мисленням? Попри викладені щойно застереження прислухаймося до думки Б. Паригіна. Згідно з нею, головним критерієм розрізнення типів і різновидів мислення на кшталт соціально-психологічного є їхня *предметна зорієнтованість*, що породжує, зі свого боку, специфічний спосіб мислення, який можна позначити терміном “центризм”. Якщо для антропології – це антропоцентризм, для соціології – соціоцентризм, для культурології – культуроцентризм, то для соціальної психології – соціопсихоцентризм.

Отже, визначаючи соціально-психологічне мислення, слід виходити з розуміння предмета соціальної психології. Спираючись на нього, *під соціально-психологічним запропоновано розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і*

⁴⁰ Дегтярев Е. В. Техническое мышление: аспект единства // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. Вып. 13. 2009. № 9 (167). С. 91–93.

надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.

Можна запропонувати й більш компактний варіант сформульованої дефініції. Для цього слідом за іншими авторами означимо предметну сферу соціальної психології як “соціально-психологічну реальність”. Тоді дефініція матиме такий вигляд: *соціально-психологічне мислення – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності*. Попри очевидний присмак тавтологічності ця скорочена дефініція видається зручною для визначення похідних понять, найважливішим серед яких уважаємо поняття “форма соціально-психологічного мислення”.

Слід наголосити, що соціально-психологічне мислення глибоко закорінене в біологічно та культурно-історично зумовленій природі людини. Воно ґрунтується на первісній, якщо можна так висловитися, *соціально-психологічності* людського мислення взагалі, котре вже на ранніх стадіях онтогенезу демонструє здатність до кооперації, діалогічності та інтерналізації діалогу дитини з дорослим.

Можна виділити принаймні чотири сутнісні ознаки соціо-психоцентрованого, тобто соціально-психологічного, мислення:

- усвідомлення нерозривного зв’язку психічного життя і поведінки людини із життям і поведінкою інших людей;
- розуміння людського буття як такого, що перебігає в межах функціонування, взаємодії й суперництва різних спільнот, наділених певними психічними властивостями (легковажні французи, похмурі скандинави, доброчесні християни, жадібні олігархи тощо);
- наголошування значної або й визначальної ролі психологічних чинників у поясненні явищ групового і суспільного життя;
- орієнтація на використання ресурсу колективних надбань і спільної діяльності людей для вирішення актуальних життєвих проблем.

Усі чотири ознаки притаманні соціально-психологічному мисленню на будь-якому – як професійному, так і непрофесійному – рівні розвитку. Ці ознаки відображено вже в численних

прислів'ях та приказках, що лаконічно фіксують і закріплюють соціокультурний досвід народу (“Одна голова добре, а дві краще”, “Гуртом і батька добре бити”, “Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча”, “Громада – великий чоловік” і т. ін), а сьогодні вони простежуються, наприклад, у концепції соціального капіталу, популярність якої стрімко зростає.

На професійному рівні головними категоріями соціально-психологічного мислення є “соціальне” і “психічне”, котрі розглядаються в системі взаємопов'язаних базисних понять “особистість – спільнота (група) – взаємодія (спілкування)”, через яку оприявнюються і в якій опредметнюються (рис. 2.1). При цьому “психічне” мислиться як внутрішній зміст “соціального”.

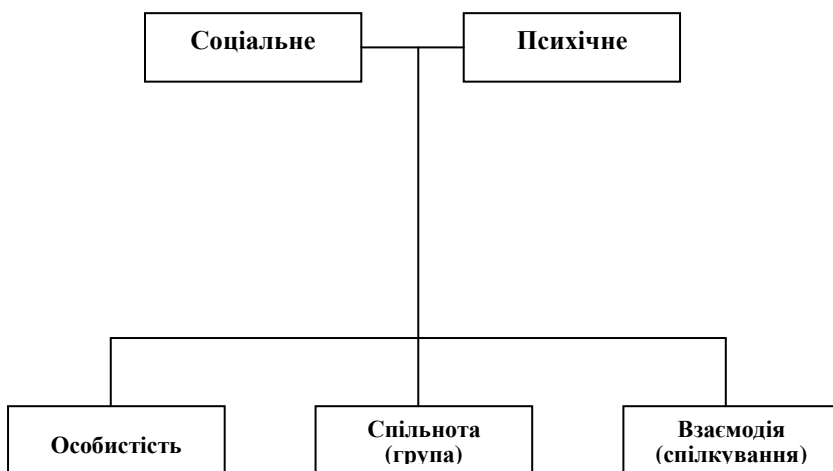

Рис. 2.1. Основні категорії та поняття професійного (наукового) соціально-психологічного мислення

Природно, непрофесійне соціально-психологічне мислення такими категоріями і поняттями, як правило, не послуговується та й не може послуговуватися, коли йдеться про його позанаукові, тим паче донаукові форми. Але це не означає, що аналогічних пізнавальних функцій не можуть виконувати, скажімо, елементи розвиненої образної системи. Нерідко вони “схоплюють” об’єкт з усіма його зв’язками незгірше наукових понять і категорій.

Принциповим у розумінні сутності соціально-психологічного мислення і, відповідно, у його дефініції є наголошення моментів як пізнання, так і опанування відповідного класу психічних явищ. Тим самим підкреслюється не тільки дослідницький, теоретичний, а й праксеологічний, практично-дійовий характер соціально-психологічного мислення. Іншими словами, береться до уваги, що в процесі мислення специфічно проявляється активність суб'єкта, який розумово засвоює світ у перспективі його перетворення в предмет цілеспрямованої діяльності.

Наступним кроком в обґрунтуванні концепції соціально-психологічного мислення стало розроблення питань генези та класифікації його форм⁴¹. Форму соціально-психологічного мислення було визначено як *певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності*.

У першому наближенні соціопсихоцентровані форми мислення правомірно поділяти на наукові і позанаукові. Проте такий поділ видається дещо огрубленим, недостатньо чутливим до розмаїття формовиявів соціально-психологічної думки. З огляду на це форми соціально-психологічного мислення потребують детальнішої класифікації, побудованої з урахуванням їхніх родовидових і підвидових зв'язків.

На наш погляд, серед форм соціально-психологічного мислення доцільно розрізняти передусім *донаукові, протонаукові, наукові та позанаукові* (у вужчому розумінні цього слова).

Донаукові форми – це ті, що зароджуються і функціонують у межах архаїчних міфів, первісної магії, ритуалізованої поведінки, повсякденних уявлень людей – до появи перших філософських учень. Під протонауковими формами слід розуміти елементи соціально-психологічної думки у філософських ученнях та інших культурних пам'ятках Стародавнього Світу, Середньовіччя і почасті Нового часу на тому етапі інтелектуальної історії людства, коли ще не почали формуватися конкретні наукові дисципліни, коли вони ще визрівали в лоні філософії.

⁴¹ Слюсаревський М. М. Історико-психологічна спадщина В. А. Роменця і проблема форм соціально-психологічного мислення // Академік В. А. Роменець: творчість і праці: зб. статей. Київ : Либідь, 2016. С. 76–85.

Наукові форми репрезентовано соціальною психологією та іншими науками. Вони, своєю чергою, поділяються на:

а) *внутрішньодисциплінарні*, тобто ті, які культивує власне соціальна психологія. Такими формами правомірно вважати її парадигми (природничонаукову і гуманітарну), так звані теоретичні орієнтації (біхевіоризм, психоаналіз, когнітивізм, символічний інтеракціонізм, соціальний конструкціонізм), окремі теорії достатньо високого рівня і наукові підходи, що мають парадигмальний характер (наприклад, діяльнісний, вчинковий, гендерний) тощо;

б) *іншодисциплінарні*, котрі розвивають соціально-психологічну думку в межах близьких або й не дуже близьких до соціальної психології наукових дисциплін. Коло таких дисциплін сьогодні воістину безмежне – від соціальної філософії та соціології до генетики і фізіології. Ці дисципліни є розвиненими формами наукового пізнання, проте психічні явища, які досліджує соціальна психологія, не становлять для них безпосереднього, головного предмета вивчення. Отже, цим дисциплінам властивий не соціопсихоцентризм, а зовсім інші способи мислення, інші центризми. Тому вони розвивають соціально-психологічну думку ніби всупереч власній предметній зорієнтованості. І саме через те вичленити елементи соціально-психологічного мислення як такого в іншодисциплінарних формах часом не менш складно, ніж у формах протонаукових;

в) *наддисциплінарні*, які можна назвати також *субдисциплінарними*, якщо розглядати їх не відсторонено, іззовні, а ніби із внутрішньодисциплінарної точки зору соціальної психології. Маємо на увазі теоретичні орієнтації, підходи і напрями, характерні для так званих дисциплін соціально-психологічного профілю – політичної психології, етнопсихології, історичної психології, юридичної психології тощо, котрі формуються на стиках соціальної психології з політологією, етнологією, історією, правознавством та іншими соціогуманітарними науками. Увібравши в себе як її наріжні теоретико-методологічні настановлення, так і засади цих наук, дисципліни соціально-психологічного профілю “центруються”, однак, здебільшого на психічних явищах як предметі дослідження і тим самим розширюють діапазон соціально-психологічного мислення.

Інший великий сегмент цього мислення утворюють позанаукові форми у вужчому розумінні. Про них, на нашу думку, доречно говорити, відколи з'являються протонаукові форми. Інакше кажучи, позанаукові – це ті форми, що існують і розвиваються паралельно з протонауковими і затим – із науковими. Основними їх різновидами є:

а) *повсякденні*, або *соціокультурні*, – вони втілюються в обрядах, звичаях і традиціях, моральних та соціальних нормах, життєвих ідеалах, домаганнях і планах людей, стратегіях міжособової, групової та міжгрупової поведінки тощо;

б) *міфологічні*, що не втрачають актуальності для індивідів і спільнот з удосконаленням раціональних способів пізнавальної діяльності, оскільки є універсальними формами моделювання світу за принципом “позитивний – негативний” та виражають питому людську потребу в символічному, ціннісно-смісловому осягненні дійсності;

в) *містичні*, де соціальне (надіндивідуальне, трансперсональне) специфічно поєднується з надприродним або й розчиняється в ньому. Ідеться насамперед про релігійні, езотеричні, окултні практики;

г) *фольклорні*, опредметнені в жанрах народної поетичної творчості (піснях, казках, переказах, легендах, билинах, думах, анекдотах, загадках, прислів'ях і приказках), народній хореографії, народному театральному мистецтві і т. ін. У цих формах елементи соціально-психологічного мислення імплантуються в образну тканину художнього мислення, що має значні переваги в миттєвому “вхопленні” та синкретичному узагальненні явищ соціально-психологічної реальності. При цьому фольклорні форми ефективно виконують функції як емоційної мобілізації, так і психологічного розвантаження, релаксації соціальних суб'єктів – індивідуальних і колективних;

д) *літературно-мистецькі*, що виникають на основі фольклорних форм, підносять їхні надбання на якісно вищий щабель розвитку, почасти витісняють їх, але в жодному разі не заміщують повністю. Художня література і мистецтво відображають і осмислюють психосоціальні реалії *поряд* із сучасним фольклором, який, щоправда, стає об'єктом серйозного аналізу набагато рідше, ніж архаїчний.

Нарешті, з-поміж форм соціально-психологічного мислення слід виокремити ті, що посідають ніби проміжне місце між науковими і позанауковими, а саме *ідеологічні* та *психотехнологічні*. Проміжне становище перших зумовлено суспільною природою ідеології, яка, за Н. Луманом, є практично скеровувальним знанням, своєрідним серединним утворенням між наукою і практикою⁴². Так само й психотехнологічні форми (соціально-психологічне консультування, активні соціально-психологічні методи, PR-технології, іміджмейкінг і т. ін.) базуються, як відомо, не тільки на наукових теоріях, а й на позанауковому, інтуїтивно узагальнюваному досвіді людей, або й більше на ньому, ніж на цих теоріях. Є навіть прецеденти цілковитої самодостатності позанаукового досвіду в психотерапевтичних практиках (наприклад, езотерична психотерапія).

Усі схарактеризовані форми можна впорядкувати у вигляді *класифікаційно-генетичної моделі* (рис. 2. 2). Як бачимо, одні з них (донаукові, протонаукові) є історично минулими – породивши свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі й часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення. Ці форми перебувають не в субординаційних, а радше в координаційних зв'язках.

Різні форми соціально-психологічного мислення зароджуються і функціонують у спільному культурному середовищі, повсякчас долучаючись до його творення, розширення і перетворення. Тому вони так чи інакше одна на одну впливають, нерідко мають спільне, хоч і неочевидне, коріння, перетікають одна в одну. Так, низка теорій соціальної психології у своїй глибинній основі, безперечно, пов'язана з релігійним концептом первородного гріха, який містить, можливо, найглобальнішу і найфундаментальнішу в історії людства соціально-психологічну ідею. Її відгомін учувається і в так званих елементарних ідеях А. Бастіана, і в архетипах колективного несвідомого К. Юнга, а якщо розібратися глибше, то, мабуть, і в колективних уявленнях Е. Дюркгайма, численних теоріях атитюда, фрактальній психології О. Донченко тощо.

⁴² Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества / пер. с нем. А. В. Филиппова // Социо-Логос: Социология. Антропология. Метафизика. Москва : Прогресс, 1991. Вып. 1. Общество и сферы смысла. С. 199.

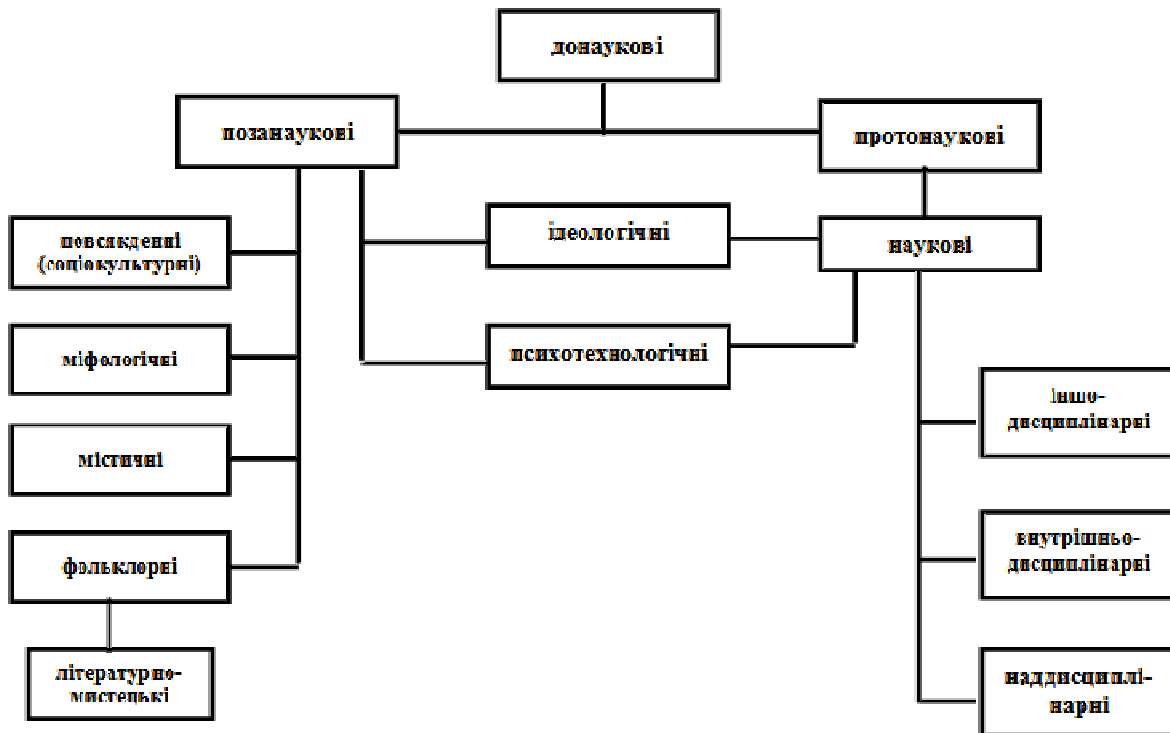

Рис. 2.2. Класифікаційно-генетична модель форм соціально-психологічного мислення

Поняття “соціально-психологічне мислення” виконує важливу методологічну функцію, утримуючи науковий пошук професійних соціальних психологів у проблемних межах їхньої дисципліни. Разом із тим воно констатує той факт, що соціально-психологічні проблеми вирішують сьогодні не лише професійні соціальні психологи, а й представники цілої низки інших наук, а також особи найрізноманітнішого фаху, які мислять соціально-психологічно, хоча про це й не підозрюють. Соціально-психологічне мислення таких людей, звісно, за багатьма параметрами поступається професійному мисленню дипломованого соціального психолога, але в чомусь і випереджає його, охоплюючи ті пласти соціально-психологічної реальності, які залишаються не освоєними нинішньою соціально-психологічною наукою. Отже, ігнорування досвіду і надбань іншонаукових та позанаукових форм соціально-психологічного мислення було б для неї вкрай недалекоглядним і контрпродуктивним, замикало б її у прокрустовому ложі вихолощеного від складних життєвих колізій сцієнтизму, звужувало б ресурсну базу її дальшого розвитку і впливу на суспільні процеси. Тому наукова соціальна психологія має нині не лише видобувати соціально-психологічне знання власними методами, а й виявляти його в продуктах інших форм соціально-психологічного мислення, навчившись плідно використовувати таке знання. Це передбачає:

- налагодження продуктивного міждисциплінарного діалогу з представниками найширшого кола наук, що тією чи іншою мірою розробляють соціально-психологічну проблематику;
- обмін досвідом вирішення соціально-психологічних проблем із психологами-практиками, психотерапевтами, соціальними педагогами, служителями релігійних культів, фахівцями зі сфер бізнесу, державного управління, соціальної роботи, з маркетингологами, розробниками реклами тощо;
- аналіз особливостей, закономірностей і тенденцій розвитку соціально-психологічного мислення носіїв різних пізнавальних традицій;
- напрацювання процедур трансформації позанаукового соціально-психологічного знання в наукове та здійснення таких трансформацій;
- імплантування найбільш вагомих здобутків психотехнологічних, іншонаукових та позанаукових форм соціально-

психологічного мислення в “тіло” фундаментальних соціально-психологічних теорій;

– здійснення заходів, спрямованих на розвиток соціально-психологічного мислення окремих цільових груп і широких верств населення.

Обґрунтовано концептуальні засади дальшого розвитку соціальної психології як науки в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення, співвіднесено перспективи її розбудови з траєкторією суспільного розвитку, умовами соціальних змін і безпекою життєвого світу людини в реальних і віртуальних ситуаціях⁴³.

⁴³ Слюсаревський М. М. Перспективи розвитку соціальної психології в контексті взаємодії з іншими формами соціально-психологічного мислення // Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку / за наук. ред. М. М. Слюсаревського. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. С. 202–255.

3. СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД ЯК СПОСІБ ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬНИХ УМОВ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ УБЕЗПЕЧЕНОСТІ

Навряд чи сьогодні треба спеціально доводити, що суспільство, яке прагне перейти від тоталітарно-патерналістської моделі розвитку до ринкових відносин і демократії, об'єктивно потребує громадян, здатних бути активними учасниками суспільно-історичних і життєтворчих процесів, суб'єктами творення світу і себе самих, брати відповідальність за свій політичний і соціальний вибір, за власне життя загалом. Ця теза видається самоочевидною. Інша річ – наскільки ми вже наблизилися до реалізації цього суспільного запиту і наскільки відповідають йому найрізноманітніші умови та чинники, що так чи інакше впливають нині на особистісний розвиток, наскільки вони сприяють чи, навпаки, перешкоджають становленню людини як суб'єкта власного життя.

Розуміння авторами роботи суспільних змін, що зумовлюють зміст і тенденції особистісного розвитку, базується на ситуаційному підході. Адже саме він дає змогу розглядати людину, її якості, життєві наміри і плани в єдності з умовами, в яких вона діє і розвивається.

Як відомо, ситуаційний підхід в останні десятиріччя набув значного поширення в американській та західноєвропейській психології. Певною мірою зверталися до нього й радянські та пост-радянські, зокрема українські, дослідники. Проте він ще не увійшов органічно до понятійно-категоріального ладу та дослідницької практики вітчизняної соціально-психологічної науки. Аби переконатись у цьому, досить заглянути в будь-який доступний

українському читачеві підручник із соціальної психології, де годі натрапити на тему соціальних ситуацій.

На нашу думку, повільне засвоєння ситуаційного принципу соціально-психологічних досліджень, недостатнє усвідомлення та використання його потенційних можливостей пояснюються як певною інертністю вітчизняної соціально-психологічної думки, так і ганджами самого ситуаційного підходу в тих його версіях, які пропонують західні психологи. Недаремно ж російська дослідниця Н. Гришина якось зауважила, що розвиток на Заході диференціальної психології ситуацій у напрямку опису та вимірювання різних параметрів ситуації може спіткати доля аналогічних робіт у галузі психології особистості, побудованих на описі та вимірюванні різних особистісних рис. На підставі різних параметрів можна будувати найрізноманітніші таксономії ситуацій, вводити їх у певний теоретичний контекст, і жодну з них важко буде заперечити, але продуктивність такого підходу навряд чи буде великою⁴⁴.

Отже, у процесі виконання роботи ставилося за мету, по-перше, привернути увагу до деяких “проблемних вузлів” психологічної теорії ситуації та можливих шляхів їх розв’язання⁴⁵; по-друге, проаналізувати в ситуаційному контексті проблеми формування та прояву в сучасній Україні суб’єктного потенціалу особистості⁴⁶.

Поняття і масштаб ситуації

Мабуть, можна погодитися з Л. Бурлачуком і Н. Михайловою, що, незважаючи на значні наукові здобутки вчених, які розвивають ситуаціоністську традицію в психології, ці вчені лише

⁴⁴ Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии. 1997. № 1. С. 125.

⁴⁵ Слюсаревський М. М. Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2009. Вип. 23 (26). С. 5–24.

⁴⁶ Слюсаревський М. М. Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб’єктного потенціалу особистості // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 16 (19). С. 109–127.

закладають фундамент психологічної теорії ситуації. Побудова ж самої споруди залишається перспективним завданням⁴⁷.

Досі не усталилося навіть саме поняття ситуації загалом і соціальної ситуації зокрема. Його визначення коливаються в доволі значному діапазоні. Здебільшого, визначаючи ситуацію, вчені, у тому числі й психологи, роблять акцент на її зовнішньому характері. При цьому під зовнішніми умовами маються на увазі, зрозуміло, не лише об'єктивні елементи ситуації (скажімо, фізичні), а й ті, що виникають унаслідок взаємодії суб'єкта із середовищем: міжособові стосунки, соціально-психологічний клімат, групові норми, цінності тощо. Проте такі уточнення принципово не змінюють головного – акценту на зовнішньому характері ситуації. Не інакше як у вигляді сукупності зовнішніх умов постає ситуація і в численних працях авторів, котрі оперують цим терміном як суто описовим, не навантажуючи його якимось спеціальним, власне науковим змістом.

Проте є й інше, якщо можна так висловитися, психологічніше розуміння ситуації. Його запропонував В. Роменець, коли в давньому, ще радянському виданні “Філософського словника” визначив її як певну сукупність відношень людини до світу, в яких вона переживає необхідність діяти певним чином⁴⁸. За Роменцем, ситуація водночас залежить і не залежить від людини. Об'єктивно незалежною стороною ситуації є світ, що існує сам по собі, ще не освоєний людиною, але який передчувається в суперечностях освоєного світу, а залежну сторону ситуації становить сукупність людських пристрастей. Така роздвоєність, як суттєва визначеність ситуації, відображає її суть, а сама ситуація набуває характеру колізії та стає вихідним пунктом дії. У цьому розумінні ситуацію правомірно тлумачити як компонент вчинку, що й робив Роменець.

Отже, маємо два полюси визначень ситуації – як сукупності зовнішніх щодо суб'єкта умов і як сукупності його відношень до світу, тобто до цих умов. Проведений нами аналіз літературних джерел засвідчує, що психологічна теорія ситуації розробляється

⁴⁷ Бурлачук Л. Ф., Михайлова Н. Б. К психологической теории ситуаций // Психологический журнал. 2002. Т. 23. № 1. С. 5–17.

⁴⁸ Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. С. 629.

сьогодні ніби в проміжку між цими двома полюсами. Хоча її розробники схиляються зазвичай до першого полюсу визначень і далі розглядають проблему не в аспекті ситуаційно зумовленої дії, а в площині “взаємодії” людини із ситуацією, однак конкретні дослідницькі програми дедалі більше наповнюються суб’єктивними (особистісними, суб’єктивними) компонентами ситуації, серед яких – концепти потреб суб’єкта, патерни його індивідуальних реакцій, когнітивно-емоційні репрезентації та суб’єктивні інтерпретації ситуацій, надіндивідуальні уявлення про ситуацію тощо. Зміцненню цієї тенденції сприяють і результати досліджень. Так, було встановлено, що наївне людське знання насправді вибудовується не навколо таких дискретних одиниць, як “людина” і “ситуація”, а послуговується складнішими за своєю когнітивною природою узагальненнями на кшталт “людина-в-ситуації” чи “сценарії-для-поведінки-в-ситуаціях”⁴⁹. Це спонукало дослідників до переорієнтації на відповідні пізнавальні конструкти.

Отже, можна стверджувати, що розробки в цій галузі поступово дрейфують вочевидь у напрямку того визначення ситуації, яке дав свого часу В. Роменець. А звідси також випливає, що українська соціальна психологія ще понад 30 літ тому могла вийти на світовий рівень із цілком конкурентоспроможною теорією ситуації, але своїм шансом не скористалася. Однак це вже дещо інша тема. Повернімося до окресленого спектру визначень ситуації.

Чи означає згаданий дрейф, що тепер узагалі слід відмовитися від розуміння ситуації як сукупності суто зовнішніх щодо суб’єкта умов? Гадаємо, ні. На нашу думку, соціальна психологія та суміжні з нею науки можуть успішно користуватися обома понятійними конструктами ситуації. Треба лише чіткіше розрізняти їхні епістемологічні функції.

Перший конструкт (ситуація як сукупність зовнішніх умов) може добре прислужитися для впорядкування уявлень дослідника про зміст, взаємозв’язки та ієрархію чинників, що впливають на особистісне зростання людини, її розвиток як суб’єкта власного життя і соціальної творчості. Другий конструкт, що будується на

⁴⁹ Cantor N., Mishel W., Schwartz J. Social knowledge: Structure, content, use and abuse / A. Hastorf, A. Isen (eds.) // Cognitive social psychology. Holland, 1982. P. 39.

постулаті єдності незалежної і залежної від суб'єкта сторін ситуації, стає вельми корисним, більше того, необхідним насамперед тоді, коли розв'язуються завдання вивчення закономірностей та прогнозування динаміки психічних станів суб'єкта, його поведінки. Через те у своїх дослідженнях ми користувалися в міру потреби обома конструктами.

Намагалися також ставити і вирішувати питання, які поки що залишаються поза увагою теорії ситуації або не знаходять у ній адекватного вирішення. Це, зокрема, *проблема масштабу соціальних ситуацій*.

Як зауважують ті ж Л. Бурлачук та Н. Михайлова, нині в зарубіжній психології поняття “ситуація” використовують у широкому і вузькому розуміннях. У широкому розумінні це поняття тлумачать як загальну ситуацію життя людини, аналогічний зміст вкладають і в поняття “життєве становище”, а у вузькому розумінні ситуацію пов'язують з конкретними подіями в житті людини або з експериментальними моделями ситуацій. Проте очевидно, що ні “вузьке”, ні “широке” розуміння не охоплює всіх можливих різновидів соціальних ситуацій.

Протягом свого життя людина перебуває не лише в згаданих вище, а й у ситуаціях більшого масштабу, які вона переживає разом з іншими членами суспільства, накладає на свої власні і які часто-густо мають для неї ніяк не менше значення, ніж конкретні життєві події чи й особисте життєве становище загалом. Такі ситуації локалізуються у свідомості людей не менш чітко, ніж згадані, інтеріоризуються ними і доволі виразно відтворюються у вербальній формі, іноді навіть термінологічно. Про це свідчать, зокрема, фольклорні рефлексії, наприклад такий віршик:

*Устань, Льоню, подивись, що за ситуація:
Ні горілки, ні вина – одна радіація.*

Тут з граничним лаконізмом і водночас гротескною повнотою відбилася провальна ситуація горбачовської “перебудови” з характерним для неї несприйняттям широким загалом політики правлячої верхівки, яка намагалася проводити “революцію згори”, постчорнобильським синдромом чорного гумору та першими паростками гострої ностальгії за ситими й п'яними брежневськими (“льониними”) часами.

Отже, навряд чи мають слушність автори, які стверджують, що ситуаційний принцип аналізу стосується лише безпосередніх соціальних і фізичних стимулів навколишнього середовища, на які організм реагує і до яких адаптується, а впливи більш широкого соціокультурного середовища виводять за межі ситуаційного аналізу. Таке обмеження виглядає щонайменше дивно, тим паче в епоху телебачення і глобальних комп'ютерних мереж.

На нашу думку, соціальні ситуації різного масштабу, в яких функціонує і розвивається особистість, у першому наближенні можна виокремлювати за двома параметрами: (1) соціально-просторовим і (2) особистісно-часовим. На рис. 3.1 зображено побудовану на підставі цих параметрів концептуальну модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом. Принципово погоджуючись із наведеним вище критичним зауваженням Н. Гришиної щодо вчених, які занадто захоплюються абстрактними класифікаціями ситуацій, наголосимо, однак, що будь-які класифікації корисні вже тим, що дають змогу побачити, які види ситуацій досліджуються, а які рідко потрапляють у поле зору дослідників. Як свідчить аналіз відповідної літератури, предмет спеціальних досліджень стає менше половини з можливих видів соціальних ситуацій (на рисунку вони позначені заштрихованими квадратами). Інші види ситуацій, – макросередовищного, а особливо глобального масштабу, – психологи, зокрема й соціальні, зазвичай спеціально не вивчають, хоча теоретично можна припустити, що драматизм і напруженість зображених на рисунку ситуацій мають зростати як знизу вгору, так і зліва направо. Адже чим більший масштаб ситуації, тим менше особистісних ресурсів має людина для її розв'язання.

Тому ми приділили головну увагу саме глобальним та макросередовищним параметрам тієї соціальної ситуації розвитку людини як особистості і суб'єкта, яка склалась і перманентно відтворюється в Україні. При цьому для аналізу обговорюваних параметрів користувалися даними масових опитувань, що проводились Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України за всеукраїнськими репрезентативними вибірками.

		Соціально-просторовий параметр		
		мікросередовищний масштаб	макросередовищний масштаб	глобальний масштаб
Особистісно-часовий параметр	масштаб життя в цілому			
	масштаб відрізка (етапу) життя			
	епізодичний масштаб			

Рис. 3.1. Модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом

Глобальні, макро- і мікрорівневі ситуаційні чинники

До чинників глобального походження було віднесено насамперед інформаційну та сексуальну революції. Не маючи змоги ґрунтовно аналізувати тут ці явища, зауважимо, що йдеться справді про *революції*, які зачіпають самі підвалини суспільного буття, і, як і будь-які революційні зміни, розв'язуючи одні суспільні суперечності, породжують інші. Так, інформаційна революція, створюючи умови для задоволення зростаючих інформаційних потреб людей, радикально розширюючи

можливості доступу до найрізноманітніших знань, формує водночас (унаслідок гострої конкурентної боротьби на ринку мас-медіа) пасивного споживача-конформіста глобальної масової культури, якому ці знання, власне, й не потрібні, а сексуальна революція, головною рушійною силою якої поряд з бунтарською західною молоддю свого часу були жінки, вивільняючи їх від нерівності в суспільному й особистому житті, породила разом з тим величезну, нечувану секс- і порноіндустрію, головним об'єктом експлуатації у сфері якої є, знову ж таки, жінка, і спричинила демографічну кризу, що поставила під загрозу сам факт існування європейської цивілізації. А ще інформаційна та сексуальна революції (теж як і будь-які інші) неминуче супроводжуються насильством – над особистістю, суспільною мораллю, нормами людського співжиття. У цьому розумінні такі революції мало чим відрізняються від політичних, і, мабуть, не випадково провісником та каталізатором сексуальної революції став Г. Маркузе, котрий сформувався як мислитель у надрах найреволюційнішого політичного вчення – марксизму.

Наслідком впливу інформаційної і сексуальної революцій стало – тут ми переходимо до макро- і мікрорівневих чинників – загальне послаблення традиційних інститутів соціалізації підростаючого покоління, передусім сім'ї, школи, дитячого співтовариства. Традиційні способи трансляції культури безпосередньо від дорослого чи ровесника і через такі культурні знаряддя, як книги, іграшки, твори мистецтва, поступаються місцем телеекранній, а останнім часом і комп'ютерній соціалізації.

Особливо значних втрат як інститут соціалізації зазнала сім'я, основи якої були істотно підірвані ще в епоху становлення індустріального суспільства і щодалі більше розхитуються постіндустріальними чинниками. На відміну від суспільства патріархального в індустріальному і постіндустріальному суспільствах сім'я не здійснює замкнутого циклу опанування професії, підготовки дитини до життя і відтак не може здійснювати й завершеного циклу соціалізації особистості. Крім того, сучасна сім'я вже часто-густо не є не те що колективом, а в строгому розумінні й соціальною групою (мінімальний кількісний склад соціальної групи – не діада, а тріада) і майже ніколи не має у своїй структурі такого вагомого для патріархальної сім'ї елемента, як

різновіковий дитячий колектив. Тим часом усі норми і традиції виховання дитини в сім'ї, які ми сьогодні безуспішно намагаємося відродити, завжди трималися на колективних засадах, на соціально-психологічних механізмах внутрішньогрупової взаємодії. І в цьому контексті зрозуміло, чому, наприклад, А. Макаренко у своїй теорії сімейного виховання виходив з того, що сім'я обов'язково має бути великою⁵⁰.

Не менших втрат, ніж сім'я, зазнав за умов інформаційної та сексуальної революцій і такий інститут соціалізації, як дитяче співтовариство. Відбувається інтенсивне руйнування традиційних форм дитячої та молодіжної субкультур, зокрема їхнього фольклору. Дитячі та молодіжні “тусовки”, які виникають натомість, стають усе більш асоціальними, дисгармонійними, дегуманізуються або й криміналізуються – у мові, ігрових сюжетах, формах спілкування, загальних настановах. З іншого боку, діти, як і дорослі, дедалі частіше фактично “випадають” з міжособових (горизонтальних) зв'язків, з відносин у системі “дитина – дитина”. Тим часом відомо, що вельми вагома частка соціального досвіду поза цими зв'язками взагалі передаватися не може, навіть у такій, здавалось би, найбільш “біологізованій” сфері, як статеворольова соціалізація.

На розглянуті ситуаційні чинники глобального масштабу специфічно накладаються породжені внутрішніми процесами, що відбуваються в суспільстві перехідного типу. Ці чинники мають переважно макрорівневу природу. Далеко не всі із них можна і слід оцінювати зі знаком мінус, однак з огляду на завдання роботи ми аналізували передусім ті, що проблематизують ситуацію розвитку особистості як суб'єкта соціальної творчості. До таких чинників було віднесено:

- морально-ціннісну дезінтегрованість сучасного українського суспільства;
- низький рівень економічних свобод;
- корумпованість суспільного життя;
- нерозвиненість громадського сектору.

⁵⁰ Макаренко А. С. О “Книге для родителей” // Собрание сочинений: в 4-х тт. Москва: Правда, 1987. Т. 4. С. 355–374.

Із залученням емпіричних даних доведено, ще перелічені чинники соціальної ситуації, яка склалася в Україні, безумовно, пригнічують процеси формування та прояву суб'єктивного потенціалу особистості, породжуючи вельми парадоксальні наслідки.

Парадокси посттоталітарної суб'єктності

“Нинішній час дає людям значно більше можливостей, ніж, скажімо, 25 років тому, і молодь цим активно користується, – каже в газетному інтерв'ю В. Алентова, виконавиця головної ролі легендарного фільму “Москва сльозам не вірить”. – Сьогодні люди більше трудяться, оскільки з'явилася реальна можливість заробляти, а це, природно, позначається на особистому житті. Звідси й загострення самотності”⁵¹.

Безперечно, слова відомої актриси можна віднести на рахунок не тільки Москви, а й, приміром, Києва. Але чи зумовлені всі сучасні особистісні проблеми тільки тим, що тепер люди більше трудяться? І чи зводяться ці проблеми лише до того, про що веде мову Алентова?

До однієї з наших анкет було включено блок запитань, що стосувався життєвих досягнень респондентів. Перше з них подавалось у формулюванні: “Чи можете Ви сказати, що на даний момент досягли в житті всього, чого хотіли?”. Відповіді на нього розподілилися так (у %): цілком так – 3,2; скоріше так, ніж ні – 15,7; важко відповісти – 12,2; скоріше ні, ніж так – 40,5; зовсім ні – 28,5. Отже, близько 70% українських громадян більшою або меншою мірою невдоволені своїми життєвими досягненнями. Багато це чи мало? На жаль, ми не маємо зіставних зарубіжних даних. Тому пошлемося на роман такого авторитетного белетриста, як П. Коельо⁵², де говориться, що більшість людей у Західній Європі схильні твердити: “У мене повний порядок, я досягнув усього, чого хотів”. Як бачимо, в Україні діаметрально протилежна картина.

⁵¹ Алентова В. Моя Катерина поступила мудро!: О Москве, слезах и мужских комплексах // Аргументы и факты. 2007. № 8. С. 35.

⁵² Коельо П. Заір: пер. з порт. Київ: Софія, 2005. 352 с.

Але з погляду проблем, які обговорюються, значно більший інтерес становить те, чим пояснюють респонденти свої життєві невдачі. Ієрархія причин вибудувалася так (у %): завадили ситуація в суспільстві, брак відповідних можливостей – 39,6; несприятливо склалися обставини – 31,5; не було справедливості – 29,8; не вистачало здібностей (сміливості, упевненості в собі тощо) – 24; ніхто не допомагав – 18,7; не щастило з особистим життям – 12,3; підвело здоров'я – 11,7; чинило перешкоди начальство (чиновники, влада) – 10; інші причини – 7; погано вчили в школі (в університеті, технікумі тощо) – 5,6.

Тобто опитані пояснюють життєві невдачі значно частіше причинами екстернального, ніж інтернального плану, і далеко не в першу чергу суто особистісного гатунку. Звинувачувати самі себе схильні менше чверті респондентів. При цьому істотних відмінностей за соціально-демографічними ознаками, як правило, не спостерігається. Інакше кажучи, така конфігурація тлумачень життєвих проблем притаманна всьому суспільству, а не окремим категоріям його представників.

Можна припустити, звичайно, що тут спрацьовує одна з фундаментальних закономірностей каузальної атрибуції, згідно з якою людям узагалі властиво всі негаразди пояснювати зовнішніми чинниками, а особисті успіхи – результатами власних зусиль. Однак не варто поспішати з висновками.

На перший погляд, переважна більшість сучасних українців має чітко виражені суб'єктні настановлення. Так, 75,7 % опитаних, тобто понад три чверті, вважають, що не треба чекати, поки зверху для тебе хтось щось зробить, а слід самому про себе дбати. Про те ж саме свідчить начебто й високий ступінь згоди із судженням “Якщо кожен зміниться на своєму місці, то й усе навколо зміниться: коли почнемо із себе – збудуємо державу”. Із цим судженням погоджуються 64,5 % респондентів. Однак майже стільки ж людей, а саме 62,8 %, погоджується і з альтернативним судженням: “От коли нам даватимуть нормальні зарплати і пенсії, тоді змінимось і ми самі”. Причому з'ясувалося, що 40,9 % респондентів згодні водночас із обома судженнями.

Ось він, очевидний парадокс посттоталітарної свідомості: люди ніби й готові бути суб'єктами соціальної творчості, але самі не можуть її зніціювати, механізми їхньої суб'єктності хтось має

“запустити” – в цьому разі у вигляді “нормальних зарплат і пенсій”. Проста думка, що нормальної оплати своєї праці можна домогтися власними зусиллями, виявляється для суспільного загалу чужою. І не треба думати, що цей парадокс притаманний лише поколінню пенсіонерів, які з об’єктивних причин уже нічого не можуть змінити у своєму матеріальному забезпеченні. Осіб, котрі усвідомлюють необхідність змінюватися самим і водночас обумовлюють такі зміни “нормальними зарплатами і пенсіями”, серед молоді віком до 30 років майже так само багато – 36 %. А ще ж є велика частка тих, хто не зміг визначитися зі ставленням до того чи того судження і має, так би мовити, напівамбівалентні настановлення (37,5 %).

У чому ж причини подібних парадоксів і чому ці парадокси відтворюються в соціальному досвіді нових поколінь? Наші дослідження дають підстави стверджувати, що однією з причин є характер суб’єктивних інтерпретацій людьми їхніх життєвих ситуацій. Упродовж мало не 20-ти років ми систематично запитуємо громадян у моніторинговому режимі, хто найбільше впливає на ситуацію, в якій протікає життя їхнє власне, рідних і близьких. І розподіл відповідей практично не змінюється: на думку респондентів, найбільший вплив на ситуацію, в якій вони живуть, справляють Президент України, Прем’єр-міністр, Верховна Рада, політичні та економічні клани (16–32 % відповідей) і значно менше на неї впливають місцева влада, керівники підприємств, установ, ректори закладів вищої освіти тощо (2–9 % відповідей). Це може бути опосередкованим індикатором суб’єктивного масштабу оцінюваної респондентами ситуації. У перцепції вона розростається зазвичай до загальнодержавних, загальнонаціональних розмірів. Упоратися із сприйнятою під таким кутом зору життєвою ситуацією самотужки, звичайно, неможливо, що й паралізує особисту ініціативу. А в підсумку все суспільство, хоч і має, здавалось би, чітко виражені суб’єктивні настановлення, потерпає, однак, від гострого дефіциту реальної суб’єктивності.

Цей дефіцит простежується як на рівні українського етносу в цілому, котрий упродовж століть щедро поливав свою й чужу землю потом і кров’ю, але в психологічному сенсі не був суб’єктом власної історії, так і на рівні окремих громадян, що їм тоталітарна система відводила роль “гвинтиків”. Правда, після смерті Сталіна

так радянських людей ніхто більше не називав. Навпаки, від часів хрущовської відлиги офіційною доктриною було формування гармонійно та всебічно розвинутої особистості. І не можна сказати, що ця доктрина, нехай і в специфічному ракурсі, зовсім не мала позитивних наслідків. З кожним новим поколінням яскравих, самобутніх особистостей у пізньототалітарну добу ставало все більше. Однак особистостями вони були здебільшого вдома на кухні, а в громадсько-політичному сенсі залишалися тими ж “гвинтиками”, не стаючи авторами не те що історичного поступу, а часто-густо й свого власного життя. Тому сьогодні мову слід вести не просто про розвиток особистості, а про її розвиток як *активного суб’єкта*.

Увесь період від проголошення державної незалежності України, власне, й був для нашого суспільства періодом далеко не однозначного, суперечливого, часом болісного, але неухильного сходження до суб’єктності. За цей час воно здолало шлях від об’єкта не ним ініційованих процесів розпаду радянської імперії до самостійної історичної творчості на майданах Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Таку відрефлексованість яскраво засвідчує, приміром, динаміка відповідей на запитання “Чи справляєте особисто Ви вплив на суспільні процеси, що відбуваються навколо Вас?”. У жовтні 2004 року тією чи іншою мірою ствердно на нього відповідали лише 8,5 % громадян. Однак уже в грудні того ж року число ствердних відповідей загалом по Україні зросло більш як у 2,5 разу – до 22 %, а серед учасників акції громадянської непокори, що відбувалася на Майдані Незалежності в Києві, – до 71 %.

Проте Помаранчева революція, а потім Революція Гідності радше сформували соціальне замовлення на суб’єктність, ніж реалізували його. Це були тільки моменти пробудження суб’єктного потенціалу. Повстаючи проти вчиненого над ними свавілля, учасники революцій прагнули лише передати владу новим, більш справедливим правителям, а не намагалися змінити свою позицію в системі відносин владарювання–підпорядкування. Тобто відбувалося не привласнення суб’єктності, а її делегування – за звичною схемою, виробленою в контексті політичної культури підданицького типу. Цим пояснюються і нереалістичні, завищені очікування щодо нової влади, і нездатність суспільства до

організації систематичного контролю за її діями та впливу на її рішення. Отже, архіскладні завдання розвитку ініціативи, самодіяльності, суб'єктної активності громадян, які не можуть розв'язуватися “кавалерійським наскоком”, вирішення яких слід починати зі шкільної лави, не тільки залишаються на порядку денному, а й набувають дедалі більшої актуальності. І в їх розв'язанні немалу роль, на нашу думку, покликані відіграти *соціально-психологічні технології коригування суб'єктивного масштабу сприйманої людьми соціальної ситуації*, зменшення його до розмірів, посильних для розкриття особистістю власної суб'єктності.

Ситуаційні підстави для розроблення теорії соціальної напруженості

На основі ситуаційного підходу було запропоновано також оригінальну теорію соціальної напруженості⁵³. Згідно з нею соціальну напруженість правомірно розглядати як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи. Соціальна напруженість є своєрідним надперсональним аналогом індивідуально-психологічних станів, які описуються зазвичай у термінах дистресу та фрустрації і залежно від обставин виллюються в агресію чи депресію. Проте, незважаючи на генетичну спорідненість з індивідуально-психологічними станами типу дистресу і фрустрації, феноменологія соціальної напруженості має принципові відмінності. Так, якщо однією з найголовніших відмітних рис таких станів вважають високоіндивідуалізований характер емоційних реакцій на стресогенні чинники (одна людина реагує на них гнівом, інша – страхом і т. п.), то соціальна напруженість як психічний стан цілісного суспільного організму, навпаки, тяжіє до усередненості, деіндивідуалізованості. Напру-

⁵³ Слюсаревський М. М. Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 18 (21). С. 49–69.

женість у суспільстві з'являється з виникненням певної ситуації, загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється іншою. Тому вивчення соціальної напруженості потребує саме ситуаційного підходу.

В основу теорії соціальної напруженості покладено емпірично верифіковану модель її необхідних і достатніх показників. До моделі включено такі теоретично обґрунтовані елементи: 1) загальне невдоволення соціальних суб'єктів наявною в суспільстві ситуацією (цей параметр позначається літерою O); 2) ретроспективна оцінка минулого стану наявної ситуації чи тієї, яка їй передувала (O_1); 3) прогнозна оцінка майбутнього стану даної ситуації чи тієї, що має прийти їй на зміну (O_2); 4) невдоволення суб'єктів можливостями свого впливу на ситуацію (V); 5) ступінь інтернальності суб'єкта, який зумовлює значущість чи незначущість для нього власного впливу на ситуацію (i); б) невдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями суб'єктів, здатні впливати на ситуацію (W); 7) приписуваний суб'єктом тим чи тим персоніфікованим соціальним силам ступінь зовнішнього впливу на ситуацію (j). Інтегральне значення показників соціальної напруженості (N) обчислюється за формулою:

$$N = O + (O_1 + O_2) / 2 + iV + jW.$$

Для відстеження означених показників було розроблено діагностичний опитувальник, що відповідає вимогам до так званих об'єктивних тестів і є доволі компактним: 10 програмно-тематичних одиниць запитання і приблизно стільки ж процедурних. За його допомогою було здійснено емпіричну верифікацію моделі. Підсумки верифікації переконали, що модель справді диференціює групи респондентів із заздалегідь різним рівнем соціальної напруженості, а задіяні показники є незвідними (незалежними).

Напруженість в українському суспільстві досліджувалася впродовж усього періоду виконання роботи. Дослідження здійснювалися під час масових опитувань населення за всеукраїнською репрезентативною вибіркою (не менше як 2000 респондентів). Елементи діагностичного опитувальника чергувались, як правило, із запитаннями, що стосувалися самооцінки

респондентом свого матеріального становища, перспектив його зміни, своєчасності одержання зарплат та інших соціальних виплат, ставлення до акцій протесту тощо.

Під час подальших досліджень згадану модель удалося пристосувати також для прогнозування динаміки соціальної напруженості та розроблення алгоритмів корекційного впливу на її перебіг⁵⁴. Це дало змогу вибудувати певні *стратегії зниження соціальної напруженості*, які можна розглядати як потенційно можливі способи створення в суспільстві психологічно безпечних умов, що сприяють особистісному розвитку людини, захищеності та позитивним трансформаціям її життєвого світу, стримують відтік кваліфікованих трудових ресурсів з України.

Розкрито соціально-психологічну сутність феномену міграції, висвітлено особливості міграційної поведінки громадян. Типологізовано проблематику як зовнішніх, так і внутрішніх міграцій у сьогоденній Україні, що зумовлюються найрізноманітнішими чинниками – від поглиблення урбанізації до війни на Донбасі⁵⁵.

У роботі зауважено, що перспективність ситуаційного принципу тлумачення й вивчення проблем особистісного зростання, формування та прояву суб'єктних якостей особистості сумнівів не викликає. Інша річ, що таке тлумачення й вивчення змушує констатувати загальну несприятливість наявної в Україні соціальної ситуації для оптимального вирішення цих проблем.

Однак не варто забувати й про те, що у світовій історії взагалі навряд чи можна знайти період, коли б суспільство не продукувало умов, протилежних ним же сформульованим цілям людського існування та через те розвитку. Тому завдання наук про людину полягає не в тому, щоб дивитися на ситуацію в суспільстві крізь рожеві окуляри чи, навпаки, її гудити, а в ґрунтовному неупередженому аналізі суспільних умов з погляду їх відповідності

⁵⁴ Див.: Слюсаревський М. М. Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 18 (21). С. 49–69.

⁵⁵ Див.: Слюсаревський М. М., Блинова О. Є. Психологія міграції: навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і доповн. Київ: Талком, 2018. 360 с.

історично детермінованим цілям особистісного зростання, неминущим загальнолюдським та національним цінностям і, виходячи з цього, у розробленні адекватних стратегій корекційного впливу на особистість та її виховання.

Так, зрозуміло, що школа за сучасних умов має не вдаватися до безперспективної конкуренції з іншими, треба визнати, потужнішими інститутами соціалізації дітей і молоді – засобами масової інформації, соціальними мережами тощо, а спробувати взяти цей процес під свій контроль, підпорядкувавши освітній процес завданням опосередкованого управління інформаційною поведінкою учнів і студентів, споживання продукції мас-медіа. При цьому школі потрібно не лише самій вистояти як інститутів соціалізації, а й допомогти це зробити тим її інститутам, підмурки яких до межі розхитані штормами ХХ століття. Пора покінчити з практикою перекладання педагогічної ноші на сім'ю, треба поміняти кут зору: перенести акценти з виховання учнів у сім'ї на здійснення соціально-педагогічного патронату над сім'єю, а також на підготовку молоді до взяття шлюбу, сімейного життя, на актуалізацію її репродуктивних настановлень, пам'ятаючи, що історія залишила людству для порятунку сім'ї, можливо, не так уже й багато часу. Разом з тим школа покликана сприяти й такому інститутів соціалізації особистості, як дитячий колектив, оскільки має унікальні можливості для стимулювання просоціальних форм взаємодії учнів, які не можна втрачати, однобічно розуміючи особистісну орієнтацію навчання.

Окрему увагу приділено особливостям життєвого світу мігрантів і психологічної допомоги людині в ситуації вимушеної або нелегальної міграції. Практичне значення мають розроблені напрями і технології консультаційної роботи з трудовими мігрантами та внутрішньо переміщеними особами, їхніми родинами та дітьми.

4. ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ВЛАСНОМУ ЖИТТЄВОМУ СВІТІ

Життєвий світ особистості: просторово-часові координати

Серед ключових концептів теорії особистісного життєконструювання чи не найважливішим є концепт життєвого світу. Цей фундаментальний концепт сприяє подоланню традиційного відчуження зовнішнього і внутрішнього, реального й ідеального, біологічного і соціального; дає змогу відійти від непродуктивного протиставлення особистості і соціуму.

Дослідження можливостей гармонізації особистісного розвитку, яке зосереджувалось би лише на зовнішньому боці людського існування або вивчало б людину поза світом, окремо від нього, не може бути коректним. Лише постійне зіставлення внутрішнього і зовнішнього, себе та інших, реального й ілюзорного є умовою розроблення конструктивних технологій життєздійснення.

Особистість створює свій життєвий світ, структуруючи зовнішню дійсність відповідно до внутрішньої. Цей світ є певною цілісністю внутрішнього психічного життя, як усвідомлюваного, так і неусвідомлюваного, що проявляється в поведінці, спілкуванні, діяльності. Життєвий світ завжди в чомусь збіднює зовнішню дійсність тому, що далеко не все у навколишньому середовищі людину однаковою мірою цікавить, не все відповідає цілям діяльності, нагальним потребам. Але водночас відбувається і збагачення зовнішньої дійсності, привнесення в неї свого, індивідуального змісту. Саме особистість з її планами та настановленнями, ненаситними потребами та несвідомими імпульсами визначає ракурс, у якому людина бачить зовнішній світ, орієнтується в ньому, пристосовується до життя.

Серед фільтрів для взаємозаломлення внутрішнього і зовнішнього можна назвати стосунки близьких і чужих, друзів і ворогів, матеріальні обмеження і моральні стимули, які суттєво впливають на процес світобудови. Упродовж життя, після переживання певних кризових етапів розвитку, інтерпретації світу видозмінюються, іноді кардинально і різко, частіше – еволюційно й суб’єктивно малопомітно.

Життєвий світ визначається як цілісна концептуальна модель універсуму, в якій особистісна реальність створюється та артикулюється за допомогою різних мов, серед яких слід назвати перцептивні, вербальні, міфологічні, символічні та ін. Відповідно, у життєвому світі співіснують не реальні фізичні об’єкти, а їхні постійно змінювані інтерпретації, які структурують зовнішню дійсність відповідно до внутрішньої, а внутрішню – відповідно до зовнішньої шляхом нескінченних взаємопроекцій.

Особистість трансформується і самоконститується шляхом оновлення та перебудови просторово-часової структури життєвого світу. Одиницею виміру психологічного простору в життєвому світі є значущі відносини, взаємини, стосунки, а одиницею виміру психологічного часу – міра самореалізованості, самоздійснення. Структура життєвого світу є “багатоповерховим” опосередкуванням структури особистості, умов її життя, пройденого нею шляху, очікуваного майбутнього.

Змінюючи просторово-часові координати буття, особистість повсякденно створює різні виміри свого існування. У міру розвитку життєвий світ стає все більш відкритою, нерівноважною системою, що вміє саморегулюватися і трансформуватися в умовах непередбачуваних суспільних змін. Особистість у такому життєвому світі може бути визначена як відкрита, не застигла цілісність, яка постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою і життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає в постійному перетворенні засвоєної нею культури в живу індивідуальну життєтворчість⁵⁶.

⁵⁶ Психологія життєтворення особистості в сучасному світі / за наук. ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.

Як самоорганізовувана система, особистість у власному життєвому світі має досить високий ступінь автономності. Це не означає, що вона існує окремо, ізольовано від соціуму. Навпаки, особистість постійно взаємодіє із соціальним середовищем, проявляючись передусім інтерперсонально, а вже потім – інтраперсонально. Джерелом її внутрішнього балансу, гармонії, зрілості є нерівноважність. Створюючи світ власного буття, особистість свідомо і цілеспрямовано самовизначається. Процес активного пристосування до навколишнього світу та водночас зміни світу, пристосування його до себе, до власних потреб здійснюється діалогічно. Зовнішні фактори детермінації життєдіяльності особистості заломлюються через внутрішню своєрідну структуру, набутий досвід, індивідуальні відмінності, актуальні прагнення.

Людина розбудовує свій життєвий світ, оприлюднюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності та уподобання, зацікавлення і потреби. Під впливом “я”, що прагне проявитися, зовнішня дійсність утрачає спокій, позбавляється байдужості, переструктуровуючись відповідно до значущих мотивів і актуальних бажань. Саме особистість визначає ракурс, у якому ми бачимо довколишній світ, чужих і близьких, свою роль у соціумі, яку ніхто інший не здатний зіграти.

Життєвий світ є результатом саморуху особистості, небайдужого, безстороннього ставлення до дійсності. У процесі життя способи зв'язку з умовами життя постійно видозмінюються, пріоритетними стають то процеси об'єктивації людської суб'єктивності, то суб'єктивації соціуму. Людина проектує життєвий світ, обтяжуючи реальність власними негодами і проблемами, кризовими станами, психологічними захистами. Реальність життєвого світу описується за допомогою мови сприймання і мислення, переживання та уявлення, що і є тим коефіцієнтом суб'єктивності, який не можна винести за дужки. Завдяки концепту “життєвий світ” традиційне сприймання особистості як конгломерату мотивів, потреб, настановлень, відносин, характерологічних особливостей змінюється вивченням її в реальному потоці життєдіяльності, усередині унікального й неповторного життя.

Серед способів вивчення життєвого світу, закономірностей його побудови особистістю, специфіки розвитку, характеру

видозмін слід назвати дослідження психологічного часу особистості, його властивостей, особливостей переживання, регулятивних потенцій. Так виникає можливість пошуку відповіді на питання, як саме історичний час проникає у внутрішні механізми індивідуально-психологічного розвитку, чи можлива взагалі гармонія часів, у яких живе людина. Соціальні катаклізми типу війн, кривавих і безкровних революцій, суспільно-економічних трансформацій утягують особистість у стрімкий плин соціального часу, що не рахується з індивідуальною своєрідністю, підкоряючи власній швидкості, задаючи напрям руху, порушуючи синтез минулого, теперішнього і майбутнього.

Будучи і організмом, і суспільною істотою, і неповторною індивідуальністю, особистість існує водночас у різних часах, певним чином заломлюючи, інтегруючи властивості кожного з них. У психологічному часі здійснюється своєрідний складний синтез біологічного й соціального часів, у яких розгортається людське життя. Набуваючи властивостей часу соціального, психологічний час вочевидь не має єдиної спрямованості, що однозначно розуміється, чи цілковитої необоротності. Перебуваючи під впливом часу біологічного, психологічний час усе ж залишається відносно різноспрямованим, не підпорядковуючись лише циклічності і доволі одноманітним ритмам, і може бути зорієнтованим як у майбутнє, так і в минуле.

Формування особистісного простору передбачає слідом за первинною, дифузною, нерозчленованою цілісністю появу дедалі жорсткішої й визначенішої позитивно-негативної структури, яка забарвлює всіх і все у чорно-білу гаму. У процесі подальшого особистісного зростання ця бінарна структура ускладнюється, збагачуючись новими нюансами, відтінками, напівтонами й нарешті, по досягненні особистісної зрілості, необхідність полюсного бачення дійсності під кутом зору добра і зла, грішного і праведного поступово зникає. Така інтегрована, “постдовільна” цілісність і забезпечує справжню особистісну свободу.

Ставлення до життя значною мірою визначається тим, як людина бачить свої взаємини з іншими людьми і світом у цілому, перебуває вона зі світом у злагоді чи в конфронтації, чи приймає своїх близьких і саму себе. Розширюючи чи звужуючи мережі значущих взаємин, роблячи власний простір більш відкритим або

більш замкнутим, людина прискорює або уповільнює власне особистісне зростання. Без тяжкої праці світоутворення життя втрачає сенс, стає безбарвним повсякденним існуванням. Лише активність, відповідальність, самостійність живлять натхненне індивідуальне світопородження.

Отже, сучасна особистість створює свій життєвий світ, який не збігається ані із зовнішнім, ані з внутрішнім світами, а є їхньою рухомою взаємопроекцією. Постнекласичне розуміння категорій простору і часу передбачає врахування історичного часу, системи та ієрархії просторово-часових форм, що відбивається на трактуванні просторово-часової структури життєвого світу з його простором значущих стосунків і часом самотворення.

Революційні та еволюційні стратегії особистісної світопобудови

Нелінійна цілісність особистості надає їй можливість іманентного руху і, відповідно, реалізації креативного потенціалу самоконфігурування. Рух особистості життєвим шляхом не є векторно-поступальним, чітко лінійно детермінованим. Постмодерна особистість, спираючись на простір своїх стосунків, мандрує з контексту в контекст, змінюючи відповідно до взаємодії з оточенням власну життєву історію, бачення минулого, теперішнього і майбутнього. Конструювання життєвого шляху є пошуком безперервності і панорамності в ряді дискретних подій, намагання надати ризомним міжподієвим зв'язкам хоча б часткового причинно-цільового характеру.

Життєвий шлях, що відтворює просування особистості від віку до віку, не є єдиною, послідовною, цілісною, векторною траєкторією життя, а радше скидається на численні галуження путівців, стежок, манівців, що припускають відносну свободу вікового руху. Цей шлях, що складається із численних автонаративів, самоорганізовується в процесі взаємодії відповідно до актуального сюжету.

Якщо історія охоплює не лише минуле і теперішнє, а й поширюється на невизначене майбутнє, її автор отримує безліч

можливостей видозмінити сюжет, розставити інші акценти, запропонувати численні варіанти розв'язання колізій. Такі незавершені, відкриті історії про завтрашнє життя, що постійно змінюються відповідно до того, як переживаються та інтерпретуються сьогоднішні події, насправді багато в чому детермінують майбутнє, оскільки непомітно висновують життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, визрівають напівусвідомлені домагання, формулюються великі і малі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організуючи життєвий шлях, спрямовуючи самоконститування. Автобіографічний нарратив зазвичай відкритий для подальших редагувань відповідно до змінюваних умов життя.

Життєвий шлях не сприймається як єдино можлива траєкторія життя, перетворюючись на низки подій, ризомні зв'язки між якими можна трактувати щоразу по-іншому, переписуючи власну життєву історію та конструюючи бажане майбутнє. Такі історії, Я-нарративи, стають смисловими домінантами, що маркують, упорядковують плинну сучасність. Автобіографії як нарративні, сюжетно зумовлені практики мають персональну належність, стратегічність, імовірність, діапазон і фокус уживаності. У найбільш значущих сферах життя (професійній, сімейній) організація майбутнього відбувається з урахуванням домінантних дискурсів, іррадіюючи на бачення людиною свого життя загалом.

Реальне людське життя відтворюється в життєвому шляху особистості нелінійно, оскільки життєвий шлях, що конститується завдяки творенню автонаративів, не є стовповим шляхом від народження до смерті. Він радше схожий на мінливе галуження путівців, стежок, манівців, що припускають відносну свободу руху особистості від одного вікового періоду до іншого. Він є гіпертекстом, що на певних етапах життя самоорганізовується відповідно до обраного магістрального сюжету. Вік, як і стать, перестають жорстко детермінувати життєвий шлях особистості і стають пластичними соціокультурними ролями, що розгортаються в міжвіковій та внутрішньовіковій взаємодії.

Одиничні епізоди сімейного, професійного, інтимного життя, які переживаються особистістю на різних вікових етапах, комунікуючи між собою та із зовнішніми умовами, конституують

певні ланцюжки, тематичні серії, з яких і складаються відповідні конфігурації життєвого шляху чи, точніше, життєвих шляхів.

Революційною стратегією є стратегія кризових світоперетворень. Породжена синергетикою ідея множинності ліній розвитку системи в точках біфуркації приводить до нового розуміння життєвої кризи. Кожна життєва криза ставить особистість перед численними можливостями вибору нових траєкторій життєвого шляху і, відповідно, конфігурацій динамічної особистісної структури. Кризи стають точками біфуркації, лініями зламу, що розривають колишні застарілі зв'язки особистісних субструктур, щоб зв'язати їх по-новому, давши людині змогу інакше трактувати свою життєву історію.

У кризовій ситуації особистість набуває загостреної чутливості до зовнішніх впливів. Слабкі сигнали на вході системи можуть породжувати значні відгуки, а іноді призводити до несподіваних ефектів. Інтенсивність соціальних катаклізмів, несприятливих факторів для кожної людини особлива. Зовнішні умови стають поштовхом для реконструкції життєвого світу лише тоді, коли напруженість внутрішніх суперечностей, професійні та особисті невдачі, образи, зради, хвороби “розхитують” особистість як загалом збалансовану систему, роблячи її дедалі неврівноваженішою.

Кожна життєва криза є серйозним шансом для коригування свого життя, наповнення його новим змістом, досягнення нової його якості. Криза вимагає розгорнутого, аргументованого, усвідомленого вирішення задачі на смисл, яке в буденності відбувається згорнуто, неструктуровано. Вона підштовхує людину до автономізації, до дедалі більшої незалежності від зовнішніх і внутрішніх умов життя. Криза веде до прийняття реальності такою, якою вона насправді є, потребуючи відмови від ілюзій щодо самої себе, своєї професії, оточення, навколишнього світу.

Крім кризових, революційних стратегій особистісної життєпобудови особистість використовує також стратегії еволюційні⁵⁷,

⁵⁷ Титаренко Т. М. Про стратегії планування буденного життя // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. 2. Психологічна герменевтика. Київ, 2002. Вип. 2. С. 65–73.

що передбачають трансформацію соціокультурних та індивідуально-психологічних смислів шляхом життєвого вибору.

Життєвий вибір є засобом трансформації старих життєвих смислів і пошуку смислів нових. Як енергетичне джерело особистісних самопроявів, він обмежує і тим самим спрямовує активність життєтворення, забезпечуючи самоорганізацію особистості, дієве прогнозування її майбутнього, реконструкції життєвого світу, розбудову індивідуальної історії. Кожний новий життєвий вибір маркірує поворотні події життя, вписуючи їх в індивідуальний контекст, означаючи, асимілюючи, привласнюючи.

Життєвий вибір можна розглядати як рушійну силу світобудови, оскільки він є стратегічним рішенням з приводу майбутнього. Гнучко змінюючи спосіб детермінації процесів особистісного розвитку за рахунок зміни інтерпретативного комплексу, саме вибір визначає подальший напрям самоорганізації особистості як складної відкритої системи.

Вибирання є активністю, спрямованою на пошук та аналіз альтернатив, диференціацію пріоритетів, синтез віднайдених стратегій ціледосягнення. Роблячи ключові життєві вибори, людина розпочинає нові причинно-наслідкові ряди, наприклад ряд професійної чи сімейної самореалізації. Вибір дає можливість посправжньому вільної причинності, можливість самовизначення причин, коли суб'єктивність звучить особливо голосно.

Вибирання є дієвим прогнозуванням. Ситуація, що готує людину до майбутнього вибору, включає і навколишнє середовище, і суб'єктивні життєві обставини, і процес стрибка, трансцендування за межі реальних умов життя. Навіть детальне вивчення зовнішніх та внутрішніх детермінант вибору не забезпечить прогнозу його результатів, якщо не враховується логіка душевного життя, логіка плінного досвіду, логіка світобудови і світоперетворень. Вибір – це прояв свободи та осереддя, епіцентр внутрішньої активності. Роблячи вибори, особистість будує своє життя, свій світ, свою долю. Вибір є знаряддям, оволодіваючи яким людина поступово стає все гармонійнішою та щасливішою.

Можна назвати такі критерії особистісної готовності і спроможності робити життєво важливі, екзистенційні вибори:

- еволюційно-самоорганізаційний (переструктурування особистістю власного життя як упорядкування його спонтанності шляхом вибирання напрямку руху за параметрами оптимальності);
- психосемантичний (вибір нових форм та способів переінтерпретацій набутого досвіду за параметрами зрозумілості, зручності, несуперечливості);
- суб'єктний (актуалізація відповідальності за себе і своє життя, самостійності у випадку екстреного прийняття важливого рішення);
- структурно-функціональний (апробування індивідуально-специфічних форм активності, так званих технік буття, що полегшують вибирання);
- зняряддево-операціональний (розвиток здатності розпочинати вибір, переходити від етапу до етапу в діяльності вибирання, досягати нового якісного рівня життєтворення, долаючи різноманітні ускладнення старту, помилки вибирання тощо).

Особистість робить життєвий вибір у межах усвідомлюваного спектру життєвих перспектив, серед полімодальних об'єктів подальшого напрямку руху, у межах актуальної життєвої ситуації, що потребує кардинальних змін і зумовлює обмеженість вибирального процесу.

Життєві домагання, завдання і практики

Життєві домагання можна вважати специфічним часовим феноменом, що моделює бажане майбутнє. Як потенціалістські утворення, вони є способом конструювання адекватного власним задумам і можливостям соціальної ситуації життєвого шляху. Як соціально-психологічний механізм випереджальної регуляції життєдіяльності⁵⁸, механізм прогнозування такого майбутнього, яке особистість вважає для себе достойним, домагання стають важливим компонентом життєвих стратегій. Завдяки домаганням

⁵⁸ Титаренко Т. М. Суспільна детермінація життєвих домагань особистості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. Вип. 4. С. 165–172.

особистісна конфігурація набуває динамічності, перспективності, глибинної змістовності, відносної завершеності.

Життєві домагання є потребовим ставленням людини до власного життя. Ідеться про таку значущу потребу, як потреба, щоб життя нарешті стало достойним. Ця потреба передбачає певну проєкцію в майбутнє нової якості життя, нового рівня суб'єктивного задоволення ним, нового етапу прояву, актуалізації особистісного потенціалу. Зміст життєвих домагань – це прагнення певної якості життя, рівня суб'єктивного благополуччя. Життєві домагання є інструментом засвоєння минулого досвіду, прогнозування майбутнього, ієрархізації життєвих цілей, задання напрямку руху, формування ставлення до перешкод та обмежень, активізації мотивації, що допомагає вибирати середовище, котре в подальшому сприятиме їх досягненню.

Життєві домагання передбачають усвідомлення свого життя, себе всередині життя, переживання своїх можливостей впливати на хід життя, його напрямок, якість. У домаганнях, які мають високий спонукальний потенціал, відтворюється процес створення людиною бажаного майбутнього; індивідуально-психологічний спосіб самопрогнозування, самоактивації та самозаохочення.

Функції життєвих домагань певним чином “застигають”, стаючи елементами їхньої власної структури. Оцінна функція домагань сприяє визначенню життєвої ситуації, в якій людина опинилася, оскільки вона чітко вимальовує внутрішні і зовнішні обмеження, створює кордони для “зазіхань” на краще життя. Моделювальна функція домагань є певною репетицією майбутнього, зважуванням альтернатив, що так характерно для мотивації вчинку. Перехід від мотивації до дії неможливий без стимулювальної функції домагань. Дія з її вибором актуальних цілей і зростанням ефективності передбачає регулятивну функцію домагань. І, нарешті, післядія потребує рефлексивної функції з переосмисленням досягнутого і готовністю до нового вчинкового циклу, що видозмінює життєвий світ.

Технологіями оптимізації домагальної активності особистості є послідовно актуалізовані семіотизація, наративізація та цілепокладання, що завершуються успішною цілереалізацією. Семіотичні технології допомагають первинному структуруванню майбутнього шляхом накладання на нього випереджальних

очікувань, прагнень, сподівань. Технології наративізації сприяють моделюванню майбутнього в контексті всього життя людини, з урахуванням впливу типових та ідеальних життєвих сценаріїв, бажаного віку та майбутніх зусиль, що мають бути докладені для отримання бажаного результату. Технології цілепокладання пов'язані передусім з актуалізацією відповідальності, формуванням навичок самодистанціювання, деталізацією домагань та розвитком прийомів їх регулювання.

Життєві завдання є деталізованою моделлю оновлення ідентичності, що сприяє вибірковій реалізації численних життєвих домагань особистості та задовольняє базову потребу в структуруванні майбутнього. Цілеспрямована активність особистості саме в завданнях набуває певної фазності, регулярності. Завдання можуть мати різний масштаб, значущість для особистісного зростання, різний ступінь складності та ризикованості. Під час планування майбутнього особистість опиняється перед своєрідною ризомою проєктів-перспектив, з якої під час самоозадачування вибирає одну, найбільш наповнену потенційним змістом, надаючи їй напруженої векторності⁵⁹.

Синтезуючи часову і смислову перспективи, життєві завдання експлікують найголовніші, найпотаємніші життєві домагання особистості. Вони постають як своєрідний персонологічний хронотоп, об'єднуючи в собі психологічний час, простір і сенс. Майбутні події прогноуються ймовірно, і людина зазвичай ймовірно організує свій життєвий досвід. Але надзвичайно значущі події можуть враховуватися при постановці життєвих завдань і в разі їх невисокої ймовірності. Велика персональна значущість події компенсує її низьку ймовірність, підключаючи додаткові ресурси, посилюючи заангажованість людини, активізуючи цілеспрямованість, наполегливість, терпіння.

Завдяки завданням люди орієнтуються в спектрі можливих варіантів майбутнього, обираючи той варіант, якому приписують ранг найбільш наповненого потенційним сенсом. У завданнях взаємодіють внутрішні прогностичні схеми, що спираються на

⁵⁹ Титаренко Т. М. Особистісний потенціал як концептуальна матриця моделювання майбутнього // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. 2006. Вип. 9. С. 124–134.

відрефлексований досвід, та актуальні ситуаційні детермінанти. Рівень енергетичного забезпечення та реалістичність життєвих завдань вищі за інші форми самопрогнозування.

До переліку характеристик життєвих завдань можна віднести змістову наповненість, результативність, новизну, адекватність, відкритість та енергетичну наповненість. Компонентами життєвого завдання, які мають вирішальне значення в стабільні періоди життя, є змістова наповненість, результативність та енергоємність, а компонентами, що структурують завдання під час кризових змін життєвої траєкторії, – креативність, адекватність, відкритість. Серед типів вирішення завдань слід виділити імпульсивний, ризикований, урівноважений, обережний та інертний. Набуваючи зрілих форм, життєві завдання із “сенсошукачів” перетворюються на “сенсоносіїв” і далі – на “сенсовтілювачів”.

Життєві завдання формулюються насамперед у наративному жанрі і спираються на тезаурусне пакування набутого досвіду. Структурування майбутнього шляхом вибору головної теми футурологічного наративу відбувається з урахуванням таких конститутивних площин життя, як часово-просторова і фабульно-сюжетно-жанрова. Щоб забезпечити адекватну і своєчасну постановку реалістичних життєвих завдань, украй потрібна наративна компетентність особистості.

На основі феномену життєвих завдань створено низку технологій оптимізації особистісного самоздійснення, що мають вагомим практичне значення і втілюються в освітній і реабілітаційній психологічній практиці.

Життєконструювання особистості відбувається в процесі соціально-психологічного пр�ксису. Властивість практикувати можна розглядати як базальний прояв особистісної соціальності, колективності, нормативності. Завдяки соціально-психологічним практикам здійснюється структурація життя, його самоструктурування, і саме практики забезпечують особистісні трансформації.

Зміст практик визначається під час діалогу, в якому безперервно перебуває особистість. Це діалог з власним оточенням, реальними і віртуальними співрозмовниками. Діалог особистості і соціуму, особистості і культури охоплює минуле, теперішнє і майбутнє як особистості, так і спільноти, до якої вона належить,

етносу, з яким себе ідентифікує, релігії, яка сприймається нею як значуща. У взаємовпливах визначається динаміка саморуху, ціннісно-сміслові перетворення, що переживалися раніше, відбуваються сьогодні і продовжуватимуться в прийдешньому.

Під час практикування, яке не є сталим, незмінним, відбувається осмислення та артикуляція набутого досвіду. Практики як повторювані, звичні акти повсякденного буття, що акумулюють та артикулюють досвід особистості, є основними актами особистісного життєконструювання. Практики – це синтетичний продукт злиття зовнішніх обставин, соціальних шансів та особистісних очікувань, диспозицій, схильностей, навичок. Можна виділити такі характеристики практик: соціальність, спільність, конвенційність, регулярність, передбачуваність, стабільність.

Базисними компонентами ризоморфної моделі практик життєконструювання є індивідуально-культурне самоконституювання, побудова комунікативного простору взаємодії особистості і соціуму, конфігурація реальностей на певній історичній дистанції. Повсякденні соціально-психологічні практики виконують роль пагонів, гілок ризоморфної структури, які взаємно детермінуються. Коли один із напрямів розвитку втрачає актуальність і стає тупиковим, починається практикування в іншому напрямку. Розгалуження гілок і гілочок ризоми виникають у точках біфуркації, що призводить до відчутних змін у життєконструюванні. У практиках закладено динаміку самоперетворень, оскільки кожен з компонентів моделі схильний до самозмін, відгукується на зміни інших компонентів і стимулює подальші модифікації децентрованої ризоми.

Практики проявляються в готовності креативно реагувати на несподівані події, терміново коригувати власні задуми та модифікувати способи реалізації відповідно до непрогнозованих життєвих контекстів. Апробовано напрями оптимізації практик життєтворення і побудовано відповідну модель, що складається з трьох векторів: персонального, спрямованого на самоідентифікування; просторового, спрямованого на освоєння значущої для особистості комунікативної території; і часового, зорієнтованого на смислопородження відповідно до відрізка життєвого шляху.

В особистісній історії можна простежити періоди, коли переважають чіткі, тверді, симетричні рамки життєпобудови, задані

певними загальноприйнятими культурними нормами, і періоди, коли симетрія зміщується і починають домінувати невизначеність, хаотична багатозначність повсякденності. Спокійні періоди терпіння і збалансованості змінюються бурхливими періодами ризикованого пошуку нових балансів. Почуття відносної завершеності професійних, сімейних чи якихось інших пошуків, почуття суб'єктивної задоволеності життям переростають в енергійне заперечення звичного минулого і ризикований пошук нових практик, обр'їв, перспектив.

Природа особистісної процесуальності полягає в суперечливій єдності відкритої нонфінальності та векторних траєкторій з їх проміжними фіналами. Живучи у світі поставання, світі принципово процесуальному, нонфінальному, особистість залишається певною мірою і у світі траєкторій, фіналів. З численної кількості подій, що несподівано трапляються, лише деякі поєднуються в смислові низки, що й визначають специфіку асиміляції досвіду. Конститування певних ланцюжків, тематичних серій подій відбувається під час їхньої взаємокомунікації та діалогу із зовнішнім середовищем, що й сприяє появі відповідних конфігурацій життєвого шляху.

Нові траєкторії життя осмислюються завдяки наративам, у яких особистість упорядковує випадковості та “упаковує” їх у наративи, що надає хаотичному плину життя відповідних форм і смислових характеристик. Специфічна темпоральність наративу проявляється в його актуальній презентативності, представленості в особистісному теперішньому нових способів інтерпретації минулого і майбутнього. Характеристиками життєвих історій, що конструюють особистість та її життя, є змінювана ретроспективність, відкрита перспективність, вибірковість, комунікативність, контекстуальність.

У межах постнекласичної раціональності основні модуси побудови життя, що є модусами існування особистості та її атрибутивними характеристиками, – це ідентифікування, автономізація, діалогування та практикування. Послідовність цих взаємодоповнювальних процесів, що задають контекстні, змістові межі, може бути довільною чи набувати вираженої стадіальності.

Специфіка соціально-психологічних практик, застосовуваних особистістю в конструюванні власного життєвого шляху,

визначається їхньою периферійністю, спільністю, конвенційністю, передбачуваністю, регулярністю, звичністю. Спільні для особистості і її оточення, загальноприйняті повсякденні практики стабілізують її життєдіяльність, упорядковують стрімкі процеси самозмін, забезпечуючи їх еволюційність.

Складна взаємодія процесів особистісного ідентифікування, автономізації, діалогування завдяки відповідній текстуалізації інтегрується в практикуванні. Залежно від текстових структур, які людина, що перебуває в діалозі із слухачем, накладає на свій досвід, її життєва історія змінюється. Практики автобіографування як наративні і ментативні способи життєконструювання бувають фоновими, повсякденними і конструктивними, перетворювальними. Спокійна, передбачувана повсякденність з її фоновими практиками, як правило, наративізується. Водночас екстраординарні, кризові періоди потребують від розгубленої, дезорієнтованої особистості насамперед ментативів з їх посиленою рефлексією, переосмисленням та переоцінюванням⁶⁰.

Основними критеріями аналізу соціально-психологічних практик життєконструювання є критерії контекстні (культурно-індивідуальні, ціннісно-сміслові, нормативно-регулятивні) і текстові (наративно-ментативні). Фонові практики обумовлені насамперед культурними контекстами, а практики перетворювальні – контекстами індивідуальними.

Базовими компонентами моделі функціонування практик життєконструювання є індивідуально-культурне самоконституювання, побудова комунікативного простору взаємодії особистості і соціуму, конфігурування реальностей на певній історичній дистанції, яку долає особистість протягом життя. Названі компоненти є водночас поширеними варіантами життєконструювання. Оптимізація практик життєконструювання у фоновому або перетворювальному режимах складається з трьох векторів: персонального, просторового, часового. Практикування особистості у всіх трьох стратегічних напрямках передбачає оновлені

⁶⁰ Титаренко Т. М. Конструювання життєвого шляху: практики автобіографування // Українська наукова школа психології та педагогіки життєтворчості: досягнення, проблеми та перспективи розвитку / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова та ін. Запоріжжя, 2013. С. 278–288.

конфігурації персональних практик, спрямованих на самоідентифікування, освоєння значущої для особистості комунікативної території і на смислопородження відповідно до відрізка життєвого шляху.

У процесі життєтворення фонові і перетворювальні, індивідуальні і масові практики взаємотрансформуються. Вибудування нових смислів здійснюється в процесі перетворювального, екстремального практикування, а освоєння знайдених смислів і підготовка до ініціації нового смислопородження – під час практикування повсякденного, фонового.

Оптимізація практик життєтворення відбувається шляхом переосмислення, переінтерпретації особистісного життєпису, адже збільшення кількості версій пережитого та поглиблення їхнього змісту сприяють кращому засвоєнню набутого досвіду і, відповідно, адекватнішому плануванню майбутнього. Переходячи від констатування низки драматичних подій до переосмислення їхньої ролі в життєпобудові, у характері стосунків, формах професійної самореалізації, людина починає бачити більш складні причинно-наслідкові зв'язки, відкриває для себе нові сенси.

Отже, новизна теорії особистісного життєконструювання полягає:

- у спробі відійти від традиційної причинно-наслідкової моделі життєвого світу особистості і, наблизившись до моделі ймовірнісної, визначити особистісні способи життєконструювання;
- у розробленні теоретико-методологічних підходів до особистості, основними модусами існування якої є ідентифікування, автономізація, діалогування та практикування;
- у визначенні революційних та еволюційних стратегій життєпобудови, що задають горизонти прогнозу і сприяють трансформації смислів за рахунок розгортання нових причинно-наслідкових рядів самоздійснення;
- у вивченні закономірностей функціонування життєвих домагань як механізму самореалізації особистості і можливостей їх оптимізації;
- у визначенні чинників постановки життєвих завдань і їхніх ключових характеристик, що сприяють самоконституюванню особистості;

- у створенні концептуальної моделі впливу соціально-психологічних практик на процес особистісного життєконструювання.

Запропоновану теорію особистісного життєконструювання підтверджено виявленими закономірностями забезпечення особистісної готовності до зміни траєкторії життєвого шляху за допомогою інноваційних практик життєтворення (перетворювальних і стабілізаційних): практик керування ризиками, у тому числі в ситуації зіткнення зі смертю. Розроблено способи оптимізації взаємодії людини зі страхом смерті та психотехнології сприяння позитивним практикам перетворення життєвого світу людини.

5. ОСОБИСТІСНІ ВИМІРИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я І ТЕХНОЛОГІЇ ЙОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Психологічне здоров'я особистості

Тривала травматизація різних верств населення України під впливом такого надскладного, багатоаспектного, деструктивного стресора, як сучасна гібридна війна, призводить до погіршення психологічного здоров'я і благополуччя. Це проявляється в зменшенні опірності негативним зовнішнім впливам, зниженні соціально-адаптивних можливостей людей, падінні їхньої продуктивності, самоефективності. Своєчасність системного, фундаментального вивчення можливостей підтримання і відновлення психологічного здоров'я особистості не викликає сумнівів.

Здоров'я є такою формою життєдіяльності, котра забезпечує необхідну якість і достатню тривалість життя. Збереження та відновлення фізичного, психічного, соціального, особистісного здоров'я після пережитої травми є основним життєвим завданням людини, адже здоров'я – це найважливіша цінність, основний персональний капітал людини.

Здоров'я передбачає гармонійне поєднання фізіологічних, психологічних (особистісних, душевних) та соціальних чинників, що забезпечують якість життя та переживання благополуччя. Рівень здоров'я задає певний діапазон можливостей та обмежень для кожного, але ніколи не позбавляє людину відповідальності за вибір власної життєвої позиції, стилю життя, способу самореалізації.

Крім здоров'я тілесного (фізичного, соматичного), для особистості має значення також здоров'я соціальне. До нього включають політико-соціальні, екологічні та етичні аспекти життєдіяльності, які впливають на якість життя та суб'єктивне

благополуччя. Серед чинників соціального здоров'я деякі не залежать від людини, наприклад соціальне походження чи розвинутість системи охорони здоров'я в країні. На інші чинники людина може певною мірою впливати, як от на рівень власного матеріального добробуту, умови праці, побуту і дозвілля.

У збереженні здоров'я ключову роль відіграє культура ставлення до себе, до здорового способу життя. Чимало людей, особливо молодих, мало цінують власне здоров'я. Вони бездумно витрачають власні ресурси, ігнорують режим балансу роботи і відпочинку, дозволяють шкідливим звичкам стати чи не єдиним джерелом задоволень. У результаті їхня поведінка стає здоров'яруйнівною, що призводить до суттєвого погіршення не лише соціального здоров'я, а й поступово стає причиною складних і небезпечних соматичних та психічних захворювань.

Вплив здоров'я на якість життя людини не є фатальним і має нелінійний характер. У персонологічному контексті значущими є насамперед соціально-психологічні практики збереження і відновлення здоров'я людини, що базуються на покращенні стосунків між людьми, підвищенні їхньої поінформованості у сфері здоров'я, зростанні відповідальності за себе і своїх рідних, урахуванні культурних, сімейних традицій щодо оздоровлення.

Психологічне здоров'я – це не відсутність складних проблем, що заважають творчому життєконструюванню, а радше наявність ресурсу для їх розв'язання. Це не щаслива можливість уникнення кризових ситуацій, а впевненість у власній можливості кожен кризу подолати, конфлікт – розв'язати, втрачені сили – відновити. Це здатність знаходити себе в групі, спільноті, соціумі, здатність продуктивно працювати, відчуваючи, що життя має сенс. Саме психологічне здоров'я стає фундаментом професійної і сімейної самореалізації, що підсилює задоволеність життям як глобальну оцінку свого життя в цілому. На практиці маємо низький рівень суб'єктивного благополуччя мешканців нашої країни, який став ще нижчим за час тривалих воєнних дій.

Базисною складовою психологічного здоров'я, що забезпечує самовідновлення після травматизації, є щастя як стійка особистісна реалія, що поєднує переживання (Я-чуттєве) та осмислення (Я-рефлексивне), інтерпретацію психічних станів та ключових подій. Емпірично встановлено багатомірне семантичне поле

щастя, домінантою якого є баланс, спокій, рівновага, об'єднані в поняття гармонії.

Порівняння підходів до щастя Я-чуттєвого і Я-рефлексивного свідчить, що перший конструюється з переживань спокою, радості, кохання, тоді як другий – з переконань про значення оптимізму, любові і творчості для створення історії про власне життя. Можна вважати, що швидкоплинний стан щастя стає стійкою особистісною реалією, коли підходи чуттєвого і рефлексивного Я певною мірою синхронізуються.

Психологічне благополуччя є переживанням здатності відповідально змінювати, щоденно творити власне життя, набуваючи досвід у сфері непередбачуваного, неочікуваного, непрогнозованого. Важливою є готовність покинути зону комфорту, гнучкість у ставленні до власних планів, здатність модифікувати життєві проекти відповідно до викликів соціуму. Контекст життєтворення передбачає, що задоволена власним життям особистість має адекватно імпровізувати на тему, яку задає життєва подія з усією її раптовістю. Готовність імпровізувати з власним життям так, щоб ці імпровізації не призвели до деструктивних наслідків, є неабияким мистецтвом, що передбачає високий рівень особистісної зрілості.

Психологічне благополуччя визначається готовністю особистості до варіативності, змінюваності, її здатністю до відповідального життєтворення. Вплив внутрішніх, особистісних чинників на досягнення психологічного благополуччя є більш вираженим, ніж вплив чинників зовнішніх. Психологічно благополучні люди більш автономні, уміють взаємодіяти з оточенням. Вони спрямовані на особистісне зростання і прагнуть створювати і підтримувати позитивні стосунки з іншими людьми. У них є чіткі життєві цілі, як довготривалі, віддалені, так і тимчасові, актуальні. Фундаментом їхнього внутрішнього благополуччя є стійка й адекватна самооцінка.

Серед особистісних чинників досягнення психологічного благополуччя слід виділити комунікативний. Підвищення благополуччя навряд чи можливе без значущого спілкування, без почуття спільності, причетності до груп однодумців. Другий чинник – просоціальний – передбачає засвоєння людиною відповідних практик незаздрісної уваги до іншої людини, підтримки того,

кому це конче потрібно, здатності не рахуючись з власними інтересами приходити на допомогу іншому. І третій чинник можна назвати інтернальним, оскільки йдеться про підвищення відповідальності особистості за все, що з нею відбувається. Розвиток внутрішнього локусу контролю сприяє пошуку і знаходженню нових сенсів, постановці перспективних життєвих завдань.

Базовим способом підвищення психологічного благополуччя в складних життєвих умовах є зміна ставлення до травматизації з простого, негативного на складне, полівалентне, що передбачає високу ймовірність посттравматичного зростання.

Серед додаткових, допоміжних способів підвищення психологічного благополуччя, зростання суб'єктивного задоволення власним життям слід назвати здатність особистості: 1) інтегрувати травматичний досвід, органічно включаючи його у власний досвід, “упакований” в автонаративі; 2) досягати балансу між внутрішньою автономією і навичками ефективної взаємодії з оточенням; 3) підвищувати самоефективність завдяки активізації відповідальності за власне майбутнє, за подальшу розбудову власного життя.

Відповідно, основною умовою досягнення і збереження *особистісного здоров'я*, тісно пов'язаного з переживанням щастя і суб'єктивним благополуччям, є здатність і готовність особистості до творчого конструювання власного життя. *Додатковими умовами* підтримання психологічного здоров'я травмованої особистості є:

- оновлення здатності цінувати повсякдення;
- конструктивно редагувати травматичні спогади;
- оптимістично прогнозувати майбутнє.

Базовими індикаторами психологічно здорової особистості є особистісна цілісність, самореалізованість та самоврегульованість. Ці показники є ключовими, оскільки властивості цілісності, самореалізованості та самоврегульованості становлять ядро здорової особистості. Недостатня вираженість хоча б одного з трьох показників говорить про зниження рівня психологічного здоров'я, що потребує вчасної діагностики, профілактики і реабілітації.

Допоміжними індикаторами психологічного здоров'я є такі:

- на індивідуально-психологічному рівні – креативність, збалансованість та адаптивність;

- на ціннісно-смысловому рівні – вміння отримувати задоволення від життя, схильність до пошуку нових сенсів, здатність осмислювати набутий досвід;
- на соціально-психологічному рівні – схильність до співробітництва, здатність співпереживати та почуття відповідальності перед оточенням.

Критерії психологічного здоров'я, необхідні для подальшої реабілітаційної роботи, мають розроблятися із врахуванням не лише індикаторів психологічного здоров'я, а й особистісних структур, які найбільше постраждали в умовах довготривалого стресу. Також слід звертати увагу на можливості відновлення частково втрачених функцій і на запобігання ускладненням.

Основною функцією здорової особистості є здатність активно змінювати власне життя в бажаному напрямі, враховувати як виклики непередбачуваного і динамічного навколишнього світу, так і внутрішні потенції та інтенції. Відповідно, *базовим критерієм* збереження психологічного здоров'я є готовність до життєтворення, життєконструювання.

Щоб визначити додаткові критерії оновлення психологічного здоров'я, слід враховувати два параметри: індикатори психологічного здоров'я та сфери життєдіяльності особистості, які найбільшою мірою забезпечують творче ставлення до власного життя і в першу чергу потерпають внаслідок тривалої травматизації. Як свідчить консультативний досвід, найбільше відчують на собі деструктивний вплив стресових факторів самоідентифікаційна, мотиваційна, самореалізаційна та комунікативна сфери.

Сфера саморозуміння, самоідентифікації, стосунків особистості із самою собою є найважливішою сферою життя особистості, оскільки саме від неї залежить успішність функціонування всіх інших. У результаті тривалої травматизації людина втрачає почуття власної цілісності, перш за все тому, що тривалий стрес послаблює, а інколи й розриває зв'язки між я-минулим, я-теперішнім і я-майбутнім.

Крім того, у разі деформації ставлення до себе знижується звичний рівень самоприйняття. Людина бачить, що не витримує життєві випробування, усвідомлює, що її характер виявився не таким сильним, як здавалося, а набутий досвід не допоміг у вирішенні нагальних проблем. Нерідко вона починає себе

зневажати, що поглиблює психосоматичну симптоматику. Можуть виникнути руйнівні аутоагресивні стани із самозвинуваченнями, самовисміюваннями, самоприниженнями, навіть із суїцидальними думками і намірами.

Тому перший критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість оновлення власної цілісності і безперервності через реконструкцію причинного зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього, вибудовування нових життєвих перспектив, відновлення віри в себе, без якої неможлива ефективна самопідтримка і самодопомога.

Стан тривалої змобілізованості, хронічної незахищеності, невизначеності згубно діє на мотивацію людини. Гальмуються її актуальні бажання, спрощуються потреби, звужуються інтереси, наміри не мають яскравої емоційної забарвленості, сили, дієвості. Ціннісна ієрархія також зазнає відчутних змін. Майбутнє починає сприйматися як щось непевне, небезпечне, таке, що здається гіршим за теперішнє. Відповідно, втрачається здатність планувати життя, регламентувати час, стимулювати реалізацію довготривалих цілей.

Отже, наступний критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість посилення потребово-мотиваційних, ціннісно-смыслових ресурсів особистості, що забезпечують особистісну динаміку, задають горизонти самозмін і енергетичним джерелом зростання.

Чергова сфера, що потребує реабілітаційних впливів, – це сфера важливої діяльності, в якій особистість самореалізується. Тривала травматизація згубно діє на творчі потенції людини, її продуктивність, самоефективність. Заробити собі і власній сім'ї на життя тією мірою, як це було до війни, не вдається. Займатися улюбленою справою стає все важче. Ентузіазму відчутно меншає, креативні задуми майже не виникають, а якщо і пробуджуються, то реалізувати їх людина навіть не намагається, бо немає ані сил, ані впевненості в собі, ані віри в те, що це має хоч якісь перспективи.

Тому наступний критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість підтримання продуктивності і самоефективності особистості, оновлення здатності до самореалізації, підвищення креативності у ставленні до власного життя.

Ще одна особистісна сфера, яка відчутно змінюється внаслідок травматизації, – це ставлення до оточення. У травмованої людини виникають нові чи загострюються старі проблеми в стосунках із близькими, колегами, сусідами, друзями. Втрачається толерантність, знижується здатність до прийняття інших з усіма їхніми особливостями, що призводить до погіршення якості спілкування та співробітництва. Зменшується здатність до співчуття, зростає егоцентризм, байдужість, інколи конфліктність, агресивність, а інколи виникає бажання взагалі ізолюватися від контактів.

Останній критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість підвищення рівня емоційного інтелекту і комунікативної компетентності, що передбачає здатність встановлювати і підтримувати продуктивні, теплі, щирі стосунки з оточенням.

Оновлення психологічного здоров'я є підґрунтям для повернення до продуктивного життєконструювання, а продуктивне життєконструювання зовсім не передбачає консервативної стабільності. Оптимальна побудова власного життя – це готовність до змін, до пошуків нового і несподіваного. Відновлення здоров'я є поверненням втраченої рольової пластичності, здатності інтегруватися в різні соціальні групи. Це прийняття своєї оновлюваної, змінюваної ідентичності. Це пошук нових смислів, готовність бачити життєві перспективи, оживляти інтерес до життя як такого. Це бажання усвідомлювати те, що відбувається у власному житті і житті країни, це здатність шукати нові способи поведінки, більш ефективні форми контактування зі світом.

Соціально-психологічні технології відновлення психологічного здоров'я

Розроблення технологій відновлення психологічного здоров'я особистості передбачає врахування наслідків тривалої воєнної травматизації, які слід розглядати в широкому діапазоні – від негативних (ПТСР, зниження рівня психологічного здоров'я особистості) до позитивних (посттравматичне зростання, активізація життєтворення).

Негативні наслідки травмування можуть проявлятися на різних рівнях особистісного життєконструювання:

- на соціально-психологічному рівні – як зменшення схильності до співробітництва, здатності співпереживати, падіння довіри до світу;
- на ціннісно-смысловому рівні – як втрата здатності до пошуку нових життєвих перспектив, погіршення осмислення досвіду, нездатність отримувати задоволення від повсякдення;
- на індивідуально-психологічному рівні – як переживання розщепленості, порушення цілісності, деструктивні зміни ідентичності, зменшення потреби в самореалізації, зниження збалансованості, адаптивності.

Соціально-психологічна реабілітація є мультифакторним, комплексним процесом відновлення і підтримання психологічного здоров'я особистості, і насамперед її здатності відчувати психологічне благополуччя. Реабілітація передбачає варіативність інтервенцій з урахуванням як характеру отриманої травми, так і природи особистості, її життєвої історії, значущого оточення, наявного потенціалу, намірів.

Складовими моделі соціально-психологічної реабілітації є такі вектори роботи над собою: підвищення самоприйняття, комунікативної компетентності, самореалізованості і цілісності.

1. Самоприйняття не передбачає зниження рівня вимогливості до себе, відмови від відповідальності і самодисципліни чи безмежної поблажливості до власних недоліків і помилок. Поліпшення самоприйняття – це насамперед розвиток рефлексивності. Мішені внутрішніх зусиль: формування звички до перманентного самоспостереження; осмислення власного ставлення до змінюваних життєвих обставин; вчасна увага до внутрішніх суперечностей, які виникають.

2. Висока комунікативна компетентність не передбачає збільшення кількості знайомих, друзів, інтенсивності спілкування в соціальних мережах. Досягнення більш високого рівня комунікативної компетентності – це перш за все увага до формування загального доброзичливого ставлення до оточення. Мішені внутрішніх зусиль: зростання толерантності до інакшості тих, хто поруч, їхньої несхожості на нас, інших цінностей і пріоритетів; розвиток емпатійності, чуйності до переживань тих людей, з ким

нас зводить доля; формування поступливості, здатності до компромісів заради взаєморозуміння і співробітництва.

3. Продуктивна самореалізація не передбачає здатності заробляти великі гроші, досягати кар'єрних висот чи безмежної влади. Досягнення більш високого рівня реалізованості та самоефективності – це розгортання внутрішнього потенціалу, віднайдення власного призначення. Мішені внутрішніх зусиль: активізація уваги до власних зацікавлень, здатностей, обдаровань; розвиток довготривалої мотивації, формування здатності долати перешкоди; щоденна стимуляція креативності і віри у власні сили.

4. Особистісна цілісність не передбачає прагнення стабільних умов існування, пошуку прогнозованості і передбачуваності. Досягнення більшої цілісності – це передусім розвиток почуття власної неперервності, плинності, змінюваності. Серед головних мішеней внутрішніх зусиль слід назвати розвиток здатності поєднувати власне минуле, теперішнє і майбутнє, формування готовності до ціннісно-сислового оновлення під впливом життєвих несподіванок та роботу над життєстійкістю, здатністю сприймати випробування як стимул для зростання.

Технологізація реабілітаційної роботи передбачає такі кроки: 1) можливість дослідження соціально-психологічних процесів реабілітації з досить високою точністю, 2) прогнозування наслідків зниження рівня психологічного здоров'я особистості з тим, щоб їм запобігти, 3) передбачення еventуальних помилок у використанні корекційних і профілактичних методів, щоб їх мінімізувати.

Вимога точності професійних впливів, бачення можливих помилок і ускладнень, вчасної “роботи над помилками” передбачає залучення до реабілітаційної роботи широкого спектру спеціалістів різного профілю. Бажано всіляко посилювати роль психолога в роботі міждисциплінарних груп, залучених для реабілітації. Маються на увазі групи медичних, соціальних працівників, юристів, громадських активістів, параспеціалістів, соціальних педагогів. Поки що авторитетом у таких групах користуються насамперед лікарі та юристи, а психологи вважаються допоміжним персоналом. Насправді без грамотних і своєчасних психологічних інтервенцій оновлення психологічного здоров'я людини дуже уповільнюється й утруднюється. Адже саме психолог допомагає

подолати внутрішній спротив, який зазвичай є у травмованої людини, пробудити її мотивацію, віру в себе.

Щоб реабілітаційні заходи ставали технологічнішими, вони повинні мати ступінчастий характер: починатися з екстреної допомоги людині, що перебуває в гострому стані, і закінчуватися якомога повнішою інтеграцією в нормальне життя. Для цього потрібна стратегія дрібних, маленьких кроків, завдяки яким стають можливими спочатку малопомітні, а пізніше – усе більш відчутні успіхи, які сприяють усе більшій автономності травмованої людини в різних сферах життя.

Важлива не лише покрокова постановка завдань, а й особиста відповідальність за їх виконання з метою відновлення вміння відповідати вимогам спільноти, відстоювати власні інтереси, адекватно задовольняти потребу в захисті. Бажаним є також інтенсивне заохочення родичів, друзів, колег постраждалого до участі в комплексних реабілітаційних заходах.

Успішність реабілітації багато в чому залежить від уміння спеціалістів використовувати наявні ресурси людини, її компенсаторні можливості. Бажано не тільки коригувати ті сторони життя, які найбільше постраждали, а й спиратися на збережені навички спілкування, форми професійної самореалізації. Адже бути здоровим означає володіти мистецтвом творити власне життя, самоорганізовуватися і змінюватися.

Реабілітація не зупиняється лише на реадaptaції, на поверненні людини до колишнього життя, яке було в неї до травматизації. Хоча з боку постраждалого саме такими можуть бути головні очікування. Перші кроки у психологічній допомозі людині досить прості й очевидні: 1) переконати постраждалого, що його способи реагування на стрес цілком прийнятні, нормальні; 2) створити умови для відпочинку, особливо сну; 3) заохотити постраждалого до задоволення нагальних тілесних потреб (допомога в зігріванні замерзлої людини, створення умов для прийому їжі, задоволення спраги, забезпечення гігієнічних процедур); 4) сприяння відновленню впевненості людини в собі, надання можливості виконувати цілеспрямовану діяльність та контактувати зі своїм підрозділом.

Надалі для спеціаліста надметою психологічної реабілітації стає активізація здатності життєтворення, тобто здатності

самостійно керувати власним життям, перебудувати його, реалізовувати оновлені проєкти власного майбутнього в сімейній, особистій, професійній сферах. Творче ставлення особистості до власного життя передбачає відновлення бажання самотрансформацій, готовності до несподіванок, до змін ціннісних орієнтацій, характеру діяльності, поля спілкування, форм самореалізації.

Соціально-психологічні технології відновлення психологічного здоров'я особистості є спрямованими на відповідні мішені комплексними впливами, що передбачають сукупність інтервенцій (технік) і використовуються для відновлення здатності особистості до життєтворення. Змістовими мішенями реабілітаційних впливів є активізація готовності особистості: а) до змін у ставленні до себе, самоідентифікуванні; б) до змін у сфері значущих стосунків, освоєнні нової комунікативної території; в) до змін у сенсопородженні, наповненні власного повсякдення новими смислами, а майбутнього – новими перспективами.

Успішність реабілітаційної роботи великою мірою залежить від якості спілкування психолога чи соціального працівника з людиною, що постраждала. Якість взаємодії залежить від кількох чинників: успішності проведеного відповідно до всіх вимог консультативної психології знайомства спеціаліста з клієнтом, поступового поглиблення довірчих стосунків, первинної діагностики особистісних проблем та забезпечення групи підтримки із залученням членів сім'ї, співробітників, побратимів. Слід враховувати високу ймовірність виникнення типових утруднень під час налагодження контакту, спроб укріпити довіру, у процесі діагностики і бути готовим до їх усунення.

Має бути переосмисленим і максимально активізованим реабілітаційний потенціал сім'ї, бо саме в сім'ї особистість отримує такі важливі для оновлення її психологічного здоров'я дози уваги, прийняття, оптимізму. Родичі якнайкраще впливають на інтенсифікацію згаслої комунікативної активності людини, що переживає наслідки тривалої травматизації.

Готовим до співробітництва родичам і друзям постраждалих необхідно пояснювати, що саме їхнє терпіння, розуміння, тактовність, готовність бути поруч є найкращим засобом лікування і реабілітації. Саме так у людини відновлюються сили, з'являється віра в себе, відбувається переосмислення травматичного досвіду,

його не лише руйнівних, а й конструктивних наслідків. У такий екологічний спосіб до людини швидше повертається втрачене психологічне здоров'я.

Технології реабілітації мають діяти водночас у чотирьох напрямках (персонально-інструментально-просторово-часовому), посилюючи одне одного і в такий спосіб відновлюючи психологічне здоров'я особистості.

Персональний напрям відповідає за відновлення частково втраченої цілісності особистості, її збалансованості, саморегульованості;

інструментальний – за відновлення зниженої самоефективності особистості, її здатності самореалізовуватися в різних видах діяльності;

просторовий – за підвищення комунікативної компетентності особистості, налагодження стосунків, подолання почуття відчуження від оточення, конструктивне розв'язання конфліктів;

часовий – за ціннісно-смыслову сферу особистості, переоцінку цінностей, активізацію пошуку нових життєвих орієнтирів, нових сенсів.

Процес соціально-психологічного відновлення особистості можна розділити на такі етапи: підготовчий, базисний та завершальний (підтримувальний). Лише органічне поєднання процедурних, технічних моментів реабілітації та ціннісно-смыслових аспектів підтримання і відновлення психологічного здоров'я особистості забезпечує успішне проходження кожного з етапів.

На першому – підготовчому – етапі реабілітації найважливішими технологіями стають 1) технологія подолання недостатньої, чи навіть негативної, мотивації щодо власного психологічного здоров'я; 2) технологія пошуку нових ефективних мотиваторів; 3) технологія активізації сліпих зон уваги щодо можливостей досягнення психологічного благополуччя.

На базисному етапі реабілітації доцільно використовувати такі технології: 1) технологію відновлення творчого проектування власного майбутнього за допомогою зважених і відповідальних життєвих виборів; 2) технологію апробації оновленого життєвого проекту за допомогою актуальних та оперативних життєвих завдань; 3) технологію реалізації поставлених завдань за

допомогою реадптації до мирного життя та компетентного практикування.

На підтримувальному етапі реабілітації, який водночас є профілактичним, доцільно використовувати: 1) технологію переінтерпретації травматичних спогадів; 2) технологію вироблення нового ставлення до травми як до ресурсу; 3) технологію опосередкованого впливу на особистість через оптимізацію середовища життєдіяльності.

Ефективність цих технологій проявляється в синхронізації Я-чуттєвого і Я-рефлексивного, що забезпечують перетворення швидкоплинного стану щастя на стійку особистісну реалію та сприяють відновленню психологічного здоров'я⁶¹.

Формами роботи, в яких доцільно використовувати розроблені технології, є щотижнева індивідуальна або групова робота з постраждалими, кількаденні сесії, тематичні майстер-класи, групи взаємодопомоги; непряма психологічна допомога постраждалим та паліативна реабілітація, здійснювана параспеціалістами і спрямована на модифікацію домашнього, професійного, дозвіллевого середовища, роботу з родичами постраждалого.

Ніякі реабілітаційні заходи, тренінги, консультації, психотерапевтичні сесії не зможуть охопити ті величезні маси людей, які потребують і потребуватимуть у майбутньому відновлення психологічного здоров'я у нашій країні. Повернення людини до повноцінного життя має стати її власним завданням, і тоді навчання різноманітних прийомів та методів саморегуляції, формування позитивної мотивації, активних настановлень на життя та професію проходитиме легко і швидко. Про здатність до самовідновлення ніколи не можна забувати. Саме завдяки цій здатності людина має змогу відроджуватися після множинних психічних, фізичних, соціальних, духовних втрат.

Ключові напрями самопомоги: активізація здатності травмованої людини до рефлексії, подолання імпульсивності, посилення самоконтролю. Для покращення самовідновлення

⁶¹ Титаренко Т. М. Щастя як особистісна реалія: переживання, рефлексування, конструювання // Психологія особистості. 2017. № 1 (8). С. 80–89.

передбачено навчати потерпілих прийомів та методів саморегуляції, самовиховання, самонавчання з метою зниження впливу негативних психічних станів у реальних умовах життєдіяльності, формування позитивних мотивацій, навичок доброзичливого спілкування, активних соціальних настановлень на життя та професію.

Можна виокремити такі практики сприяння посттравматичному зростанню:

- розвиток здатності позитивно переінтерпретувати життєві випробування, ставитися до пережитого як до ресурсу;

- апробація нових, ефективніших способів взаємодії з оточенням, переформатування симпатій-антипатій, відновлення здатності до пошуку смислу власного буття, до сенсотворення;

- поглиблення відповідальності за все, що відбувається, зміна ставлення до причин і наслідків певних подій у житті;

- збільшення готовності до змін, постійне самонавчання, усе більш конструктивне ставлення до власних помилок.

Невичерпним джерелом соціального капіталу, без якого відновлення психологічного здоров'я стає досить проблематичним, є групи взаємодопомоги, громадські об'єднання, суспільні організації, численні спільноти, угруповання та асоціації, кількість яких у нашій країні швидко зростає.

Останнім часом, коли доступ до різнобічної інформації все більше спрощується, використання найновіших інформаційних технологій розширює можливості жителів невеликих містечок, сіл, де немає реабілітаційних центрів та груп взаємодопомоги. Інтернет-послуги забезпечують нові оперативні способи взаємодії психологів і їхніх клієнтів. Практично кожен, у кого є комп'ютер та доступ до інтернету, може знайти необхідну літературу із психологічними порадами і рекомендаціями та координати спеціалістів, які готові консультувати людину в скайп- чи вайбер-режимі. Спілкування в соціальних мережах, створення онлайн-ових товариств ветеранів, груп родичів учасників АТО, які обговорюють актуальні для них проблеми, спільно шукають шляхи вирішення складних життєвих завдань, – усе це дає змогу суттєво підвищити якість професійної психологічної допомоги.

Психологам слід активніше використовувати медійні ресурси, вплив яких на загальний стан населення важко

переоцінити. Розробляючи технології реабілітації, потрібно враховувати широкі можливості медійної сфери в модифікаціях суспільної поведінки, пов'язаної зі здоров'ям. Ідеться про радіо, телебачення, газети, інтернет із соціальними мережами, електронною поштою, чатами тощо.

Популярними й ефективними поступово стають комплексні технології використання мобільних застосунків (смартфонів, планшетів, ноутбуків з відповідним програмним забезпеченням) для онлайн-інформування, онлайн-діагностики актуального стану, онлайн-прогнозу поведінки у складних обставинах, онлайн-допомоги та самопомоги, які сприяють покращенню самоконтролю, зростанню самоефективності, підвищенню самоприйняття, зменшенню напруження в стосунках з оточенням, зростанню взаєморозуміння, поглибленню інтеграції набутого досвіду.

Серед ресурсів соціально-психологічної реабілітації чи не найпотужнішим є комунікативний. І наукові дослідження, і досвід консультування переконливо свідчать, що наявність друзів, членство в клубах і товариствах, спільне проживання, сімейне коло позитивно впливають на відновлення психологічного благополуччя людини. Психологи доводять, що на благополуччя, здоров'я і довголіття суттєво впливають доброзичливі емоції, які люди переживають одне щодо одного, та поведінка, спрямована на допомогу іншим.

Слід враховувати великий потенціал спільнот, до яких належить людина, що постраждала від тривалої травматизації, для відновлення її психологічного здоров'я. Групи ветеранів зазвичай готові підтримувати своїх членів, але, якщо сприяти активізації діяльності цих спільнот, реабілітаційний вплив можна значно підсилити. Важливо також поглиблювати зв'язки окремих спільнот між собою.

Водночас психолог має всіляко допомагати людині, що потребує реабілітації, активно долучатися до спільнотного життя. Спільнота, реальна і віртуальна, є соціальним середовищем, у якому людина долає відчуження і страхи, знаходить розуміння і підтримку. Важливо, щоб людина усвідомлювала, від яких саме спільнот (професійних, територіальних, екологічних, політичних, релігійних тощо) вона готова отримувати допомогу. Завдання психолога-реабілітолога полягає також у стимулюванні індивіду-

ального внеску людини в життя певних спільнот, у підвищення відповідальності особистості за їхню відновлювальну діяльність.

Отже, психологічне здоров'я забезпечує високе самоприйняття, позитивні стосунки з оточенням, продуктивну активність та високу здатність відновлюватися після травмування. Наявність психологічного здоров'я передбачає успішну адаптацію та реадаптацію, уміння справлятися з негараздами, здатність продуктивно навчатися, працювати, розвиватися протягом життя, надаючи допомогу собі та іншим.

Складовими концепції соціально-психологічної реабілітації особистості є цілі соціально-психологічної реабілітації, її вектори та змістові мішені, фази реабілітаційних впливів, поетапні технології і техніки реабілітації, напрями самопомоги та практики сприяння посттравматичному зростанню.

6. СТРАТЕГІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ МИРУ І ВІЙНИ

Дослідження негативних явищ у молодіжному середовищі

Значуща роль у подальшому розвитку українського суспільства належить молодому поколінню. Від належної сформованості людських та громадянських якостей молоді залежить майбутнє України як держави і благополуччя старшого покоління. На жаль, у середовищі української молоді, як і в молодіжних середовищах інших країн світу, наразі побутують численні субкультури проблемної молоді. До погіршення якості життя української молоді та певного зростання проблемності в її середовищі додали, безперечно, російська агресія та гібридна війна. Актуальним завданням суспільних наук є дослідження чинників та закономірностей формування і відтворення проблемності серед української молоді, з одного боку, та визначення соціально-психологічних механізмів ефективної реабілітації проблемної особистості – з другого, а також розроблення і реалізація дієвих профілактичних заходів щодо унеможливлення такого відтворення в нових поколіннях молоді.

У результаті теоретичного аналізу та узагальнення основних тенденцій розвитку сучасного суспільства встановлено, що капіталізація суспільного життя є однією із провідних закономірностей його розвитку протягом останніх десятиліть минулого століття. В умовах глобалізації вона значно поширилась, поглибилась та набула нових якостей. Зокрема, розширився вплив капіталізації на людський потенціал, у тому числі потенціал молоді. Капіталізація особистого потенціалу та глобалізація цієї тенденції зумовили явище цивілізаційного стресу.

Розроблено соціально-психологічний аспект цього поняття та розкрито його зміст. Цивілізаційний стрес визначено як соціально-психологічне явище негативного, деструктивного впливу на особистість в умовах прискорення соціально-економічного і науково-технічного прогресу та пов'язаної з ним конкурентної боротьби за досягнення гідного в цих умовах життя. Цей негативний вплив відтворюється в особистісних та сімейних деформаціях, девіаціях, поширенні негативних явищ у соціумі.

Глобалізація та цивілізаційний стрес зумовлюють соціально-психологічні закономірності деструктивної адаптації молодого покоління до цих явищ і життя в сучасному суспільстві та утворення відносно стійкої субкультури проблемної молоді. Деструктивний вплив цивілізаційного стресу на особистість молоді людини проявляється перш за все у деформаціях суб'єктності; виснаженні особистого потенціалу; депресивних станах, феноменах хронічної втоми; агресивних станах, злочинності, тероризмі; розвитку та поширенні компенсаторної соціально-психологічної залежності від легальних і нелегальних наркотичних речовин, сучасного шоу-бізнесу, музичних напрямів, релігійних організацій, інтернету та інших засобів.

Спостерігається диференціація і поляризація світогляду молодих людей, їх поділ на таких, які спроможні адаптуватися до сучасних вимог та ефективно функціонувати в сучасних умовах, і таких, які не здатні до такої адаптації. Посилюється цивілізаційний тиск на особистість, поглиблюється стрес, і цей стрес стає хронічним. Один із його наслідків – передчасне виснаження життєвих сил особистості і втрата нею здоров'я в різних його аспектах. Своєрідними соціально-психологічними механізмами захисту соціуму від поширення негативних тенденцій у молодіжному середовищі, зокрема антисуспільного способу життя проблемної молоді, є стигматизація і дискримінація цієї категорії молоді, які внаслідок ідентифікації на особистісному психологічному рівні відтворюються молоддю в самостигматизації і самодискримінації. Найбільш шкідливі ефекти такого відтворення для особистості та оточення виявляються в депресивних, віктимних та агресивних руйнівних почуттях, настановленнях, поведінці і ставленні представників проблемної молоді до себе і свого соціального оточення.

На основі аналізу зазначених вище тенденцій визначено соціально-психологічне поняття проблемної молоді, до якої віднесено молодь, що має деформовані особистісні настановлення, веде залежний спосіб життя, схильна до порушення загально-визнаних соціальних норм поведінки. Унаслідок цього вона стає носієм негативних явищ і цим завдає шкоди собі, своїм близьким і суспільству в цілому⁶².

Капіталізація людського потенціалу проблемної молоді може реалізуватися у двох протилежних формах – деструктивній і гуманістично-конструктивній. Деструктивна форма є основою негативного самоствердження молоді і руйнівної її самореалізації в сучасному суспільстві. У цьому контексті проблемна молодь – це та молодь, яка має деформовану позірними цінностями суб'єктність і самостверджується в суспільстві шляхом мотиваційного механізму вартості. У міжсуб'єктних взаємодіях вона реалізує деструктивні форми персонального, сімейного і соціального капіталу.

За своєю суттю проблемна поведінка вразливої молоді є не так результатом дії зовнішніх і внутрішніх чинників, як формою самоствердження деформованої суб'єктності особистості. Основними соціально-психологічними механізмами такого самоствердження і є вимагання та споживацтво. Вимагання можна розглядати як деформоване домагання, як соціально-психологічний механізм заснованого на особистій силі експлуаторського використання інших для задоволення власних життєвих потреб. Споживацтво – це соціально-психологічний механізм маніпулятивного використання інших для задоволення своїх потреб, що базується на позірній недієздатності, безсиллі та інфантильності. Вимагання і споживацтво, як деформовані механізми суб'єктності, забезпечують збереження, відтворення і поширення залежності, зумовлюють інфантильність та інші дефіцитарні якості і характеристики проблемної особистості.

За критерієм схильності до проблемної поведінки та ступенем деструктивності останньої для самої особистості і суспільства в цілому виокремлено ядро і периферію проблемної молоді. Її ядром є молоді люди, які практикують кримінальну,

⁶² Лазоренко Б. П. Проблемна молодь: шляхи самоздійснення. Київ : Пед. думка, 2007. 274 с.

злочинну поведінку; систематично вживають наркотичні і психотропні речовини, алкоголь; хворіють на інфекції, що передаються статевим шляхом; поширюють ВІЛ-інфекцію статевим та ін'єкційним шляхом. До периферії проблемної молоді віднесено тих, хто експериментує з алкоголем і наркотиками, схильний до порушення громадського порядку, безладного статевого життя.

З'ясовано, що проблемна молодь формується за рахунок вразливої, схильної до негативних явищ молоді. Розкрито особливості цієї групи молоді, зокрема зауважено, що вона має деформований особистий потенціал унаслідок несприятливих сімейних умов виховання й проживання і, за негативних або позитивних соціальних умов і впливів, може як стати, так і не стати проблемною. Цим зумовлена необхідність особливої уваги до вразливих молодіжних груп, передусім проведення профілактичних заходів щодо запобігання відтворенню та поширенню негативних явищ у молодіжному середовищі і суспільстві в цілому.

На основі результатів статистичного аналізу та проведених емпіричних досліджень явища проблемності серед сучасної молоді визначено основні підгрупи проблемної молоді. До них віднесено молодь, яка скоїла злочини, схильна до делінквентної поведінки; наркозалежну молодь; ВІЛ-інфіковану молодь, яка не дотримується безпечної статевої поведінки, веде безладне статеве життя, хворіє на інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ). Слід мати на увазі, що ці групи проблемної молоді є взаємопроникними. Так, багато молодих людей, які скоїли злочин, є наркозалежними; хворі на ВІЛ-інфекцію можуть бути уражені іншими статевими інфекціями. Крім того, встановлено взаємозв'язок між настановленням на вживання наркотиків та алкоголю і безвідповідальною сексуальною поведінкою. Виявлено також груповий характер поширення деструктивних настановлень та їх взаємну обумовленість найближчим товаришським оточенням, впливом молодіжних кумирів. Теоретичний аналіз отриманих результатів дав змогу визначити закономірні зв'язки особистісних настановлень, впливу близького оточення (батьків та друзів) і поведінки проблемної молоді.

Серед вищеназваних груп молоді особливе місце належить споживачам ін'єкційних наркотиків (СІН) як репрезентативній групі щодо її загалу та епіцентру активного поширення проблем-

ності в молодіжному середовищі. Саме СН є найбільш криміналізованими серед інших підгруп проблемної молоді, а також виступають безпосередніми суб'єктами поширення наркозалежності та ВІЛ-інфекції серед молоді.

Важливим результатом емпіричних досліджень стало з'ясування закономірних зв'язків між особистісними настановами, впливом близького оточення (батьків та друзів) і поведінкою проблемної молоді. Перш за все йдеться про зумовленість деструктивних настановлень проблемної молоді прорахунками в сімейному вихованні. Крім того, це закономірний зв'язок між настановами на тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотиків й агресивністю молодих людей, а також парадоксальний зв'язок між схильністю проблемної молоді до ризикованої поведінки і потребою в знятті психічного напруження, у тому числі за допомогою психоактивних речовин.

З'ясовано, що для споживачів ін'єкційних наркотиків як "епіцентру" наркозалежної молоді характерним є знецінювальне, безвідповідальне ставлення як до свого здоров'я та життя, так і до здоров'я та життя своїх сексуальних партнерів. Вони реалізують соціально-психологічний механізм знецінення життя та здоров'я і вважають надцінністю свого існування стан наркотичного сп'яніння. Саме цей механізм зумовлює усвідомлену або несвідому суїцидальну поведінку СН, оскільки більшість із них володіє інформацією про можливість інфікування в результаті такої практики свого організму різноманітними інфекційними захворюваннями і перш за все – ВІЛ-інфекцією.

З огляду на результати дослідження чинників наркотизації молоді виокремлено три взаємозалежні групи таких чинників: особистісні чинники, чинники близького мікросередовища, зовнішні макросоціальні чинники. З-поміж особистісних чинників найбільший вплив спричиняють стан здоров'я, психологічні характеристики, вікові особливості. Значною мірою на наркотизацію молоді впливають і чинники соціального мікросередовища – сім'я і група наркозалежних друзів. Що ж до зовнішніх макросоціальних чинників, то найважливішими є негативні наслідки соціально-економічної трансформації українського суспільства і викликане нею руйнування системи цінностей, поширення соціальних та побутових стресів.

Емпіричні дослідження основних чинників формування категорії проблемної молоді показали, що чинники поширення наркоманій і зловживання алкоголем суттєво не відрізняються. Є підстави лише говорити про дещо різну їх ієрархію, що емпірично обґрунтовує можливість розглядати наркозалежну молодь як таку, що адекватно представляє обидві групи споживачів психоактивних речовин.

Теоретичні та емпіричні дослідження дали змогу виявити низку емпіричних закономірностей щодо поширення проблемності серед молоді. Перш за все це: негативний вплив наркозалежних друзів, ігнорування небезпеки залежності від наркотиків та алкоголю; стимулювальний вплив власної проблемної, неблагополучної сім'ї, напружена атмосфера та сварки в родині; прагнення молоді людини впоратися зі стресом шляхом зміни свого психічного стану: з одного боку – стимулювати психіку для набуття робочого стану, а з другого – загальмувати стан психічного збудження, щоб розслабитися, зняти психічну та фізичну напругу; негативний вплив ЗМІ, які прямо чи опосередковано пропагують стиль життя, пов'язаний з уживанням алкоголю та наркотиків за умови несформованості нормальних ціннісних орієнтирів та цілей у житті. Коли йдеться про поширення ВІЛ-інфекції серед молоді, то, окрім ін'єкційного вживання наркотиків, важливими чинниками є рання сексуалізація молоді, дія механізму знецінення особистості та інтимних стосунків, який зумовлює легковажне і недбале ставлення до культури й безпеки сексуальних стосунків. Також це низький рівень поінформованості молодих людей про природу ВІЛ-інфекції та особливості її поширення.

Основними соціально-психологічними механізмами формування і поширення проблемної поведінки серед молоді є механізми відповідних сфер міжособової, групової та субкультурної взаємодії. На особистісному рівні це суперечлива компенсаторна адаптація до конфліктних стосунків, що склалися в сімейному оточенні. У сімейній взаємодії це механізм взаємозалежності та взаємовиключення, який конкретизовано, з одного боку, через залежність і співзалежність, а з другого – через взаємне особистісне витіснення, несприйняття одне одного. На рівні малої групи наркозалежних це формування соціальної залежності завдяки соціально-психологічним механізмам групування, групової

ідентифікації і виокремлення, самовизначення щодо належності до інших (“ми”), протиставлення себе іншим (“вони”). Унаслідок дії цих механізмів утворюються відносно стійкі групи проблемної молоді і відбувається поширення “проблемності” в молодіжному середовищі. На рівні молодіжної субкультури діють соціально-психологічні механізми самоствердження, знецінення традиційних цінностей та надання статусу визначальних позірним цінностям, відчуження суб’єктності особистості та конфлуенції (злиття), перетворення особистостей з “я” в “ми”. Ці механізми забезпечують соціально-психологічну і соціокультурну консолідацію проблемної молоді і подальше залучення у сферу свого впливу вразливої та схильної до негативної поведінки молоді. Матеріально-фінансовою базою поширення наркозалежності як концентрованої проблемної поведінки молоді є легальний і нелегальний обіг наркотичних та психотропних речовин, сучасний наркобізнес.

Основним результатом дії цих соціально-психологічних механізмів є формування та самоствердження проблемної молоді як стійкої групи, збільшення її прошарку серед молоді. Проблема молоді характеризується специфічною субкультурою, що відтворює себе в просторі та часі життєдіяльності сучасного суспільства. Сучасні програми протидії цим негативним явищам у молодіжному середовищі і їх профілактики мають розроблятися з урахуванням цих механізмів і передбачати ефективні засоби нейтралізації їхнього негативного впливу.

Виокремлено і досліджено суб’єктивізацію як важливу соціально-психологічну закономірність розвитку сучасного суспільства, самоствердження і самоздійснення проблемної особистості, яка суперечливо відтворюється в індивідуальній суб’єктності особистості, в її індивідуальному життєвому самоздійсненні. З одного боку, вона стає формою саморозвитку загальнолюдських гуманістичних цінностей, а з другого, за несприятливих умов, перетворюється на деформовану суб’єктність, що реалізує вузькоогоїстичні особистісні, сімейні, групові та корпоративні смисли, інтереси та цінності на противагу загальнолюдським.

Проблемна молоді водночас є і об’єктом, і суб’єктом реалізації зазначених соціально-психологічних закономірностей. Особистісна сфера при цьому істотно вражена деформаціями суб’єктності. Ідеться про негативні зміни напряму, ціннісного та

сміслового змісту смисложиттєвої самоактивності, які блокують чи унеможливають самоздійснення особистості. Виокремлено такі типи суб'єктних деформацій: деформації спрямованості активності – самовідчуження і самопригнічення, перепокладання відповідальності за власні дії на зовнішні обставини та інших суб'єктів, ціннісні і смислові деформації.

Деформації суб'єктності проблемної молоді знаходять вияв в агресивних, депресивних, відчужених і сублімованих викривленнях, які в розвиненому вигляді утворюють негативні соціально-психологічні механізми захисту, спротиву, нападу. Ціннісні деформації суб'єктності виникають на базі основних настановлень неблагополуччя; їхнім змістом є позірні антицінності, які формуються внаслідок дії духовно-психологічних механізмів знецінення, зневажання та інверсії основних позитивних суспільних та особистісних ідеалів і настановлень щодо себе та оточення, натомість наділення вагою та цінністю позірних егоїстичних і субкультурних цінностей. Посилюють їхню дію духовно-психологічні механізми суб'єктивації, релятивізації та егоцентризму.

Смислові деформації суб'єктності проблемної молоді людини реалізуються головним чином унаслідок конфліктності відповідних динамічних смислових структур суб'єктів, що утворюють її оточення, позитивно і негативно налаштованих щодо самої людини і субособистостей. Фіксація, кристалізація та домінування негативної субособистості зумовлюють проблемний спосіб життя молоді і блокують можливість її позитивного самоздійснення. Процес наркотизації зумовлюється дією соціально-психологічного механізму знесмилення для проблемної молоді звичайного способу життя і наділення смислом наркотичного. Наркотичний кайф стає внаслідок цього смислом життя проблемної молоді, а звичайне здорове життя зазнає знецінення і знесмилення. Цей механізм є центром нової динамічної смислової системи позірної суб'єктної активності, деформованим способом реалізації суб'єктності як самоствердження. У результаті утворюється нова домінантна система деформованої смислової суб'єктної саморегуляції, яка зумовлює стабільність функціонування проблемної особистості.

З огляду на отримані результати проблемну молодь можна визначити як таку, яка має деформовану суб'єктність і конфліктні ціннісно-мотиваційні та смислові динамічні структури особистості,

позірні смисли та мотиви життєдіяльності, самостверджується за рахунок вимагацького, споживацького та волонтаристського мотиваційних механізмів самореалізації. У соціальних міжсуб'єктних взаємодіях вона є суб'єктом і активним ретранслятором деструктивного персонального, сімейного і соціального капіталу.

Реабілітація і ресоціалізація проблемної молоді

У контексті ефективного подолання негативних тенденцій у середовищі української проблемної молоді розглянуто провідні концепції і теоретичні моделі самоздійснення особистості. На їх основі розроблено динамічну соціально-психологічну модель самоздійснення проблемної молоді, що передбачає кілька етапів⁶³.

Показано, що внаслідок переживання проблемною молоддю життєвої кризи, а то й зустрічі її зі смертю, виникають необхідні умови для першого, початкового, етапу реструктуризації деформованої суб'єктності та узалежненої ціннісно-сміслової системи саморегуляції життєдіяльності особистості. На цьому етапі успішно використовуються такі соціально-психологічні механізми, як актуалізаційна суб'єктність, проєкція, рефлексія, інтеріоризація позитивних міжсуб'єктних взаємодій, завдяки яким розвивається індивідуальна суб'єктність молодих людей та набувається комунікативна компетентність.

Важливий етап у запропонованій моделі – корекція особистості проблемної молоді, що здійснюється завдяки таким крокам, як актуалізація позитивної субособистості, її суб'єктності, позитивних сутнісних сил, особистого ідеалу і місії, покликання особистості; запуск смислової саморегуляції суб'єктності; трансформація негативної субособистості та привласнення її позитивного змісту; залучення до спільної індивідуальної чи

⁶³ Лазоренко Б. П. Динамічна модель самоздійснення проблемної молоді // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. 10. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Київ, 2008. Вип. 8. С. 312–321.

групової міжсуб'єктної діяльності. Як основні соціально-психологічні механізми психокорекції визначено механізми емпатер-менту і фасилітації, трансформації соціальних та особистісних цінностей і смислів із негативних у позитивні; механізми контрольованої свободи і відповідальності в міжсуб'єктних взаємодіях. Завдяки цьому молода людина стає психологічно дорослою, зрілою, здатною до особистісного самоздійснення, до формування і реалізації власної життєвої програми.

Процес самоздійснення регулюється самосвідомістю та її змістовими компонентами, зокрема персональним ідеалом та персональною програмою. Розгортання процесу відбувається завдяки суперечливій взаємодії Я-реального і Я-ідеального. Основні соціально-психологічні механізми самоздійснення конкретизуються за двома протилежно спрямованими векторами. Перший – від соціуму до особистості: інтеріоризація соціальних очікувань та запитів, ідентифікація з ними чи, навпаки, відторгнення їх у той чи інший спосіб, рефлексія, трансформація відповідно до потреб, здібностей та можливостей особистості. Другий вектор – від особистості до соціуму: корекція та адаптація самопроєкту відповідно до конкретних соціальних умов, віра, надія, впевненість, переконаність у здійсненності цього самопроєкту, екстеріоризація його в продуктивній та комунікативній діяльності. У цьому сенсі загальною закономірністю самоздійснення проблемної молоді є інтеріоризація позитивних соціально-психологічних механізмів міжсуб'єктної взаємодії, які таким чином стають механізмами подальшого самоздійснення особистості.

Соціально-психологічна реабілітація – наступний етап у динамічній моделі самоздійснення проблемної молоді. Така реабілітація необхідна для подальшого зміцнення та розвитку особистості, набуття молоддю навичок позитивної комунікації. У спільній груповій діяльності за методикою “рівний – рівному” створюються умови для реалізації відповідних індивідуально- і соціально-психологічних механізмів, які зі свого боку сприяють подоланню внутрішнього конфлікту субособистостей молоді людини. Вони забезпечують інтеграцію та гармонізацію її особистості, формування позитивної ідентичності, розвиток особистого потенціалу, особистісне зростання. Щоб забезпечити ефективність реабілітаційного процесу проблемної молоді, важливо, щоб вона могла набувати досвід саме міжсуб'єктної

взаємодії з іншими як суб'єктами, а не просто досвід міжособового спілкування. Це стає можливим завдяки використанню таких соціально-психологічних механізмів, як суб'єктна інтеракція, наснаження (емпауермент), фасилітація, спонування, заохочення, підбадьорення, переконування, позитивні і негативні життєві приклади, метафори, суб'єктні запитання.

Ресоціалізація та супровід є завершальним етапом динамічної моделі самоздійснення проблемної молоді. Він передбачає організацію міжсуб'єктної взаємодії учасників та забезпечує формування просоціальної суб'єктності молодій людині, реалізацію соціально-психологічних закономірностей соціального самоздійснення проблемної молоді – перетворення її особистого потенціалу в гуманістичний персональний і соціальний капітал. Ці процеси базуються на таких соціально-психологічних механізмах, як інтерстимуляція членів групи через настанови і механізми впливу, взаємна індукція позитивних психоемоційних станів на невербальному рівні спілкування, групування, формування колективного, групового суб'єкта діяльності і спілкування. Розподіл ролей і функцій у групі має визначатися інтересами колективного, групового суб'єкта, набуттям й опануванням компетентності щодо реалізації власних прав на певні функції в групі, внеском у спільну групову діяльність як основою формування власної самоцінності, значущості і поваги до себе (коли тобі погано – тобі потрібна група, коли тобі добре – ти потрібен групі), груповим тиском, груповою вимогою як соціально-психологічним механізмом позитивного групового впливу, формуванням відповідальності як важливу суб'єктною характеристикою. Зовнішня позитивна вимогливість стимулює особистість ставати кращою через потребу бути гідним групи, бути позитивно прийнятим нею.

У результаті реабілітації і ресоціалізації проблемна молодь стає здатною ефективно вирішувати життєві завдання у сфері особистісного, суб'єктного самоздійснення і професійного зростання. Як правило, така молодь обирає професії у сфері соціальної роботи: медичного або соціального працівника, лікаря, психолога, юриста, служителя церкви тощо. Набутий у сімейній сфері досвід допомагає долати труднощі та острахи щодо створення сім'ї, народження дитини (особливо це стосується ВІЛ-позитивної молоді).

Позитивна профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі

Досліджено основні зарубіжні і вітчизняні моделі профілактичної роботи, зокрема освітньої, медичної і психосоціальної, щодо запобігання поширенню проблемності в молодіжному середовищі. На основі узагальнення українського і світового досвіду розроблено модель позитивної профілактики – комплекс медичних, соціально-медичних, соціально-психологічних, правових, спортивно-оздоровчих, інформаційно-просвітницьких та культурно-виховних заходів, спрямованих на особистісний розвиток і суттєве покращення якості життя вразливих груп молоді⁶⁴.

Ці заходи здійснюються цією молодіжною спільнотою за допомогою міжнародних та вітчизняних державних і недержавних організацій з метою запобігання поширенню негативних явищ у сучасному молодіжному середовищі. Особливість моделі полягає в тому, що сама спільнота вразливої молоді розглядається як основний суб'єкт і середовище профілактичної діяльності. Фокусом позитивної профілактики є формування та розвиток особистісних ресурсів, якостей, у тому числі лідерських, різнобічних здібностей та умінь, навичок ефективного спілкування, необхідних професійних та життєвих компетенцій для вирішення власних проблем та набуття власного просоціального життєвого досвіду.

У річищі вирішення основних завдань позитивної профілактики автором розроблено методику опрацювання життєвих ситуацій як засіб формування та передавання життєвої компетентності щодо забезпечення від наркозалежності і ВІЛ/СНІД. Важливими умовами, які забезпечують ефективність методики, є добір учасників – лідерів – та комплектація навчальної групи. В учасників формується мотивація не тільки отримати практичні навички ефективного розв'язання власних життєвих ситуацій, а й

⁶⁴ Лазоренко Б. П. Позитивна профілактика ВІЛ/СНІД як соціально-психологічна практика особистісного життєконструювання в молодіжній геївській субкультурі // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 12. С. 60–69.

мотивація проводити такі ж групові заняття зі своїми однолітками, товаришами. Також однією з умов є наявність у певної частини учасників групи профілактики відповідного життєвого досвіду, їхня особиста дотичність (через друзів, знайомих, рідних) до проблем, які розглядаються. Особливістю цієї методики є не так забезпечення учасників інформацією та формування у них навичок проведення профілактичних занять, як набуття досвіду й соціально-психологічної компетентності щодо розв'язання конкретних життєвих ситуацій, пов'язаних з негативними явищами, та набуття навичок ретрансляції цієї компетентності серед “рівних”. Завдяки узагальненню наукових досліджень, присвячених визначенню ефективності профілактичних програм, сформульовано основні критерії та характеристики високоефективних і малоефективних програм профілактики наркоманії та ВІЛ/СНІД.

Реабілітація і реадптація проблемної особистості, що постраждала від наслідків гібридної війни, профілактика проблемності серед дітей і підлітків східних регіонів

Протягом останнього часу окремим напрямом досліджень стало визначення соціально-психологічних чинників і механізмів формування психотравми гібридної війни, розроблення інноваційного реабілітаційного комплексу відновлення психологічного здоров'я учасників АТО, волонтерів, внутрішньо переміщених осіб та членів їхніх сімей, з'ясування стресогенних чинників впливу на дітей та підлітків, що проживають у східних регіонах країни. Визначено специфіку психологічної травми гібридної війни.

Виникає така травма внаслідок актуалізації механізмів сприймання і відчуження травматичних станів, ідентифікації власного страху, болю, приниження, ненависті, агресивності щодо ворога і проєктування їх на нього. Результатом дії цих механізмів є розщеплення особистості і формування внутрішнього конфлікту субособистостей, перш за все “захисника” і “ворога”. Визначено

концепт психологічної травми гібридної війни як дезадаптивного розладу особистості, суть якого полягає у внутрішньому конфлікті між прагненням відреагувати набуті травматичні стани шляхом покарання, помсти, перемоги над ворогом, з одного боку, і намаганням позбутися цих реакцій – з другого. Показано, що внутрішня конфліктність зумовлює розлади саморегуляції, нездатність травмованої особистості в певних ситуаціях керувати своєю поведінкою, своїм ставленням до навколишнього соціального та близького оточення, призводить до формування девіантних і делінквентних життєвих практик. Виокремлено тенденції поширення дезадаптивності в середовищі проблемної молоді та її оточенні.

Зважаючи на труднощі залучення учасників АТО і постраждалих до реабілітаційних програм, з'ясовано умови та чинники, що ускладнюють участь у процесі реабілітації проблемної особистості, яка переживає наслідки комплексної пролонгованої травматизації. Насамперед ідеться про неприйняття зовнішнім та родинним оточенням змін, які відбулися з їхніми близькими, і неадекватна впевненість молоді в спроможності самотужки подолати свої психотравми без достатньої для того психологічної компетентності.

З'ясовано, що залученню проблемної молоді до участі в психологічній реабілітації сприяють такі зовнішні соціально-психологічні чинники, як позитивний вплив авторитетних представників близького соціального оточення (членів малої групи) – побратимів АТО, друзів, колег по роботі, які мають власний досвід опрацювання аналогічного травматичного досвіду. Також це мотивувальний вплив ветеранів афганської війни, ліквідаторів аварії на ЧАЕС, які можуть поділитися позитивним досвідом участі в психологічних реабілітаційних програмах.

Як основні внутрішні мотиви і стимули проблемної молоді до участі в психологічній реабілітації визначено такі моральні та психоемоційні стани: совість, сором, страх, прагнення до благополучного та успішного життя. Для проблемної молоді, яка має релігійний світогляд, переконливими мотивами і важливими стимулами для проходження психологічної та духовної реабілітації є їхні релігійні авторитети, а в подальшому – підтримка власної громади та допомога релігійних реабілітаційних центрів. Звернімо

увагу також на важливість забезпечення обізнаності проблемної молоді – учасників АТО – щодо особливостей психоемоційних та психосоматичних проявів психотравм і посттравматичних розладів та ефективності сучасних психологічних технологій з погляду їх опанування, трансформації негативу в позитивний досвід та ресурс особистості.

Для підвищення ефективності засобів реабілітації проблемної особистості розроблено інноваційний комплекс реабілітаційних технологій, сфокусований на опануванні психотравми і її трансформації в позитивний життєвий досвід⁶⁵. Комплекс містить адаптовані до потреб соціально-психологічної реабілітації тілесно зорієнтовані та дихальні психотехніки, технології моделювання образу психотравми засобами системно-феноменологічного підходу.

Висвітлено парадоксальну функцію психотравми гібридної війни в структурі розробленого комплексу як ресурсу суб'єктного життєконструювання проблемної особистості. Розроблено методику актуалізації механізмів парадоксальної реакції та спонтанно-конструктивного переживання особистістю негативних психоемоційних і психосоматичних станів, їх трансформації в позитивний ресурс. Показано, що механізм парадоксальної реакції актуалізує спонтанно-конструктивні процеси реструктуризації конфліктних зв'язків, забезпечує реінтеграцію проблемної особистості шляхом залучення соціально-психологічних ресурсів у нову цілісність і її стабілізації завдяки відповідним типам практик. Визначено основні технологічні принципи забезпечення ефективності перебігу спонтанно-конструктивних процесів. Провідними серед них є принципи поваги, довіри та спонтанності.

Виокремлено основні етапи реалізації зазначеного технологічного комплексу: 1) залучення до реабілітаційного процесу, 2) власне реабілітація, 3) реадаптація особистості, 4) соціально-психологічний супровід реінтеграції особистості в сучасне соціальне життя. Наголошено на важливості останнього етапу, під

⁶⁵ Лазоренко Б. П. Соціально-психологічні технології відновлення проблемної особистості після травматичних подій // Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : [практ. посіб.] / за наук. ред. Т. М. Титаренко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. С. 70–94.

час якого здійснюється соціально-психологічне укорінення та стабілізація особистісної цілісності, а також реадaptaція особистості в соціумі завдяки узвичаєнню відповідних індивідуально-, соціально- і духовно-психологічних практик. Підкреслено важливість використання на цьому етапі форм групової взаємодії і взаємодопомоги, доцільним кроком визнано організацію на базі громадських організацій учасників АТО/ООС, ВПО, членів сімей загиблих широкої мережі груп взаємодопомоги з числа їхніх членів та волонтерів.

Розглянуто профілактичну функцію цього комплексу щодо споживацьких та вимагацьких намірів проблемної особистості, настановлень та практик проблемної молоді на основі реалізації принципів суб'єктності і вчинковості, відповідальності особистості за своє життя і життя своїх близьких.

Профілактика поширення проблемності серед дітей і підлітків, які проживають у “сірій” зоні (поблизу лінії зіткнення) на сході України

Досліджено стресогенні чинники гібридної війни, які впливають на життєстійкість дітей і підлітків, що проживають у “сірій” зоні на сході України (ці чинники визначили самі діти і підлітки різних вікових груп)⁶⁶.

Такими спільними чинниками для всього загалу опитаних дітей є сварки в сім'ї і страх війни. Виокремлено чинники,

⁶⁶ Psychosocial problems and resilience strategies of children and youth who are living in the front line zone in the east of Ukraine / Sergiy Bogdanov, Andriy Girnyk, Borys Lazorenko, Volodymyr Savinov, Viktoriya Solovjova ; Center of Mental Health and Psychosocial Support, National University “Kyiv-Mohyla Academy”, Kyiv, Ukraine // Bridging Across Generations: Turning Research into Action for Children and Families : abstracts of 15th Symposium on the Contributions of Psychology to Peace, 21–27 May 2017, Rome and Florence, Italy. Florence : UNICEF Office of Research, 2017. P. 75–76. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/714144/>.

притаманні окремим групам дітей. Так, для дітей 9–11 років найбільш дошкульними є нестача часу на спілкування батьків із дітьми і страх насильства з боку батьків (батьки б'ють дітей); для дітей 12–14 років – роздратування батьків, сварки батьків із дітьми, страх за життя рідних і близьких, брак місць для відпочинку; для підлітків 15–17 років – алкогольна залежність батьків, брак умов для культурного розвитку.

До психологічних характеристик дитячої життєстійкості віднесено життєрадісність, доброту і відчуття щастя, оптимізм, наполегливість, цілеспрямованість, уміння допомагати іншим та відпочивати. Серед чинників, які сприяють відновленню та зміцненню життєстійкості, виокремлено підтримку друзів, сім'ї, рідних, а також такі форми власної активності дітей, як прогулянки, гра, заняття улюбленими справами, спортом, турбота про тварин. Серед ознак, які характеризують втрату життєстійкості та психоемоційну виснаженість, названо сумування, плаксивість, усамітненість, замкненість, агресивність дитини.

Розроблено фахові рекомендації щодо психологічної допомоги постраждалим дітям і підліткам та заходи, що запобігають формуванню з їхнього середовища проблемної молоді. Зокрема, наголошено на необхідності систематичного підвищення кваліфікації фахівців, які працюють з дітьми, створення супервізорських груп із числа досвідчених фахівців та проведення інтервізійних групових занять для обміну досвідом. Важливо також враховувати вікові та психологічні особливості дітей і підлітків, специфіку їхнього родинного оточення. При цьому, аби допомогти дітям і підліткам опанувати страх війни, необхідно звертати увагу на специфіку різних форм цього страху, адже це може бути страх військових, зброї, страх за долю батьків, за своє та їхнє життя. Важливо також провадити систематичну роботу не тільки з дитиною, а й з усією сім'єю.

7. ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ІНТИМНОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

“Світ інтимного життя” на перетині дефініцій

Уявленням про “життєвий світ” охоплюються всі відомі і ще не відомі науці сфери, способи і рівні людського буття. З певною мірою умовності, а саме в дослідницьких цілях, виокремлюються зовнішній і внутрішній світи існування людської істоти, а в останньому, як його складова, – світ інтимного життя, що має свої психологічні особливості становлення і функціонування.

Інтимна тематика – одна з популярних, якщо не найпопулярніша в художній літературі й мистецтві. І це не випадково. Адже інтимні почуття, переживання, думки, стосунки, мрії, надії утворюють сутнісний, ціннісно-смісловий і навіть мотиваційно-енергетичний осередок людського життя. Водночас спеціальних науково-психологічних розробок, присвячених цій проблемі чи окремим її аспектам, набагато менше, ніж вона на те заслуговує.

Можливо, проблема полягає в тому, що, на думку науковців-психологів, будь-яке психологічне дослідження так чи інакше має справу з внутрішнім, а отже, інтимним світом людини. Проте доцільніше не ототожнювати ці поняття, а розглядати інтимне як певний зріз внутрішнього, що має свою специфіку, або навіть як *внутрішній план, осередок внутрішнього життя людини*⁶⁷.

Залежно від того, як складається ситуація у сфері інтимного, людина може вважати себе або цілком щасливою, або посправжньому нещасною. Найбільшої психологічної травми ми зазнаємо тоді, коли втрачається близькість, уриваються інтимні

⁶⁷ Татенко В. О. Психологія інтимного життя. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 300 с.

зв'язки з дорогими людьми. Зайнятість і навіть успішність в інших життєвих сферах можуть доповнювати гармонію інтимного життя, але неспроможні з нею конкурувати на рівних чи її компенсувати, хіба що відволікти на певний час від сумних думок і переживань. Саме тут як ніде відкривається можливість для вільної творчості, для спонтанного, сповненого емоцій і почуттів прояву індивідуальності, для щирого діалогового спілкування зі значущими іншими. Саме у сфері інтимного життя ми знаходимо і затишний прихисток, і надійний психологічний тил, і стартовий майданчик для особистісного і професійного зростання. Інтимне в сутнісному розумінні цього слова – це особливе внутрішнє, яке не прагне стати зовнішнім, оприлюдненим, публічним, оскільки віднаходить свої цінності та смисли, цілі та засоби в самому собі, і яке зникає в разі його формалізації, підведення під спільний знаменник тощо.

Спроби тлумачення поняття “інтим” приводять принаймні до двох варіантів дефініцій. Тим, що їх різнить, є, зокрема, обов'язковість присутності в його визначенні ознак сексуальності. До речі, існує щось більш схоже на повір'я, ніж на історичний факт, згідно з яким англійський купець Джером Горсей, запрошений бояриною Морозовою в “руську баню”, був здивований тим, що на Русі всі миються гуртом, і вигукнув: “It's incredible, they are making that like in team!”. Бояриня Морозова або скоріше за все не зрозуміла справжнього змісту цих слів, або вирішила пожартувати й кинула у відповідь: “Кому інтим, а кому помитися”. Вийшло досить кумедно: вислову “у команді” (in team) було надано сексуального забарвлення через ігрове ототожнення із співзвучним англійським словом “intim”. Проте якщо навіть вважати цю історію вигаданою, важко не погодитися з тим, що сексуально-статевий контекст є одним із провідних у формуванні уявлення як про індивідуальні, так і міжіндивідуальні інтимні стосунки. Однак і зводити інтимне до тілесного, сексуального чи статевого навряд чи доцільно.

Якщо в розумінні інтимного рухатись у напрямку від тілесного, плотського, статевого, сексуального, то тут відносно самостійного значення можуть набувати цінності і смисли, психологічною основою яких є почуття душевно-духовної спорідненості, душевно-духовне тяжіння однієї людини до іншої без елементів тілесної чуттєвості. Це можуть бути щирі дружні

стосунки між людьми або те, що зветься платонічною любов'ю. Духовним змістом наповнює інтимне життя людини віра в істину, добро, красу, в існування вищих сил тощо. При цьому зв'язок душевного і духовного з тілесним, плотським, земним не уривається навіть в інтимних стосунках людини з Богом, а символізується.

Світ інтимного життя відрізняється від інших його світів тим, що саме в ньому знаходять свою актуалізацію вищі екзистенційні цінності та смисли людини як цілісної тілесної, душевної та духовної істоти. Будь-які форми інтимності передбачають утаємниченість, прихованість, секретність, але не всі таємниці й секрети людини мають інтимний характер, як, наприклад, військова таємниця чи секретне доручення. Інтимне як гранично значуще для людини, здавалося б, не може нею не усвідомлюватися чи бути поза її увагою. Проте далеко не завжди зрозумілими є суперечності інтимного життя, причини, що їх породжують, не завжди адекватною буває оцінка того, що в цьому житті відбувається. Інтимне завжди реально існуватиме у просторі та часі людського буття, кордони, координати, вектори, критерії та показники функціонування і розвитку якого можуть бути, з одного боку, відрефлексованими, а з другого – такими, що постійно змінюються і тому не можуть бути зафіксованими та ідентифікованими, як і все індивідуально неповторне.

Як соціально-психологічний феномен, інтимність передбачає високий ступінь відкритості, відвертості, щирості, чесності, правдивості, а також чуйності, уважності, турботливості, делікатності, тактовності, толерантності, ніжного і трепетного ставлення до партнера на основі глибокої поваги й довіри до нього. Для справжньої інтимності характерні максимальна зануреність у стосунки, залученість у взаємодію, гармонійність, високий рівень душевно-духовного взаємозв'язку, натхненна співтворчість, взаємна відповідальність і цілковита взаємовіддача без очікування для себе якихось бонусів. Вищою винагородою тут стає можливість бути учасником такої взаємодії. Саме тут у чистому вигляді виявляють себе такі соціально-психологічні феномени, як атракція, афіліація, синтонія, емпатія, прихильність, взаємність тощо. Стосунки в цій сфері не поділяються на офіційні чи неофіційні, формальні чи неформальні, оскільки можуть бути або

товариськими, дружніми, любовними, кінець-кінцем партнерськими, або ж – ніякими. Проте інтимні стосунки далеко не завжди розвиваються в позитивному, конструктивному напрямку. Нерідко з часом можуть виникати напруженість, нерозуміння одне одного, порушення гармонії у взаєминах, конфліктність і навіть ворожнеча. Не випадково кажуть: від палкої любові до лютої ненависті – один крок. Соціально-психологічний фінал такої драми може набувати різних форм, найбільш поширеною з яких є байдужість, що може виявлятися у більш чи менш етично-культурній формі.

Аби зрозуміти сутність інтимного, доцільно спробувати визначитися щодо того, що саме є його протилежністю. У філософсько-психологічному розумінні інтимне асоціюється з внутрішнім, іманентним, імпліцитним, сокровенним, сакральним, із вільним пізнавально-перетворювальним рухом людини всередину себе, у напрямку до сутнісних глибин свого людського буття. Відтак протилежним йому буде все те, що означає зовнішнє і рух назовні, те, що утворює специфічне дискурсивне мереживо з таких понять, як “далекий”, “чужий”, “ворожий”, а також “вимушений”, “байдужий”, “штучний”, “маніпулятивний”. Займенникам “я”, “ти”, “ми” тут протистоять “він”, “вона”, “воно”, “вони”. Глибинне тут перетворюється на поверхове, спонтанне – на примусове, сакральне – на профанне, творче – на запозичене, рідне – на чуже, залежне від людини – на залежне від обставин. Якісне тут поступається кількісному, індивідуально-неповторне – пересічно-типовому, суб’єктне – об’єктному, вчинкове – поведінковому тощо.

На позначення такого роду феноменології пропонується застосовувати поняття “екстим”, “екстимний”, “екстимність”, “екстимізація” з огляду на те, що префікс “екс-” у латинській мові означає рух назовні. Принагідно згадаймо такі слова, як експозиція, експлікація, екстраверсія, екстернальність та інші, що розкривають різні форми руху в напрямку від внутрішнього до зовнішнього. Змістовими синонімами екстимізації можуть бути поняття “еманація”, “екстеріоризація” і навіть “екстаз”, що буквально означає “вийти із себе”.

Позитивний зв’язок між інтимним та екстимним можливий у разі добровільного оприлюднення того, що приховувалося від загалу через природну скромність, цнотливість, “щоб не наврочили” і т. ін. Типовим прикладом тут може бути ситуація,

коли молоді люди вирішують сповістити рідних і друзів про бажання створити сім'ю. І навпаки, відношення між інтимним і екстимним набуває негативного значення, якщо інтимна справа одного чи двох, попри їхнє небажання, стає відомою іншим.

Екстимне може також мислитися позитивно, якщо інтимне набуває негативного змісту, коли, наприклад, дружні стосунки починають використовуватися з корисливою метою, коли інтимне починає входити у суперечність з індивідуальними уподобаннями, а також етичними, естетичними, правовими нормами людського життя.

Отже, цілком реально визнати існування внутрішньо суперечливого, нелінійного діалектичного зв'язку між інтимними та екстимними формами людського життя. Інтимне, за логікою, завжди має прагнути убезпечити себе від оприлюднення. Проте за певних умов спостерігається добровільний перехід інтимного у свою протилежність. При цьому можливі щонайменше два сценарії такого переходу: негативний і позитивний. У першому випадку людина виявляє готовність екстимізувати перипетії свого інтимного життя, якщо його цінність і значущість вона вважає втраченими для себе. Позитивний же сценарій такої трансценденції виникає тоді, коли, наприклад, переповнені щастям закохані люди готові поділитися своєю радістю “з усім світом”. Беззастережність такого саморозкриття пояснюється тим, що увесь світ стає для них предметом суцільної любові, набуваючи інтимних ознак. Екстимне, своєю чергою, прагне перетворитися на свою протилежність, інтимізуватися. Якщо перші контакти незнайомих чоловіка і жінки можуть нагадувати бесіду двох професіоналів або ж людей, яких, здається, нічого не цікавить, окрім прогнозу погоди, то з часом навіть ті самі теми можуть набувати дедалі інтимнішого звучання.

Тут варто додати, що для світу інтимних думок, почуттів, стосунків зовнішній світ є не тільки його alter ego, але може становити справжню загрозу в розумінні оприлюдненого, розголошеного, розвінчаного, знеславленого, зрадженого тощо. Ворогами інтимного є балачки, чутки, плітки, доноси. Інтимне страждає, коли ним намагаються керувати ззовні, коли за ним підглядають у шпарку, коли його розбирають на загальних зборах або, просто кажучи, “лізуть у душу”, як означив це Володимир Висоцький.

Форми відхильної поведінки, різні види правопорушень, а також психічні захворювання несумісні з уявленнями про нормальне інтимне життя. Те саме слід сказати про моральне, психічне, тілесне насилля, про різні збочення на кшталт ексгібіціонізму чи вуаеризму, порнографії тощо. Існує чимало прикладів маніпулятивної інтимізації, коли акт зближення стає не метою, а засобом досягнення якихось інших цілей – економічних, політичних, психологічних, фізіологічних. При цьому імітуватися можуть навіть любовні, дружні стосунки і почуття. Нерідко інтимний зв'язок використовується для отримання секретних даних чи для дискредитації поважної особи шляхом оприлюднення зібраного на неї компромату і т. ін.

Досить складно буває зрозуміти ту міру відвертості, яку дозволяють собі виносити на широкий загаль багатьох хто з відомих людей у своїх автобіографічних сповідях і навіть прохідних інтерв'ю – починаючи з крему для рук і закінчуючи історіями кохань, зрад і розлучень. Уся світова кіно- і телеіндустрія, шоу-бізнес значною мірою існують і багатіють завдяки експлуатації тем, так чи інакше пов'язаних з негараздами інтимного життя людини. Годі згадати російські програми “Зеркаль”, “Окна”, “Дом-2”, учасники яких буквально вивертаються назовні перед любителями “полунички”. Своєрідним викликом інтимному є феномен карнавалізації, оскільки під час карнавалу відбувається своєрідна трансформація смислу бінарних опозицій із подальшою підкресленою демонстрацією всього того, що зазвичай вважається непристойним і неприпустимим.

Вимагають уваги і психологічного переосмислення твердження про те, що інтимізація небезпечна, оскільки може спричинювати розшарування, сепаратизацію, автономізацію і відтак руйнацію суспільства як цілісної та стабільної соціальної системи (Р. Сеннет). Чи не тому суспільство завжди намагалося і намагається сьогодні захистити себе, упроваджуючи різні форми контролю інтимного життя та нейтралізації його негативного впливу на життя публічне? Щоправда, далеко не завжди вдавалося витримати розумну міру такого втручання. Яскраві приклади, що ілюструють спроби управління інтимними процесами ззовні, зберігає, зокрема, історія нашого суспільства.

“У 1923–1924 роках, – читаємо у книжці Л. Васильєвої “Кремлевские жены”, – були дискусії щодо партеттики, на них виникло жіноче питання... Дискусії виявили передусім повну нездатність людей партійної машини по-людськи підходити до людини”. Ось лише деякі висловлювання учасників цієї дискусії:

“Партія має право заглянути в сім’ю кожного з нас і проводити там свою лінію”.

“Члени нашої партії надто мало думають про індивідуальну пропаганду насамперед у власній сім’ї”.

“Ми повинні бути нещадними, якщо виявиться, що під впливом дружин комуністи-чоловіки відступають від комуністичної етики”.

“Для класових завдань робітничого класу цілком байдуже, чи набуває кохання форми тривалого і оформленого союзу, чи виражається у вигляді мимущого зв’язку”⁶⁸.

Інститут релігії через молитву, покаяння, сповідь, а часом за допомогою досить суворих санкцій завжди намагався здійснювати контроль за інтимним життям парафіян, займався його унормуванням, оздоровленням, гармонізацією. Але при цьому можуть накладатися певні обмеження, наприклад заборона шлюбу з невірними, а надто з тими, хто вклоняється іншим богам. Посилаючись на те, що кожен повинен бути відкритим перед Богом, священнослужителі вимагають від парафіян цілковитої відвертості. Тому уцерковлені люди фактично не мають можливості для вільного інтимного життя, а в тому, що їм дозволяється робити, не можуть до кінця бути собою, виявляти свою індивідуальність.

Світ інтимного життя людини як цілісний психологічний конструкт

Різні психологічні системи (психоаналіз, екзистенційна психологія та ін.) з різних боків підступали до вивчення природи інтимного, звертаючись в одних випадках до теми сексуальності, у других – до проблеми скінченності людського життя. Проте й досі

⁶⁸ Васильєва Л. Н. Кремлевские жены. Москва: Вагриус, 1992. С. 130–132.

не започатковано окремого науково-психологічного напрямку фундаментально-прикладних, теоретико-методологічних та емпірично-експериментальних досліджень інтимного світу людини. Як свідчать результати проведеного нами дослідження, проблема полягає в тому, що існує і завжди існуватиме суперечність між негласним табу на проникнення будь-кого стороннього (в тому числі науковців і психотерапевтів) у цю сферу індивідуального, особистого, приватного людського життя – і потребою в компетентній допомозі в розв'язанні людиною проблем відповідного характеру і змісту. Тому саме тут мають підтвердити свою слушність ідеї про унікальність, неповторність, своєрідність конкретної людини як об'єкта психологічної науки, а також про діалогічну, суб'єктно-суб'єктну, суб'єктно-вчинкову, особистісно зорієнтовану методологію дослідження психічного (душевного, духовного) життя як цілого в його нерозривній єдності із життям тілесним.

Науково-психологічне уявлення про світ інтимного життя як особливий цілісний конструкт може формуватися в різний спосіб. Зокрема, матеріалом для його створення можуть стати думки, почуття, стосунки, позиції, рішення, дії та вчинки інтимного спрямування, суперечності й набутий індивідуальний та груповий досвід інтимного життя. Сформувані таке уявлення реально на основі того, скільки і яких саме суб'єктів (реальних або уявних) включено в цю сферу, а також того, що в цьому житті є для них найбільш актуальним. Це можуть бути молоді люди, які мріють побудувати свої інтимні стосунки на основі високих почуттів, аби люди похилого віку, що рефлексують з приводу радісних моментів, а також прикрих помилок і втрат, яких було сповнене їхнє інтимне життя.

Зрозуміло, що будь-яка спроба схематизації такого своєрідно-норовливого феномену, що уникає публічності, приховує свій лик від будь-якого (зокрема і наукового) зацікавленого спостереження, неминуче призведе до спрощеного, а можливо, й викривленого уявлення про його природу. Однак, попри справедливність такого зауваження, процес пізнання дійсності передбачає як аналіз, так і синтез уявлень про досліджуваний об'єкт. Крім того, вже сама гіпотеза щодо існування такого феномену, як інтимне життя, передбачає і навіть вимагає розглядати його як цілісний конструкт, цілісну функціональну систему, відкриту до

взаємодії зі світом, готову до постійних трансформацій і саморозвитку.

У своїх спробах побудови такого конструкта ми виходили з таких теоретичних міркувань.

1. Онтичними суб'єктами – носіями, творцями, власниками і співвласниками інтимного життя – є індивідуальне “Я” та міжіндивідуальне “Ми”, пов'язані між собою знову ж таки інтимними стосунками.

2. Психологічними осередками активності інтимного є: а) індивідуальний час і простір “Мого” тілесного, “Мого” душевного і “Мого” духовного життя; б) міжіндивідуальний життєвий час і простір “Нашого” тілесного, “Нашого” душевного і “Нашого” духовного життя в їхній суперечливій єдності та прагненні до гармонії.

3. Автентичною в сутнісно-смысловому розумінні, а тому вищою формою прояву та умовою розвитку інтимно-особистісної сфери людських стосунків є учинок (“Мій” індивідуальний учинок і “Наш” спільний учинок), що інтегрує і втілює в собі інтимно-тілесний, інтимно-душевний та інтимно-духовний способи та рівні активності “Мого Я” і “Нашого Ми”.

4. Інтимний світ людини еволюціонує протягом онтогенезу і характеризується інтенцією до розвитку, рушійними силами якого є різного роду суперечності між індивідуальною і міжіндивідуальною формами інтимності; між інтимно-тілесним, інтимно-душевним та інтимно-духовним; між учинковими і неучинковими формами інтимної активності; між інтимним та екстимним (рис. 7.1).

Представлений конструкт передбачає діалектичне поєднання індивідуального і групового суб'єктів, різних планів активності (тілесного, душевного і духовного), а також індивідуального і групового способів актуалізації інтимних цінностей та смислів, почуттів і стосунків у формі індивідуального, взаємного, спільного вчинку, як його розуміли М. Бахтін і В. Роменець.

Отже, функціонування інтимної сфери “Мого Я” і “Нашого Ми” може відбуватися як відносно автономно, так і в тісному лінійному і нелінійному зв'язку, що існує між ними. Слід припустити, що гармонійним і перспективним як для “Мого Я”, так і для “Нашого Ми” є така організація інтимного життя, за якої

тілесна, душевна та духовна його складові мають відносну самостійність, спонтанійність і водночас інтегрованість на рівні цілісної структури. Індивідуальна та групова вчинковість розглядаються тут як основа функціонування і розвитку інтимної сфери “Мого Я” і “Нашого Ми”, а отже, їм не загрожує небезпека фінальності, про яку попереджали Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі. Тобто слід підкреслити принципову можливість нескінченних перетворень, злетів і падінь в інтимному житті, а також саморуху від його примітивних до чимдалі складніших і досконаліших форм.

Рис. 7.1. Психологічна модель світу інтимного життя людини

Тілесний план “Мого” і “Нашого” інтимного життя можна проілюструвати переживаннями молодій людини щодо вад чи проблем її фізичного розвитку, фізіологічного статусу, щодо різного роду сексуальних фантазій і страхів – тобто всього того,

чим вона не вважає за потрібне ділитися навіть зі своїми близькими. Людина похилого віку може приховувати від оточення поганий стан свого фізичного здоров'я, аби не обтяжувати родичів, друзів турботою про себе.

Душевний план інтимного життя розгортається насамперед у міжособистісних стосунках дружнього, товариського і любовного характеру, в емпатійному, чуйному, трепетному, турботливому і відповідальному ставленні до значущого іншого як смисложиттєвої цінності – завжди як до мети і ніколи лише як до засобу. Зовсім не випадково справжні інтимні стосунки ми оприкремчуємо як стосунки “душевні”.

Словом “дух” у його релігійному і філософсько-психологічному розумінні позначається суб'єктна сила, сутнісна ознака якої становить здатність творити, розпочинати причинний ряд із себе, як про це писав І. Кант. *Духовний план* інтимного життя людини (як і інтимний план її духовного життя) найтісніше корелює з уявленнями про творчість і співтворчість, спрямовані на утвердження істини, добра, краси, любові, різного роду екзистенційних цінностей.

Представлений конструкт і кожний з його компонентів мають певне функціональне навантаження й утворюють щось на зразок структурно-функціонально-генетичного простору і часу інтимного життя людини та групи.

Так, основна функція *індивідуально зорієнтованої інтимності* людини полягає в тому, щоб хотіти і могли бути собою, бути для себе (Е. Фромм), продовжити себе в наступних поколіннях і в плодах своєї творчої діяльності, не дозволяти іншим і собі самій знецінювати, зневажати, принижувати себе. Це здатність цінувати, шанувати і любити себе, прагнення бути і відчувати себе за будь-яких обставин вільною і самодостатньою в усіх аспектах істотою, автором, суб'єктом власного життя, мати проєкт самоактуалізації, розгортання в просторі та часі власної індивідуальності, віднаходити в собі самій сили і натхнення для практичної реалізації задуманого і право ні перед ким (крім власного сумління) не звітувати щодо своїх намірів, учинків та їхніх наслідків.

Міжіндивідуально зорієнтована інтимність має своєю основною функцією утвердження онтичної значущості для “Мого” автентичного існування іншої людини, значущості, що не

піддається остаточній раціоналізації, а тому може відкриватися “Мені” лише на інтимно-інтуїтивному рівні. Це функція віднайдення свого alter ego – другого “Я”, тобто рідної, близької, коханої людини, вірного друга, побратима. У випадку утворення різностатевої пари актуалізується онтична функція продовження свого роду і роду людського, утворення сімейного осередку, отримання, привласнення, а також примноження і передавання свого унікального емпіричного досвіду інтимного життя наступним поколінням тощо. Це також функція утворення “спільності Ми” як групового суб’єкта інтимного життя, відповідального за його збереження, розвиток, захист від негативного зовнішнього впливу, відповідального за контакт з іншими “Ми”, а також із різними “Не-Ми” чи “Вони”.

“Мое” і “Наше” інтимне життя утворюють своєрідну єдність протилежностей, взаємодія яких, з одного боку, дає їм змогу стримувати одне одного від неадекватності й надмірності, а з другого – доповнювати і збагачувати одне одного тим, що тільки й може дати спільне життя, основою якого є почуття належності, потрібності, захищеності, близькості, спорідненості тощо. Водночас ця єдність протилежностей побудована на принципі, згідно з яким свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого. Недотримання цього принципу є головною причиною функціональних порушень у сфері інтимного життя – власне, як і принципу добровільної відповідальності, яку кожен сам покладає на себе, погоджуючись щодо утворення разом зі значущими іншими інтимної “спільності Ми”.

Основне функціональне навантаження *тілесного плану* інтимного життя пов’язане з питаннями продовження роду, статевого дозрівання, сексуального, фізичного розвитку, збереження здоров’я. Важливого значення тут набувають функції тілесного самоприйняття і прийняття чужої тілесності, досягнення тілесної гармонії в міжіндивідуальних інтимних стосунках тощо.

Душевний план інтимного життя функціонально зорієнтований передусім на формування, підтримання, вдосконалення і розвиток партнерських, товариських, приятельських, дружніх, любовних інтимно-особистісних стосунків між людьми.

Духовний план інтимного життя передбачає як основну функцію творення його змістів і смислів, цінностей і значень,

розроблення індивідуальних та спільних проєктів, стратегії і тактики його вдосконалення та розвитку, розв'язання різного роду індивідуально-психологічних і соціально-психологічних проблемних ситуацій тощо.

Функціональне призначення останнього структурного блоку – *актуалізаційного* – полягає в тому, щоб вивести інтимне життя на рівень індивідуальної, взаємної та спільної вчинкової активності його суб'єктів.

Функціональну основу інтимного життя як цілісного конструкта становить те, що Е. Фромм позначив понятійним конструктом “людина для себе”, а М. Фуко називав “турботою про себе”, “усуненням розриву із самим собою”, маючи на увазі автентично людські цінності й цілі, серед яких одне з центральних місць займають: функція узгодження індивідуальної і міжіндивідуальної інтимності, утворення інтимної спільності “Я-Ти-Ми” (М. Бубер, С. Франк), а також досягнення гармонії між тілесним, душевним і духовним планами інтимного життя як суцільного вчинкування (М. Бахтін).

Емпіричне дослідження світу інтимного життя людини

Застосування методики якісного дослідницького інтерв'ю, модифікованої проєктивної методики “Вигадані тварини” та інших інструментів передбачало отримати дані, які б підтверджували чи спростовували правомірність сформульованих припущень і теоретичних побудов⁶⁹. Так, результати проведеного інтерв'ю, з одного боку, підтвердили репрезентативність ряду сформульованих теоретичних положень про структуру і специфічні особливості світу інтимного життя людини, а з другого – суттєво збагатили простір понять, які характеризують не тільки загальнолюдські, а й індивідуально-неповторні його прояви. Особлива увага зверталася на те, що сфера інтимного життя містить у собі не тільки позитивні

⁶⁹ Татенко В. О. Психологія інтимного життя.

змісти й форми, а й може становити загрозу для психічного та фізичного здоров'я людини, негативно позначатися на виконанні нею різних життєвих функцій і ролей. Розчарування, ревності, заздрощі, підозри, зради, розлучення, різного роду маніпуляції у відповідь на щирість, відкритість, довіру, конфлікти в стосунках близьких людей – лише незначна частина тих проблемних моментів, які провокують перетворення “позитивної” інтимності в “негативну” і навіть “хворобливу”, про що згадали у своїх відповідях учасники інтерв'ю.

Цікавими в науковому розумінні є також думки респондентів щодо ризиків, пов'язаних з перевищенням міри інтимізації, перезаглибленням у себе, перерозчиненням в іншій людині, що створює психологічні бар'єри між “Я”, “Ти”, “Ми” і “Вони”, а часом порушує внутрішню гармонію думок і почуттів, цінностей і смислів, руйнує стосунки із зовнішнім світом. Актуальною видається також пропозиція респондентів (магістрів-психологів) щодо необхідності розроблення системи критеріїв та способів оцінювання якості й культури інтимного життя, недирективних форм психологічної підтримки та допомоги людині в розв'язанні її суперечностей тощо.

Застосування модифікованої проєктивної методики “Вигадані тварини” дало змогу виявити типологічні особливості неусвідомленої активності респондентів як носіїв інтимності. Так, аналіз отриманих даних показав, що респонденти спроектували на свої малюнки два різні типи інтимних диспозицій, а саме: індивідуальний і міжіндивідуальний. Сутність індивідуально зорієнтованої проєкції полягала в тому, що, малюючи двох вигаданих тварин на одному аркуші паперу, частина респондентів не відчули можливість існування контактів між своїми персонажами, а в деяких випадках навіть намагалися “поселити” своїх персонажів у різних світах, відокремити їх шляхом поділу аркуша лінією на дві частини, а під час обговорення малюнка з дослідником прагнули підкріпити свій проєктивний конструкт раціональним поясненням. Інша частина респондентів у своїх проєктивних малюнках продемонструвала інтенцію до інтеграції, об'єднання, незважаючи на те, що в інструкції відповідне завдання не ставилося. І навіть коли інструкція вимагала не тільки намалювати двох вигаданих тварин, а й описати їхні стосунки,

респонденти виявили різного роду проєктивні реакції: а) взаєморозчинення персонажів; б) гармонійне поєднання індивідуального та міжіндивідуального в їхніх стосунках; в) паралельне співіснування, обмежене лише необхідними контактами; г) заперечення можливості налагодження позитивних стосунків між персонажами.

Щоб здійснити емпіричну верифікацію теоретичного уявлення про світ інтимного життя як цілісний конструкт, було застосовано *техніку якісної незалежної експертизи*. На роль незалежних експертів були запрошені професійні психологи, які мають досвід проведення теоретико-методологічних досліджень, виявляють інтерес до проблематики інтимного життя людини, поєднують наукову роботу з практичною роботою консультанта, психотерапевта тощо.

Отже, на думку незалежних експертів, проведення спеціального психологічного дослідження світу інтимного життя людини як цілісного утворення є вельми актуальним як для сучасної науки, так і для суспільної практики. Заслугує на увагу виокремлення базових уявлень про індивідуального та міжіндивідуального суб'єктів інтимного життя в їхньому взаємозв'язку. Важливо, що логіка побудови моделі враховує як онтологічний факт існування не тільки самих по собі інтимізаційних процесів, функцій, але насамперед тих, хто є реальним носієм і автором інтимних думок, почуттів, стосунків, проявів поведінки тощо. Певної цілісності, системності і типологічної варіативності запропонованому конструкту надає розрізнення і поєднання тілесного, душевного та духовного планів інтимності. Індивідуальне і міжіндивідуальне, помножені на тілесне, душевне та духовне, на “Моє” і “Наше” вчинкове, справді дають змогу отримати численні індивідуально-типологічні варіанти наближених до реальності проявів інтимного життя.

Разом з тим незалежні експерти висловили низку зауважень і побажань, які варто врахувати в подальшому дослідженні світу інтимного життя людини. Зокрема, було запропоновано доповнити психологічну модель інтимного життя (як внутрішнього) його функціональними зв'язками із зовнішнім світом, показати як суперечливість, так і взаємодоповнюваність процесів інтимізації та екстимізації. Наголошено на необхідності проведення спеціального дослідження особливостей становлення світу інтимного життя в

процесі онтогенезу, а також у різних культурах, різних соціально-економічних умовах, з огляду на вплив з боку різних інститутів соціалізації, ЗМК, значущих інших тощо. Вказано також на важливість розроблення гендерного та вікового аспектів проблеми інтимного життя.

Аналіз результатів проведеного теоретичного та емпіричного досліджень дає змогу визначити інтимне як внутрішній план чи осередок внутрішнього життя людини, що не передбачає оприлюднення. Це те, що реально переживає, про що мріє, міркує і що робить людина, залишаючись наодинці із собою, те, в чому вона може розкритися лише тому, кому по-справжньому довіряє як самій собі. Ці думки, почуття і вчинки визнаються нею як абсолютно істинні та гранично значущі, оскільки відповідають її уявленням про власну сутність, гідність, про цінність і сенс свого життя. Це та суб'єктивна критеріальна система, на основі якої здійснюються процеси самооцінювання й оцінювання, самоприйняття і прийняття інших людей, формуються доленосні рішення і здійснюються справжні вчинки. Як своєрідний спосіб буття людини у світі, інтимність знаходить свою протилежність в екстимності – прагненні і здатності виносити назовні, оприлюднювати все те, що вважається внутрішнім, “Моїм і тільки Моїм” чи “Нашим і тільки Нашим”.

Встановлено, що у спробах дослідження феномену інтимності коло інтересів нерідко обмежується проблемами тілесного, фізіологічного, власне сексуального, аналізом міжстатевої поведінки, оздобленого, у кращому випадку, пасажами гендерного змісту. При цьому недостатня увага приділяється душевному і духовному, власне психологічному планам аналізу інтимного життя в їхньому зв'язку з його тілесним планом. Крім того, мають місце фрагментарність і неузгодженість психологічних уявлень про природу і специфіку цього різновиду життєвого світу людини, бракує теоретичних, методологічних і методичних розробок, а також науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх практичного застосування, що можна вважати одним із чинників існування психологічної загрози благополуччю людського життя. Тому головною метою свого дослідження ми вбачали в тому, щоб зрозуміти психологічну природу і своєрідність феномену, що позначається термінами “інтим”, “інтимність”, “інтимізація”, а

також обґрунтувати необхідність і можливість побудови психологічної моделі світу інтимного життя людини.

Теоретико-методологічним підґрунтям нашого дослідження стали уявлення про інтимну сферу людського життя як динамічну систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку, а також до саморуйнації і самознищення, про інтимне життя як монолог і діалог, про людину як суб'єкта її інтимного життя, про індивідуальний, взаємний і спільний вчинок як специфічно людський спосіб інтимного життєздійснення.

Спеціальну увагу приділено аналізу психологічних небезпек, викликаних суперечностями інтимного життя і пов'язаних, зокрема, з браком виховання, психологічно некоректним втручанням у світ інтимного життя людини, недостатньо компетентною психологічною допомогою тощо. Зазначається, що під час консультативної та психотерапевтичної роботи важливо в кожному конкретному випадку визначати оптимальну міру співвідношення інтимного та екстимного, утримуватися від надмірної інтимізації і штучної екстимізації змістів, смислів і цінностей людського життя.

8. РОЛЬОВА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ І ЇЇ ЖИТТЄВОГО СВІТУ

Рольові характеристики особистості

За допомогою рольових концепцій пояснюються складні закономірності соціальної поведінки та формування ідентичності. У рольовій теорії властивості особистості описуються низкою характеристик. Однією з найбільш важливих є рольова ідентичність – властивість особистості, зумовлена інтеграцією людини в різні соціальні групи, де їй властиві певні групові форми поведінки. Рольова ідентичність, як окрема форма соціальної ідентичності, тісно пов'язана із соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними нормами щодо певних видів поведінки, характерними для відповідних соціальних позицій, і вона ближча до поняття самості, ніж соціальна ідентичність, оскільки в основі її лежить усвідомлення та переживання себе суб'єктом психологічних ролей. Поняття рольової ідентичності пов'язане з іншою важливою характеристикою особистості – рольовою Я-концепцією. Це уявлення людини про себе як про суб'єкта психологічної ролі, усвідомлення нею своїх потенційних життєвих ролей, розуміння та адекватна оцінка своїх рольових ресурсів.

Серед рольових характеристик особистості є такі, що можуть вимірюватися кількісно, для чого автором створено психодіагностичні методики. Одна з рольових характеристик – рольова компетентність, тобто сукупність здатностей та вмінь вирішувати різні життєві завдання, пов'язані з рольовою взаємодією. Для вимірювання цієї характеристики розроблено “Опитувальник рольової компетентності”⁷⁰, що складається з двох шкал: 1) рольова

⁷⁰ Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. Киев : Интерпресс ЛТД, 2007. С. 267–268.

гнучкість і чутливість (уміння досить швидко та повно переходити від однієї ролі до іншої залежно від зміни ситуації); 2) рольова глибина та здатність до рольових переживань (уміння приймати роль, занурюючись у неї, ідентифікуючись із нею, відчуваючи досить глибокі рольові переживання). Крім того, рольова компетентність визначається рольовою варіативністю (багатством і якісним розмаїттям рольового репертуару особистості) та рольовою децентрацією (умінням виходити з ролі та переміщатися у фокус іншої ролі або роль іншої людини).

Однією з найбільш важливих характеристик особистості в рольовій теорії є локус рольового конфлікту, що визначається домінантною стратегією поведінки особистості в умовах рольового конфлікту. Інтернальні стратегії відповідають орієнтації на внутрішні детермінанти рольової поведінки (рольову ідентичність), а екстернальні – на зовнішні (соціальні експектації). Для діагностики цієї характеристики розроблено методику “Шкала локусу рольового конфлікту”⁷¹. Тест вимірює інтегральну особистісну характеристику, що в цілому є стабільною та незалежною від соціальної ситуації. Вона впливає на цілий ряд рольових характеристик особистості й на особливості рольової самореалізації загалом.

У рольовій теорії особистості розкриваються механізми стимулювання процесів творчості. Рольова поведінка людини завжди супроводжується певною сукупністю почуттів та емоцій, почуттєвим досвідом, який ми називаємо рольовими переживаннями. Ці процеси супроводжують виконання людиною реальних ролей, а також явища ідентифікації, які відбуваються в процесі сприймання художнього твору. Тут ідеться про уявлювані ролі, що стосуються особистості героя. Таке переживання є однією зі складових естетичних почуттів і переживань, у вищій формі представлених явищем катарсису. Кожна людина відчуває потребу в рольовому переживанні, у новому почуттєвому досвіді, що виникає під час виконання ролей, потребу в дії. Такий “акціональний голод” завжди штовхає людину до пошуку сильних емоцій та почуттів, які їй дає реальне виконання багатьох життєвих ролей, а також які завжди мають місце в процесі сприймання

⁷¹ Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. С. 264–265.

продуктів художньої творчості, насамперед драматургії, кіно та літератури.

Завдяки рольовій децентрації, проєктивній ідентифікації можна збагатити реальний рольовий репертуар уявленими ролями, що дає змогу побути “іншим” і в багатьох випадках компенсує обмеженість реального життєвого світу. Це яскраво видно на прикладі роботи актора, який буквально живе у своїх ролях. На цих закономірностях побудовані принципи рольової психотерапії, що є підтвердженням продуктивності цього виду психологічної практики. Крім того, уявлені ролі лежать в основі побудови віртуальної складової життєвого світу людини. Наведені міркування стосуються не лише “споживачів” творчості, а й самих творців, які завдяки героям своїх творів компенсують, наприклад, власні життєві обмеження продуктами своєї творчості, а описуваними подіями “розширюють” одноманітність власного життя.

Рольове переживання можна спостерігати в будь-якому творчому процесі. На його ефектах базується не лише рольова психотерапія, а й усі види терапії творчістю і творчим самовираженням. Однією з найсильніших форм рольового переживання є катарсис. У психотерапії використовується не лише емоційний катарсис, а й духовний, пов’язаний з екзистенційним потрясінням. Він полягає в трансформаційних переживаннях сенсу життя та важливих життєвих цінностей, сприяє духовно-моральному очищенню. Рольове переживання – один із психотерапевтичних механізмів методів дії, зокрема психодрами.

Рольова модель життєвого світу та рольовий розвиток особистості

У рамках рольової теорії особистості запропоновано рольову модель життєвого світу людини, в якій він розглядається як сцена, де розгортаються драми життєвих подій. Життєвий світ людини складається з трьох структурних елементів. Зовнішня підструктура – це частина навколишнього світу, що є життєвим середовищем людини. У ньому вона здійснює активну життєдіяльність, спілкується з найближчим соціальним оточенням, тут

проявляються різноманітні міжособистісні ролі людини – як власні, так і ролі значущих інших людей.

Не менш важливий внутрішній світ людини – царина її власної уяви, переживань, мріянь, спогадів про минуле й образів майбутнього. Суттєвим його компонентом є світ творчої фантазії людини, де відбувається самореалізація її професійної активності. Тут “народжуються” всі основні життєві ролі людини і формується її життєвий шлях.

Проміжне місце між зовнішньою та внутрішньою підструктурами займає віртуальний життєвий світ, основу якого становить інформаційний простір. Ця складова набуває дедалі більшого значення завдяки сучасним інформаційним технологіям. Соціальні мережі стають таким середовищем, що має ознаки життєвого світу, який за своєю значущістю, мабуть, не поступається реальному.

Життєві ролі тісно пов’язані з поняттям часу життя людини. Роль за самою своєю природою містить часовий компонент, адже вона передбачає виконання, тобто розгортання в часі, системи дій і вчинків. Але функціонування життєвої ролі не обмежується фізичним часом реального подієвого світу. Воно охоплює уявний, творчий, міфологічний, трансцендентний час та інші його суб’єктивні прояви (аж до таких, які пов’язані з хворобливими витворами мозку у випадку психічних захворювань). У системі ціннісних орієнтацій та особистісних смислів людини ці суб’єктивні форми особистісного часу не менш (а іноді навіть і більш) значущі й “реальні”, ніж простір і час фізичного світу.

Творчість людини – це не тільки продукування творчого результату, а й побудова суб’єктивного творчого світу зі своїм простором і часом як складової частини життєвого світу особистості. Психологічний просторово-часовий світ людини, отже, можна розділити на світ, що відображає події власного життя, в основі якого лежить біографічний час, і на набуті в процесі життя “присвоєні” світи, що складаються з подій навколишнього світу, які людині не належать. Присвоєння інших життєвих світів може мати різний ступінь інтеріоризації: від простого відображення подій у когнітивній сфері особистості до переживання (співпереживання) цих подій, яке є присвоєнням у

повному розумінні слова. При цьому ціннісне ставлення до них наближається до цінності подій власного життя.

Людина все життя має справу з перетином і переплетенням життєвих шляхів і життєвих світів різних людей, через що Значущі Інші немовби входять у її психологічний світ зі своїми просторово-часовими світами, добудовуючи і доповнюючи його. У результаті такого присвоєння (персоналізації) і феномену відображеної суб'єктності наш життєвий світ збагачується тим більше, чим більш значущі люди нас оточують і чим більш розвиненим є емпатійне ставлення до них.

Але психологічний просторово-часовий світ людини значно ширший, бо Значущими Іншими можуть виявитися не тільки реальні люди, а й історичні особистості та вигадані персонажі, як привнесені ззовні, так і створені нашою власною уявою. Основним механізмом “присвоєння” тут стає не емпатійне ставлення, а рольова децентрація, тобто проєкція свого “Я” в уявний світ іншої людини. Бідність психологічного світу, обмеженість його лише власними подіями суб'єктивно переживається як почуття самотності, що виникає навіть у тісному оточенні інших людей, якщо з ними немає значущого особистісного контакту. А проте реальна самотність може компенсуватися “присвоєними” психологічними світами, в яких персоналізуються як реальні, так і вигадані особистості.

Чудовим прикладом “привласнення” може бути любов, на користь якої вирішується дилема: що краще – мати нерозділене кохання чи бути коханим? Кохати – це “привласнювати” світ коханого, робити його своїм власним, збагачувати себе, переживати. У справжньої любові немає стану самотності, є стан розлуки – просторового, але не часового роз'єднання. Бути коханим не кохаючи – значить залишати свій світ порожнім, позбавляти себе переживання і творчості в любові. У такому трактуванні стан душевної порожнечі і нудьги, “екзистенційний вакуум”⁷² можна розглядати як бідність життєвого світу: людина стикається з одномірністю психологічного часу особистості і не має можливості “привласнювати” персоналізовані світи.

⁷² Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.

Уміння таким чином збагачувати особистісний час притаманне творчій особистості, яка, опановуючи власну індивідуальну часову транспективу, досягає вищого рівня особистісної регуляції часу, що сприяє її самореалізації як індивідуальності. Створюючи “щось”, людина вчиться творити саму себе, вчиться самоактуалізації, саморозвитку, стає суб’єктом свого життя і долі.

Отже, творчість є одним із способів збагачення психологічного простору-часу за допомогою створення уявних світів. Розширюючи межі свого буття, людина дістає можливість додаткової самореалізації, проживаючи не одне, а немовби декілька життів, умовно стаючи тим, ким у реальному житті їй не судилося стати. Це відбувається завдяки рольовій децентрації, тобто своєрідному перевтіленню в об’єкт творчості. Творець ідентифікує себе з образом, який формується його творчою уявою, що супроводжується рольовим переживанням. У цьому випадку воно виникає в результаті не поведінкового, а чуттєвого програвання соціальних і психологічних ролей, котрі як задаються життям, так і створюються творчістю: письменник і актор переживають долю своїх героїв, художник перебуває в просторово-часовому світі створених ним образів, педагог живе життям вихованців, учений створює свою наукову картину світу. Рольову самореалізацію особистості слід розглядати в діалектичній єдності процесів соціалізації (засвоєння ролей, заперечення індивідуального, переходу від індивіда до особистості) та індивідуалізації (розвитку рольової автономності, незалежності від ролі, заперечення соціально-загального, переходу від особистості до індивідуальності).

Соціалізація – це основа розвитку особистості, завдяки чому індивід (як носій біогенетичної інформації та вроджених задатків) стає особистістю. Особистість є “результатом” соціалізації, суть якої – перехід від індивіда до особистості, від біологічно заданих характеристик до суспільно опосередкованих якостей. Дуже ефективною формою дослідження цього процесу є рольова модель, яка розглядає набуття соціального досвіду як формування соціальних ролей. Особистість – це діалектичне “заперечення” індивіда, яке “знімає” та опосередковує вплив індивідуальних передумов.

Але найвищі індивідуальні прояви особистості, форми її розвитку, видатні здібності людини і яскраві досягнення її творчої активності неможливо пояснити впливом системи суспільних відносин, а тим більше не можна вивести їх з індивідуальних характеристик. Ця обмеженість долається за допомогою категорії “індивідуальність” – надособистісного утворення, найвищого прояву людини, що інтегративно поєднує поняття “індивід”, “особистість” і “суб’єкт діяльності”⁷³. Індивідуальність – це повернення до людини, розгляд її як суб’єкта не тільки діяльності, а й власної долі, насамперед – власних життєвих ролей. Однак це не повернення до індивіда, а перехід на новий діалектичний щабель, друге заперечення. Процес розвитку індивідуальності можна назвати індивідуалізацією, в основі якої лежить механізм екстеріоризації, тобто соціальної віддачі особистості, творчості.

Індивідуальність є наслідком гегелівського “заперечення заперечення”, результатом процесів, які в різних парадигмах зветься самоактуалізація, індивідуація, розвиток самоідентичності тощо. По суті, вона є результатом особистісної самореалізації, в основі якої лежить рольова самореалізація – повноцінне саморозкриття людини в різноманітних життєвих ролях, розвиток рольових якостей особистості, рольової ідентичності, рольової компетентності, формування репертуару психологічних ролей.

У рольовому підході як критерії періодизації розвитку особистості ми розглядаємо життєві ролі людини. Особистість характеризується репертуаром життєвих ролей, які змінюються на різних етапах онтогенезу. Кожному віковому періоду або стадії відповідають свої життєві ролі, пов’язані з позицією суб’єкта провідної діяльності і з базовими потребами на відповідній стадії. Ці ролі формуються як новоутворення цього віку і є провідними на даному віковому відрізку, поступаючись потім своїм ключовим значенням іншим ролям – провідним у нових періодах. Розвиток життєвих ролей відбувається на всіх етапах онтогенезу. Протягом усього життя людини під час переходу від однієї життєвої фази до іншої відбувається актуалізація різних життєвих ролей у різних сферах життєдіяльності людини.

⁷³ Афаньев Б. Г. О проблемах современного человекознания. Москва : Наука, 1977. 380 с.

Життєві ролі особистості постійно виникають, змінюються і руйнуються. Без цих трансформацій людина не може розвиватися. Якщо зміни відбуваються гармонійно, тобто без непомірного загострення життєвих проблем і суперечностей, або принаймні ці складності продуктивно розв'язуються людиною, то можна говорити про її гармонійний розвиток.

Зміна ролей часто супроводжується значними труднощами. Людині важко самотійно їх переборювати, тому що вона не може відразу прийняти нову роль, що диктується логікою її психосоціального розвитку, тобто нова соціальна роль не зразу стає її життєвою роллю. Наприклад, молоде подружжя не може ідентифікувати себе з ролями “батьків”, людині важко змиритися з роллю “пенсіонера” або “важкохворого”. Буває, що людина не може змиритися з руйнуванням міжособистісних ролей після втрати близьких людей.

Якщо в ситуації зміни життєвих ролей людина стикається з труднощами, які їй важко подолати самій, коли необхідність цих змін супроводжується непереборними суперечностями, що провокують психологічні проблеми, то розвиток відбувається дисгармонійно. Спостерігається загострення життєвої кризи, яку можна розглядати як особливий вид внутрішнього рольового конфлікту особистості у сфері життєвих ролей.

Ролі – це свосерідні захисні механізми, що завжди виконують адаптивну, захисну функцію: людина “надягає на себе маску”, щоб сховати за нею своє справжнє обличчя, прагнучи захистити деякі хворобливі сторони свого “Я”. Прикладом можуть слугувати професійні ролі, за якими людина ховає більш інтимні сторони своєї особистості. Руйнування ролей у процесі життєвої кризи неминуче позбавляє їх адаптивної, захисної функції. Це супроводжується втратою сенсу життя, порушенням адекватного уявлення про себе, порушенням звичних форм поведінки. Може спостерігатися зниження здатності створювати нові поведінкові патерни (у тому числі й адаптивні), яких перед цим ще не було. Таке руйнування не відбувається безболісно, особливо якщо побудова нових ролей або їх прийняття обтяжені тими чи тими ускладненнями.

Життєва криза – це межа між старим і новим досвідом, якісний перехід з одного стану в інший. Ним керують два види

детермінації: внутрішня (поступові особистісні зміни, що приводять до якісного стрибка) і зовнішня (обставини життя, складності міжособистісних відносин, значущі життєві події).

Внутрішня детермінація пов'язана зі зміною рольової ідентичності, коли розвивається потреба стати суб'єктом нової ролі, для якої ще не створилися об'єктивні умови, і виникає уявлення про себе як про її носія. Життєва криза ускладнюється, якщо нова життєва роль не може реалізуватися в рольовій поведінці. Прикладом можуть бути вікові кризи, пов'язані із суперечністю між новими потребами людини і складнощами їх реалізації, іноді – з неготовністю найближчого соціального оточення прийняти ці ролі.

Зовнішня детермінація життєвої кризи пов'язана зі зміною обставин життя людини, коли теперішні життєві ролі втрачають значення і повинні замінитися іншими через суперечність із новими соціальними рольовими очікуваннями. Тут причиною кризи стає необхідність відмови від старих життєвих ролей людини, які ще не віджили, і труднощі народження нових, прийняти які вона ще не готова.

Здатність людини долати життєві кризи залежить від рівня її рольової компетентності, яка допомагає подолати життєву кризу з меншими негативними наслідками: висока рольова гнучкість сприяє більшій легкості, а отже, і гармонійності зміни життєвих ролей; рольова варіативність допомагає компенсувати недостатньо розвинені ролі іншими ролями з багатого рольового репертуару людини.

Концепція рольової психопатології

Важливою частиною рольової теорії особистості є концепція рольової психопатології, що стосується основних видів особистісних дисгармоній. Тож під рольовими дисфункціями розуміють дисгармонії, пов'язані з неможливістю нормального функціонування життєвих ролей людини, а під рольовими девіаціями – значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм і зразків поведінки.

Серед непатологічних відхилень слід відзначити рольову недостатність, або рольовий дефіцит, що може проявлятися як недорозвиненість ролей. Первинний рольовий дефіцит – це затримка рольового розвитку, пов'язана з блокуванням важливих потреб, унаслідок чого життєва роль не формується або розвивається неповною мірою. Рольовий дефіцит може спостерігатися тоді, коли певні ролі прямо або побічно заборонялися в дитинстві, не заохочувалися або натрапляли на негативну оцінку значущого соціального оточення. Наприклад: унаслідок того, що в дівчинки не підтримувалися прояви чуттєвої жіночності, у неї не розвинулися належним чином життєві ролі, необхідні для її самореалізації у сфері особистих (зокрема інтимних) стосунків. Однією із форм таких дисгармоній є рольовий інфантилізм, тобто збереження на дорослому рівні інфантильних проявів рольової поведінки. При цьому “дорослі” життєві ролі часто не актуалізуються, перебуваючи в латентній формі, хоча й можуть бути повністю сформованими.

Вторинний рольовий дефіцит, або атрофія життєвої ролі, – це втрата роллю її функціональних особливостей, звуження сфер застосування в результаті обмеження рольової поведінки, тривалого перебування психологічної ролі в латентному вигляді тощо. Атрофія ролі виникає тоді, коли внаслідок різних соціальних причин виконання ролей стає неможливим. Скажімо, після тривалого тюремного ув'язнення людина частково або повністю може втратити важливі життєві ролі, що не реалізувалися в умовах соціальної ізоляції, і це потребує відповідних заходів щодо рольової реабілітації.

Атрофія ролей, як і інші види рольового дефіциту, є причиною збіднення особистісного рольового репертуару. Особистісні ролі – це форми прояву людської індивідуальності; втілюючись у соціальній поведінці, вони, власне, відображають особистісні типажі, характери. Несформованість окремих особистісних ролей еквівалентна нерозвиненості відповідних сторін особистості людини через те, що ці сфери життєдіяльності колись обмежувалися, витіснялися, не дістали належного розвитку.

У межах концепції рольового конфлікту розглядається зв'язок рольових дисгармоній з такими особистісними характеристиками, як локус рольового конфлікту і рольова компетентність.

Так, крайні соціально неадаптивні форми інтернальності рольової поведінки можуть призводити до психопатичного розвитку особистості. Крайні соціально неадаптивні форми екстернальності, що провокують внутрішні рольові конфлікти, часто є причиною невротичних і психосоматичних проблем. Одна з причин такого розвитку пов'язана зі сценарними заборонами.

Ще однією формою особистісних рольових дисгармоній є рольові девіації, тобто значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм і зразків поведінки. Прикладом може служити рольова поведінка антисоціальної особистості, для якої характерні аномалії рольового розвитку, а також соціальні ролі так званого криміногенного типу особистості, функціонування яких значною мірою відхиляється від суспільних нормативів. Ці порушення можуть бути зумовлені не тільки викривленнями в моральній сфері людини – в окремих випадках вони пов'язані з клінічними синдромами особистісних розладів. Але, так чи інакше, девіантна та делінквентна поведінка, як правило, супроводжується аномаліями рольового розвитку. Особливою формою рольових девіацій є статоворольові девіації, наприклад: порушення статевої та гендерної ідентичності, інверсії статевої і гендерних ролей, статоворольові та гендернорольові конфлікти.

Деякі рольові патології пов'язані із психіатричними проблемами. Йдеться про стирання межі між особистістю і роллю. Грань між реальним і уявним світами для нормальної психіки ніколи не зникає і може служити критерієм відмінності між нормою і патологією. В істероїдних психопатів, як відомо, спостерігається схильність вірити в плоди власних фантазій, які вони починають вважати реальними подіями. Некритичне прийняття ролі, фантастичне перетворення, визнання себе іншою особою (наприклад, історичною особистістю) характерні і для деяких форм шизофренії. Параноїдна маячня – це патологічно неправильне тлумачення рольової поведінки людей, насамперед їхніх мотивів і сенсів учинків.

Такий серйозний особистісний розлад, як дисоціація особистості, теж можна пов'язати з рольовою теорією: по суті, це розщеплення особистісних ролей, коли вони втрачають зв'язок одна з одною. Окремі субособистості (зі своїми життєвими ролями) автономізуються настільки, що особистість втрачає цілісність і

“розщеплюється” на кілька частин. Це крайня (патологічна) форма зміни свідомості.

Часткове або повне зникнення межі між реальним і уявним світами спостерігається в сугестивних станах, особливо в гіпнотичному. Сприйняття дійсності під гіпнозом схоже на штучно спровоковані галюцинації. Але цей стан не є патологічним, він властивий багатьом нормальним людям з підвищеною сугестивністю.

Поширеним різновидом рольових дисгармоній особистості є рольові конфлікти – суперечності у сфері психологічних ролей, викликані, зокрема, невідповідністю між різними компонентами рольової взаємодії (наприклад, розбіжністю між рольовими очікуваннями однієї людини і рольовими домаганнями іншої). Рольові конфлікти можуть бути зовнішніми, що стосується міжособистісної комунікації на різних рівнях (міжособистісному і міжгруповому), і внутрішніми (внутрішньоособистісними): приміром, суперечність між потребою в рольовій самореалізації та очікуваннями найближчого оточення, які їй суперечить.

Рольові конфлікти – причина багатьох складностей і непорозумінь у сфері рольової взаємодії. Але повна конгруентність усіх компонентів ролі у всіх ситуаціях неможлива, тому рольові конфлікти є обов’язковою складовою спілкування між людьми. Ба більше: такі конфлікти часто являють собою доволі продуктивний спосіб комунікації, оскільки стають рушійною силою розвитку особистості та найважливішою умовою рольової самореалізації. Крім того, життєві кризи можна розглядати як рольові конфлікти у сфері життєвих ролей особистості, і від ефективності їх розв’язання залежить гармонійність перебігу життєвої кризи і продуктивність життєвих виборів людини.

Рольова психотерапія як потужний засіб психологічної допомоги

Драматургічно-рольова парадигма пропонує дуже зручну мову для опису безлічі явищ психічного і, особливо, соціального життя людини та її поведінки. Вона може виконувати функцію однієї з метамов для зближення різних психологічних і

психотерапевтичних підходів. Роль, як ключова категорія рольової парадигми, це не лише соціальна характеристика, а й особистісний модус, у якому відображаються практично всі виміри особистісного. Дія (у драматичному розумінні, як “театральне” дійство) – це ще одна дуже містка категорія, більш широка, ніж категорії “діяльність” і “поведінка” (які є базовими в теорії діяльності та в біхевіоризмі).

У межах рольової теорії розроблено систему методів рольової психотерапії, спрямованих на подолання особистісних дисгармоній та життєвих криз. Принципи рольової психотерапії базуються на парадигмі та методології рольової гри. В основі цієї системи лежить інтеграція основних положень рольової теорії та особистісної психопатології з авторським варіантом уже відомих методів (насамперед психодрами, соціодрами і монодрами). Крім того, для розроблення цього синтетичного напрямку використано транзакційну теорію особистості, теорію сімейних систем та елементи інших практичних методів і підходів. Центральним методом рольової психотерапії є транзакційна психодрама, яка ґрунтується на синтезі методу психодрами і теорії транзакційного аналізу. Такий підхід дає змогу не лише описувати функціонування особистості у всьому його різноманітті, пояснювати всі особливості життя людини, а й здійснювати глибинну психотерапевтичну роботу, що полягає в істотних змінах особистості людини та її життєвого світу.

Взаємодія психодрами і транзакційного аналізу має дуже широкі терапевтичні перспективи. Ці напрями показати себе сумісними на всіх рівнях: практичному, теоретичному, методологічному. “Транзакційна психодрама” – це один з найбільш вдалих варіантів інтеграції психотерапій. Наразі розроблено багато додатків транзакційного аналізу до психодрами. Один із них спирається на структурну модель особистості і полягає в можливості психодраматичного опрацювання її складових елементів. Поняття “его-станів” як ніяке інше підходить для рольового розігрування. При цьому багато ролей у психодрамі, що виражають субособистості людини, є нічим іншим, як варіантами її різних его-станів. Засоби психодрами можна використовувати для посилення або нейтралізації его-станів, які мали в онтогенезі

нерівномірний розвиток, для їх деконтамінації та опрацювання багатьох інших структурних дисгармоній і патологій.

Не менш важливою теоретичною системою, яку можна успішно використовувати в психодрамі, вважається теорія життєвих сценаріїв. Однією із форм транзакційної психодрами, у фокусі уваги якої перебуває дослідження життєвого сценарію та життєвого світу людини, є метод скриптодрами. Його методичний арсенал складають як авторські новації, так і модифікації відомих методик і технік, що дають змогу вирішувати широке коло психотерапевтичних завдань.

За допомогою методів дії можна досліджувати розгортання життєвої історії людини. Психодраматична робота з багатьма життєвими проблемами будується набагато ефективніше й дістає нові терапевтичні можливості, якщо користуватися моделлю життєвого сценарію. Розігруючи проблемні епізоди з життя людини, ми не тільки допомагаємо їй позбавитися травматичного емоційного досвіду шляхом відреагування, а й досліджуємо, як цей досвід вплинув на прийняття сценарних рішень. Виведення на сцену тих вузлових моментів, навколо яких розігрується життєва драма людини, допомагає усвідомленню сценарію, його деструктивного впливу, сприяє виходу з нього. Таким чином, ми дістаємо додаткові терапевтичні можливості, аби набагато ефективніше працювати з цими темами.

Дуже важливим елементом сценарію є батьківські заборони, приписи та ранні сценарні рішення про себе, про інших людей, про життя і про світ у цілому, що часто мають згубні наслідки в майбутньому, оскільки стають причиною комплексів, шкідливих сценарних переконань і стереотипів⁷⁴. Заборони формуються на ранніх етапах онтогенезу (іноді на довербальній стадії) і часто грають негативну роль, якщо людина все життя неусвідомлено забороняє собі якісь важливі форми активності. Теорія перевірення і побудована на ній методика роботи з ранніми сценарними рішеннями є одним з найбільш плідних напрямків

⁷⁴ Авторами концепції сценарних батьківських заборон, теорії та методу перевірення є Роберт та Мері Гулдінг: Goulding R., Goulding M. *Injunctions, decisions, and redecisions*. *Transactional Analysis Journal*. 1976. Vol. 6, № 1. P. 41–48.

транзакційної психодрами. Процедура переvirішення якнайкраще підходить для психодраматичного розігрування, коли сцена з раннього дитинства (коли було прийнято сценарне рішення) “переграється” з новим, позитивним результатом.

Не менш цікавою транзакційною концепцією є методика реперентингу⁷⁵, що теж базується на використанні технік психодрами. Чи не найважливішою умовою ефективності цієї методики є робота з переживаннями клієнта. Необхідно, щоб рольова взаємодія клієнта (дорослого) із самим собою (маленькою дитиною) відбувалася не тільки на когнітивному, а й на емоційному рівні. Потрібно висловити емоційне ставлення до дитини. Потім потреба в допомозі (у дитини) і бажання допомогти (у дорослого) трансформують це почуття в симпатію, а відтак – у любов, яку дуже важливо висловити в активній взаємодії.

Важливим компонентом функціонування будь-якої терапевтичної групи є процеси групової динаміки, які можна інтерпретувати за допомогою транзакційної теорії ігор⁷⁶. Психологічні ігри, які проявляються в динамічних процесах, є індикатором важливих психологічних проблем учасників. Аналіз ігор, один з основних терапевтичних засобів транзакційного аналізу, робить цю форму групової взаємодії предметом успішної психотерапевтичної роботи.

Інтеграція транзакційного аналізу і психодрами не обмежує автономності і самодостатності жодного з цих методів. У поєднанні народжується нова якість, коли сильна теорія транзакційного аналізу знаходить продовження в сильних методиках і техніках психодрами (чого часто не вистачає транзакційному аналізу), а психодрама отримує методологічний апарат (теоретичний кістяк), що дає змогу описувати термінами транзакційного аналізу всю різноманітність функціонування особистості, пояснювати всі процеси та ефекти психодраматичної дії.

⁷⁵ Schiff J. L. Reparenting schizophrenics. *Transactional Analysis Bulletin*. 1969. Vol. 8, № 31. P. 47–63.

⁷⁶ Берн Е. Ігри, у які грають люди. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 256 с.

9. ПСИХОЛОГІЯ ГРУП І ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Рольовий підхід у психології груп

Рольова взаємодія підпорядковується багатьом закономірностям, одну з яких відображає закон рольової комплементарності: люди виявляють схильність до зближення, якщо їхні ролі комплементарні, тобто якщо взаємно поєднуються (є конгруентними) рольові очікування одного з партнерів і рольові домагання щодо власної рольової поведінки іншого партнера по спілкуванню. Рольові очікування охоплюють також настановлення та уявлення про ролі іншого, потреби в ролі тощо, а рольові домагання пов'язані з рольовою Я-концепцією людини. Рольова комплементарність – один з важливих факторів сумісності людей. Зазвичай партнери знаходять один одного за цією ознакою, тоді їхня взаємодія є стійкою, аж до ситуації симбіотичних відносин. Брак комплементарності провокує ситуацію рольового конфлікту.

Закон рольової комплементарності діє також між багатьма партнерами і групами людей (як малими, так і великими). Виконання людиною ролі створює в навколишньому мікросоціумі комплементарні рольові позиції, відбувається вибудовування його рольової структури. Потенційні партнери по рольовій взаємодії (“носії” комплементарних ролей) виявляють тенденцію потрапляти в ці позиції. Їх “затягує” у своєрідний рольовий вир тим сильніше, чим більша енергія первинної ролі. Зазвичай ця роль дістається яскравим лідерам, здатним повести за собою людей; вони є засновниками нових великих і малих груп (організацій, інститутів, партій, наукових шкіл, релігійних течій тощо)

Створювані в таких групах ролі визначають характер різних форм групової взаємодії учасників. Взаємні очікування і дома-

гання, а також рольові настановлення, стереотипи стають компонентами формування не тільки групових ролей, а й інших форм групових психічних процесів і станів. Значна частина цих феноменів належить до сфери групового несвідомого. Цьому є безліч прикладів: а) спонтанний лідер у новоствореній групі сприяє ефективному розвитку групових процесів; б) геніальний учитель завжди знаходить талановитих учнів; в) видатні воєначальники завжди з'являються під час бойових дій (тут комплементарність треба розглядати на рівні великих груп – учасників воєнного конфлікту). Можна впевнено стверджувати, що ролі з'являються там, де є попит на них у формі соціальних очікувань.

Рольова матриця – це певний зліпок ролі в соціумі. Вона має структуру, аналогічну структурі рольової взаємодії: рольові очікування, рольова поведінка, рольові домагання. Різні матриці, як окремі пазли, поєднуються одна з одною, створюючи неповторний рольовий візерунок. Комплементарність рольових матриць визначається збігом їхніх “країв” (очікувань – домагань). Соціум можна розглядати як структуру, що складається з окремих рольових матриць. Чим більш комплементарні матриці, що складають спільноти, тим стійкіші й згуртованіші останні.

Але реальні спільноти є “багатовимірними”, одна й та сама матриця (роль) може поєднуватися з безліччю інших матриць водночас. Кількість вимірів за різними напрямками неоднакова. Також неоднаковими будуть рольові структури різних спільнот, що можуть мати яку завгодно кількість учасників – від діади до людства. Залежно від величини групи матриці мають різні рівні організації: рольову структуру малих груп утворюють матриці індивідуальних ролей (що відповідають індивідуальним виконавцям); великі групи будуються з матриць групових ролей (що відповідають узагальненим рольовим позиціям). Особистість можна розглядати як інтегральну структуру не тільки тому, що вона наймовірніше складна і багатопланова, а й тому, що, володіючи репертуаром психологічних ролей (які мають властивості субособистостей), особистість набуває властивостей групи.

Рольові матриці мінливі, вони увесь час змінюються. Рольова структура соціуму не постійна, у процесі еволюції суспільства вона повсякчас змінюється, трансформується, розвивається. Це особливо помітно в переломні, революційні або кризові періоди

життя суспільства, періоди реформації. Рольові позиції не виникають “з нічого”, не суспільство змінюється саме по собі, а знаходяться люди, які пропонують ці функції та демонструють нові форми і види поведінки, а ті поступово закріплюються в соціальних позиціях. Часом це виявляється у формі соціальних девіацій, тобто відхилень від загальноприйнятих норм і стандартів. Величезне значення тут має ненормативна (надситуативна) активність людей, тобто така активність, яка не вписується в норми й актуальні потреби суспільства (випереджає їх).

Рольова поведінка – це форма активності, яка передбачає наявність партнерів по взаємодії. Вона неможлива без взаємної комунікації – обміну інформацією, що полягає в її сприйнятті іншими. Ми не обмежуємося тільки вербальною інформацією, бо повинні цілісно “сприймати” роль партнера, а не тільки “посилати” текст. Ідеться про сприйняття психологічних ролей, або про явище рольової перцепції.

Предметом рольової перцепції є три основні сфери: а) сприйняття рольових очікувань (повідомлень про те, якої рольової поведінки очікує партнер); б) сприйняття самої ролі як такої (виконуваної іншим); в) сприйняття реакції інших на власні рольові дії (перевірка рольових очікувань). Сприйняття ролі, зі свого боку, поєднує в собі: а) сприйняття тексту, вербальної інформації; б) сприйняття рольової поведінки – дій, рухів і їхнього символічного сенсу; в) сприйняття зовнішності людини.

Психологічна роль завжди має тілесний компонент, який знаходить відображення в постаті, міміці, характерних рухах. Тривале виконання певних ролей формує характерні риси зовнішності, сукупність емоційно-поведінкових особливостей людини і її ролей, “рольову маску”. Відбуваються і більш глибокі зміни в тілі: виробляється своєрідна конституція і комплекція тіла (“рольовий костюм”), можуть спостерігатися характерні зміни в тканинах та органах, аж до психосоматичних захворювань. Це підтверджує наявність зв'язку між рольовою поведінкою і психологічними проблемами та становить теоретичну основу ефективності рольової психотерапії. Зовнішність людини залежить від соціального середовища, в якому вона виросла. Риси зовнішності можуть посилюватися в одній культурі та нівелюватися в

іншій. Представник однієї етнічної групи (навіть раси), виховуючись в іншій культурі, набуває відповідних їй рис зовнішності.

У нашій країні за зовнішністю й виразом обличчя можна розпізнати іноземця, так само як за кордоном майже безпомилково вгадати свого співвітчизника. Навіть не важливо, у що людина вдягнена, – визначальними є її “рольовий костюм” і “рольова маска”. Можна говорити про сприйняття національності (етнічної ролі), яке базується на поєднанні зовнішніх проявів генотипу і “рольової маски”. За зовнішністю й виразом обличчя ми не тільки визначаємо такі якості, як доброта, чесність, розум, сміливість, а й вгадуємо професію. Ми говоримо: військова виправка, начальницький вигляд, педагогічна повчальність, демонструючи цими прикладами поведінкової характерології вплив ролі на сприйману зовнішність.

Рольова перцепція має велике значення в процесах несвідомої комунікації. Власне, значна частина інформаційного обміну в рольовій взаємодії є несвідомою (особливо якщо це стосується невербальної складової спілкування). Рольова перцепція тісно пов’язана з груповим несвідомим, яке можна розглядати як взаємодію неусвідомлюваної інформації партнерів по рольовій взаємодії, що відбувається під час обміну явними і, особливо, прихованими транзакціями. Без цих процесів були б неможливі явища переносу, емпатії і багато інших, аж до проявів несвідомого зв’язку між близькими людьми, який підтримується часом на значній відстані.

Концепція групового несвідомого в соціальній психології

Ідеї, що стосуються феноменів групової психіки, як правило, належать до маргінальних напрямів психології загалом, а не лише соціально-психологічної парадигми, і перебувають на стику психології з філософією, соціологією, філософською антропологією, культурологією тощо. У всьому можливому різноманітті колективних феноменів психіки найбільший інтерес у нашому контексті становить поняття, що дістало назву “групове

несвідоме”. Спектр соціальних об’єктів, пов’язаних з його проявами, максимально широкий – від діади до всього людства.

Цілісна концепція групового несвідомого дає відповіді на багато теоретичних і практичних питань сучасної психології соціальних груп. У контексті феноменів групового несвідомого (групові травми, настановлення, захисні механізми, міфи, упередження тощо) можуть бути опрацьовані глибинні проблеми внутрішньогрупової та міжгрупової динаміки, закономірності трансгенераційного передавання травматичного досвіду, психологічне підґрунтя суспільної напруженості та конфліктів у великих групах, зокрема таких, що стають причинами воєн, етнічного тероризму та багатьох інших проблем.

Очевидно, що феномени групового несвідомого характерні для груп будь-якої величини й рівня організації, але найбільш помітно ці процеси проявляються в розвинених групах із сильними зв’язками та взаємозалежностями. Наприклад, родина або рід являють собою такі соціальні спільноти, де несвідомі зв’язки між їхніми членами дуже істотні, тому ці прояви групового несвідомого там найбільш помітні. У сімейній психології і психотерапії на феноменологічному рівні розглядається багато проявів групового несвідомого, наприклад сімейні міфи, забобони, стереотипи. Сама ідея системної сімейної психотерапії полягає в допущенні, що родина (і рід у цілому) є цілісною системою, у якій функціонують колективні психічні процеси, у тому числі й несвідомі⁷⁷. Система роду являє собою своєрідну голограму, в якій відбита інформація, що стосується цієї системи, у тому числі (а може бути навіть – насамперед) і несвідома. Кожна людина (представник роду), як шматочок цієї голограми, є носієм не тільки своєї індивідуальної історії, а й інформації роду в цілому, що може проявлятися в найбільш неймовірних формах.

Можна виділити цілий ряд характеристик групового несвідомого. Однією з таких характеристик є групова ідентичність, яку розглядають як ототожнення особистістю себе зі значущою для неї групою. Вона пов’язана з багатьма іншими родинними

⁷⁷ Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер и А. Я. Варги. Москва: Когито-Центр, 2005. 496 с.

поняттями: соціальною ідентичністю, рольовою ідентичністю – і проявляється в більш часткових формах: статевій ідентичності, гендерній ідентичності, професійній ідентичності, політичній ідентичності тощо. Її властивості поширюються на соціальні групи різного масштабу та спрямування. Ідентичність може стосуватися різних предметів: цінностей, емоцій, змістів, когніцій, практики тощо. Вони можуть бути орієнтовані як на зміст міжгрупових відносин (на групову діяльність, наприклад), так і на самих людей, членів групи, які теж можуть розглядатися як цінності. У межах концепції групової ідентичності описано закономірності групової інтеграції та дезінтеграції, групової диференціації та деструктуризації, групової згуртованості та дисоційованості, статичної та динамічної рівноваги, меж ідентичності, психологічного клімату в групах. Встановлено зв'язок групової ідентичності із соціометричною структурою груп, який визначається соціометричною близькістю між соціальними об'єктами, що взаємодіють між собою.

Варто виокремити таке поняття, як “ідентичність групи”, що не тотожне поняттю “групова ідентичність” і є ще одним механізмом функціонування групового несвідомого. Ідентичність групи проявляється в тому, що “група-як-ціле” сприймає себе як особливе утворення, відмінне від інших груп, котре має атрибути ідентичності (наприклад, прапор, герб, гімн або інші символи, що виконують аналогічні функції), свою мову, історію. Це дуже яскраво видно на прикладі етнічних груп і чітко проявляється в міфології, що характеризує своєрідність такої спільності. У цьому зв'язку часто розглядають міф про “грандіозність” походження групи, що підкреслює її унікальність, “богообраність”, перевагу над іншими групами. Групова міфологія взаємозалежна з іншими феноменами групового несвідомого, такими як нарцисизм групи (бажання бачити себе кращою, ніж інші аут-групи, що часто має захисний характер), гордість групи, прагнення вивищити власну ін-групу й себе через приєднання до неї. Це є причиною так званого групоцентризму, що на прикладі етнічних груп добре відомий як етноцентризм. Останній породжує таке соціальне явище, як етнічний тероризм, пов'язаний з поняттями “групова травма”, “груповий гнів” тощо.

З-поміж властивостей групового несвідомого, що проявляються у груповій взаємодії і є чинником практично всіх групових

процесів, слід звернути увагу на фрактальний та голографічний ефекти. Фрактальність – це подібність малого великому, спадкоємність закономірностей від індивідуального (особистого) до колективного (загальнолюдського) несвідомого, між якими розташовується несвідоме всіх видів малих, середніх і великих груп. Так, під час взаємодії соціальних суб'єктів більш високого порядку (середніх, великих і глобальних груп) виникають процеси соціальної динаміки, подібні до групової динаміки в малих групах, але їх слід розглядати в більш широкому контексті групової взаємодії.

Прикладом фрактального ефекту є конфліктна групова взаємодія, в основі якої лежать суперечності (конфлікти) ідентичностей. Ці процеси мають багато спільного, наприклад, у малих групах (у моменти загострення групової динаміки) і у великих групах (у періоди соціальних конфліктів). У них дуже схоже проявляються баланс-дисбаланс динамічної і статичної рівноваги, групової статичності та групової динаміки, відбувається утворення групових захисних механізмів для утримання групових меж, формування і поширення групових міфів, що підживлюються груповими стереотипами, настановленнями та упередженнями (аж до формування образу ворога), тощо.

Крім механізмів функціонування, слід звернути увагу на своєрідні форми прояву групового несвідомого, що є його феноменологічними втіленнями. До них ми відносимо насамперед групові стереотипи, групові символи, групові міфи, групові настановлення, групові захисні механізми. Групові стереотипи та упередження є такою колективною інформацією, що впливає на думки, оцінки, сприйняття членами групи інших людей, аут-груп і дійсності в цілому. Групові стереотипи підтримуються груповою ідентичністю та лояльністю до групи. Разом з тим вони породжують когнітивну асиметрію та інші перекочення в сприйнятті представників аут-груп – аж до “образу ворога”. Більша частина цієї інформації неусвідомлювана й належить до групового несвідомого.

У групових символах відбивається узагальнений зміст, що стосується важливих ключових моментів життя групи та людей, що до неї належать. У групових символах відбиваються групові цінності, образи (групи як цілого, її лідера та основних групових

атрибутів). Символи можуть бути формальними (або офіційними), формалізованими (тобто частково усвідомленими), наприклад: емблема, герб, торговельна марка (бренд), елементи іміджу, а можуть бути й неформальними (а отже, частково або повністю неусвідомлюваними). Груповими символами можуть бути будь-які ключові предмети, ідеї або образи, характерні для групи, “що запускають” механізми групового несвідомого в груповій та міжгруповій взаємодії, про які йшлося вище.

Дуже цікавою формою групового несвідомого є групові міфи. Міфи бувають різних масштабів: від індивідуальних до колективних (що стосуються таких великих груп, як етноси, народи тощо). Груповий міф – це система добре інтегрованих вірувань, що поділяються групою або більшістю її членів. Ці вірування частково засновані на реальних фактах і пояснюють реальні події та закономірності, але в цілому можуть значно розходитися з дійсністю. Вони служать ствердженню ідентичності групи. Групові міфи можуть стосуватися лідерів групи, відносин у групі та між групами, соціально-психологічного клімату в групі, групової історії тощо. Особливістю міфу є той факт, що, коли виявляється розбіжність положень міфу з реальними фактами, група схильна більше вірити міфу, ніж факту. Найбільш розвинутою і вивченою формою групових міфів є міфологічна творчість великих груп людей – народів і етносів, що стала самостійним феноменом культури як форми суспільної свідомості (і несвідомого). У психології малих груп найбільш дослідженими є сімейні міфи, що добре ілюструють описані закономірності.

Під груповими настановленнями ми розуміємо готовність групи до певного типу або способу сприймання, реагування, діяння. Групові настановлення варто відрізнити від соціальних настановлень (атитюдів), що визначають соціальну поведінку індивіда як члена групи. Групові настановлення – це ставлення групи-як-цілого до інших великих і малих груп та до світу в цілому, це регулятор групових процесів; вони визначають ставлення до групових лідерів, аутсайдерів та інших членів групи, що “нав’язується” групою і заломлюється в індивідуальній свідомості та індивідуальному несвідомому кожного окремого члена групи.

Групові захисні механізми, за аналогією з індивідуальними захисними механізмами, – це процеси трансформації інформації (як свідомої, так і несвідомої), що циркулює в групі, з метою мінімізувати її травматичний вплив. Можна припустити, що кожна група має свої “улюблені” форми цієї трансформації, основні типи психологічних захистів. Прикладом може слугувати “забування” специфічної інформації, що може поставити під загрозу наявний стан справ.

Розгляд групового несвідомого в ракурсі вивчення механізмів його функціонування, феноменів прояву та методів практичної роботи з ними дав змогу вибудувати цілісну концепцію групового несвідомого, здатну відповісти на багато теоретичних і практичних питань сучасної соціальної психології груп.

Проблемні аспекти групової взаємодії

Процеси групової динаміки є вираженням змін у структурі групової ідентичності. Будь-які зміни структури чи конфігурації групи приводять до втрати рівноваги в структурі групової ідентичності. І навпаки, зміни в останній стають причиною структурних перетворень у групах – аж до розпаду групи та утворення нових структурних конфігурацій. Порушується динамічна рівновага, у результаті активізуються динамічні процеси, які приводять до відновлення рівноваги і формування нової структури групової ідентичності, нової конфігурації групи, наповнюючи змістом динамічний процес розвитку групи, її функціонування аж до можливого розпаду, трансформації, злиття з іншими групами тощо. Ці міркування справедливі щодо груп будь-якої величини, а згадані процеси можуть спричинювати, наприклад, такі суспільні явища, як сепаратизм. А втім, практичні соціально-психологічні технології роботи з груповою ідентичністю (зокрема соціодрама) здатні запобігти як сепаратизму, соціальному протистоянню, так і іншим небажаним процесам.

Стабільність соціальної групи будь-якої величини залежить від співвідношення загальногрупової ідентичності та ідентичностей менших груп, що входять до її складу. Розвиток ідентичностей

усередині менших структурних частин більшої групи сам по собі не є перешкодою на шляху інтеграції в більші соціальні структури, а може навіть сприяти поглибленню інтеграційних процесів у спільноті в цілому, тому що робить важливий внесок у розвиток загальногрупової ідентичності. Але якщо ці ідентичності якісно та кількісно відрізняються одна від одної, то в разі зростання згуртованості кожної меншої групи відбувається диференціація між групами (аж до розпаду більшої групи). Ці процеси супроводжуються посиленням ідентичності всередині менших груп і зростанням щільності групових меж, що захищають їхню ідентичність. Останні можна порівняти з особистісними межами, покликаними захищати особистісну ідентичність. Навпаки, посилення ідентичності в цілій групі може вести до послаблення ідентичностей в її структурних частинах, аж до їх розчинення. За аналогією: посилення групової ідентичності може призводити до послаблення особистісної ідентичності – аж до її зникнення, що ми спостерігаємо, наприклад, у групах-натовпах.

Групова взаємодія в малих і великих групах є складною системою різноманітних процесів, які закономірно супроводжують усі етапи життя групи (від створення до розпаду). Особливе значення мають притаманні всім формам та елементам взаємодії неусвідомлювані групові явища, без яких не може існувати група будь-якого рівня та спрямування. Ці неусвідомлювані чинники становлять великий ризик, і водночас вони є істотними ресурсами розвитку групи та особистості в групі.

Окремий соціальний суб'єкт (ним може бути й особистість) може ставати “каталізатором” групових процесів, з різних причин провокуючи групову динаміку в малій групі або соціальну динаміку у великій групі: суперництво з лідером, ініціацію конфліктів тощо. Так, негативна оцінка соціальними суб'єктами один одного, формального лідера, якоїсь дії, рішення, групової події чи значущої для групи (або окремої її частини) цінності може спричинити явну або приховану емоційну реакцію, що призведе до зміни структури емоційної близькості (соціальної дистанції) в групі. Це тягне за собою перегрупування симпатій і антипатій у групі, що може стати причиною посилення динаміки групових процесів. Соціальну динаміку може провокувати і група як соціальний суб'єкт.

На рівні великих груп подібні процеси можна спостерігати в критичні періоди розвитку суспільства, під час суспільних трансформацій, наприклад у періоди виборчих кампаній. Описані закономірності часто використовують, щоб маніпулювати груповою свідомістю та поведінкою великих груп людей. Продуктивним виходом з такої ситуації може бути трансформація статичної рівноваги в динамічну за рахунок переведення частини неусвідомлених компонентів на свідомий рівень (залучення різних форм групових дискусій на всіх рівнях, обережне зняття групових захисних механізмів, безпечне вивільнення заблокованих емоцій і завершення емоційних процесів). При цьому можна використовувати багато засобів у межах методів дії (наприклад, соціодрами).

Кризи групової (соціальної) взаємодії можуть відбуватися як за наявності, так і в разі порушення рівноваги в групових процесах. Наявність рівноваги не означає, що процес функціонування групи є спокійним і продуктивним. Баланс усвідомлених і неусвідомлених чинників взаємодії (або його порушення) є показником проблемності групи (або етапу її розвитку). Про проблемність свідчить стрімке підсилення неусвідомлених компонентів групової психіки (за рахунок витіснених складових, які сприймаються як небезпечні для групи), що супроводжується зростанням групової напруженості. Це відбувається найчастіше в ситуації статичної рівноваги. На початковому етапі кризи група утримується в стабільному стані (енергія групи витрачається на витіснення негативного когнітивного та емоційного матеріалу, а не на розв'язання суперечностей). В умовах статичної рівноваги накопичується значна психічна енергія, яка стосується переважно сфери несвідомого; ця енергія може призвести до вибуху, розпаду групи тощо.

Причиною посилення динамічних процесів можуть бути загальне невдоволення лідером чи процесом; опір; зміна складу, конфігурації групи чи групових меж, що викликає емоційні реакції; конкуренція соціальних суб'єктів між собою і з лідером тощо. Механізм, що лежить в основі процесів групової (соціальної) динаміки, у цих випадках також може бути пов'язаний зі змінами структури емоційної близькості (соціальної дистанції) між соціальними суб'єктами, що утворюють групу. Розуміння цих закономірностей дає змогу використовувати потужні механізми долання суспільних суперечностей на різних рівнях і різних форм прояву.

Динамічні процеси можуть блокуватися різними чинниками, які допомагають зберігати стару конфігурацію за рахунок збільшення статичної рівноваги, що супроводжується зростанням напруженості, підсиленням неусвідомлених аспектів взаємодії тощо. У таких випадках у групах можуть спостерігатися паралельні процеси як специфічні прояви групового несвідомого. Група, що ефективно функціонує, постійно опрацьовує певний психологічний матеріал: події в групі і за її межами; групові завдання (професійні, навчальні тощо); стосунки в групі; емоції та почуття, що виникають у груповому житті. Часто свідоме опрацювання стає неможливим через високу травматичність матеріалу, неприпустимість певних речей (наприклад, емоцій), через стереотипи чи упередження, страх небажаних наслідків тощо. Неопрацьований психологічний матеріал витісняється у сферу групового несвідомого і може довго перебувати там у латентній формі.

Паралельний процес виникає, коли витіснений матеріал актуалізується, частково переходить у зону свідомості і починає опрацьовуватись, але не прямо, а маскуючись під зовсім інші реальності, інших людей, інші стосунки. Тоді група одночасно існує у двох реальностях. Паралельний груповий процес може відображати глибший, неусвідомлюваний пласт групового життя, який через певні причини актуалізувався і перейшов з латентного рівня на явний. Паралельний процес спрямований на зняття або зниження напруженості в групі, підвищення відчуття безпеки її членів, компенсацію витіснених негативних переживань.

Практичні технології роботи з групами в умовах суспільних змін

Рольові теорії та драматургічно-рольові технології, що ґрунтуються на методології рольової гри, психодрами, соціодрами та інших методів дії, можуть успішно використовуватися: в організаційній психології для подолання суперечностей у професійних структурах та організаціях, у політиці – як механізм регулювання взаємодії у політичному житті, в освіті – як засіб підвищення ефективності системи навчання тощо. Сучасна наука,

зокрема її науково-практичний доробок, є потужним засобом прискорення реформ у суспільстві, здатним надати трансформаційним процесам психологічне наукове забезпечення.

У межах описаних підходів можна розробляти психологічні технології налагодження процесів ціннісної інтеграції і командотворення. Взаємодія в командах оприявнює цілий ряд феноменів, пов'язаних із відмінностями в цінності взаємин для людей та з їхньою рольовою сумісністю. Завдання взаємодії спонукають до трансформації цих феноменів, зокрема до ціннісної кон'юнкції життєвих світів суб'єктів взаємодії та досягнення сумісності ціннісно-рольових моделей командних взаємин. Прогнозування командного розвитку розкриває тенденції, зумовлені рефлексією особистісного саморозвитку кожного з учасників команди. Це висуває відповідні вимоги до організації взаємин та праці, долучення до активної взаємодії одних членів команди та налагодження спілкування між іншими.

Зазначені теорії і технології є потужним засобом вирішення численних соціальних та психологічних проблем перехідного періоду розвитку суспільства. Трансформаційні процеси в суспільстві та освіті можуть спиратися на наукові розробки, насамперед такі, що базуються на розвитку людського потенціалу, особистісних ресурсів та інших складових “людського фактора”. Особливе місце у впровадженні цих практичних розробок належить рольовим технологіям.

Практичні методи, що ґрунтуються на рольових теоріях (насамперед соціодрама), є ефективним інструментом вирішення багатьох психологічних проблем сучасного суспільства. З їхньою допомогою можна успішно протидіяти тероризму, гібридним війнам, долати наслідки (у тому числі і віддалені) неопрацьованих колективних травм, а також багатьох суспільних конфліктів, суперечностей, які неможливо вирішити без соціально-психологічної, психотерапевтичної та соціотерапевтичної допомоги.

Соціодрама – специфічний метод дії, орієнтований на теми, які є спільними для групи і де головним героєм та дійовою особою виступає вся група. Як суспільно-політична гра, соціодрама, за визначенням, спрямована на соціальні групи та групові проблеми. Вона надзвичайно ефективна, коли йдеться про подолання негативних тенденцій групової динаміки, міжгрупового чи

внутрішньогрупового протистояння, ворожі стереотипи, упереджене ставлення до поглядів інших. Цей метод може плідно застосовуватися для аналізу та опрацювання численних факторів соціальної напруженості (класових, міжетнічних, міжконфесійних тощо), дія яких наразі загострилася в українському суспільстві. Соціодрама – хороше інтерактивне доповнення до методу групової дискусії.

У наших реаліях були апробовані і добре себе зарекомендували такі напрями соціодрами, як робота з колективними травмами (віддалені наслідки Голодомору і травми, пов'язані з воєнною агресією) та історична соціодрама (опрацювання ключових проблемних подій української історії, що мали негативні наслідки для націєтворення).

Особливого значення результати наукових досліджень у межах рольового підходу та драматургічно-рольові технології набувають у сучасних умовах інформаційної агресії та гібридної війни. Важливим психологічним фактором, що живить міжгрупові конфлікти, є загроза втрати ідентичності і страх цієї загрози. На розкручуванні цих страхів (часто надмірно перебільшених) і була побудована пропаганда агресора, спрямована на дестабілізацію суспільства. Цьому сприяє і низка соціально-психологічних закономірностей: під час війни у людини, як правило, загострюється чорно-біле світосприйняття, знижується критичність мислення, зростає рівень агресивності; вона стає дуже чутливою до будь-якої інформації, причому віддає перевагу тій, яка підтверджує її викривлену, хибну картину світу; у неї посилюється схильність впадати в крайнощі, зростає нетерпимість до інших, однією з найнебезпечніших форм якої є ксенофобія.

Дуже актуальне завдання постане перед фахівцями, які працюють з людьми, після звільнення окупованих територій. Частково ці питання вже виникають, коли йдеться про вирішення актуальних проблем внутрішньо переміщених осіб (подолання комунікативних бар'єрів, упереджень, “образу ворога”). Психологічна робота має бути спрямована на підтримку множинних ідентичностей, пошук і формування спільних цінностей і метаідентичності. Йдеться не про ігнорування конфлікту і реальних суперечностей, а про новий ракурс погляду на конфлікт, за якого стають видимі й інші, неконфліктні, аспекти соціального життя, і

вони можуть бути дуже значущими. Важливим завданням у цьому контексті є подолання ксенофобії.

Постає також необхідність роботи з ціннісними конфліктами, викликаними розбіжностями між людьми, що мають різні погляди на те, що відбувається. Вона має бути спрямована на будь-які можливості пошуку позитивних точок дотику. Актуальною є робота в змішаних дитячих колективах, куди потрапляють діти із зони воєнних дій. Рольова гра, учасниками якої стають діти, що увійшли в нові для них групи, покликана сприяти налагодженню нових соціальних зв'язків, підвищенню соціального статусу новачків. Можуть виникати конфлікти, пов'язані з тим, що діти (та їхні батьки) належать до соціальних груп, які перебувають у протистоянні. Ці конфлікти слід врегульовувати шляхом вироблення спільних цінностей та інтересів, формування толерантності, розвитку чутливості до болю і переживань іншого.

Найбільш проблемними можна вважати групи людей, які живуть в умовах цілеспрямованої, інтенсивної, безперервної і при цьому односторонньої пропаганди. Психологічна допомога жертвам інформаційної агресії спрямована на усунення “емоційних доміант”, які є ключовими у формуванні образу ворога. Дуже важливо послабити ефект дегуманізації представників інших груп, що сприяє зниженню рівня ксенофобії і переходу до більш “олюдненого” сприйняття інших людей. Важливим завданням є підвищення (або відновлення втраченої) когнітивної складності особистості, що дає змогу відмовитися від чорно-білого сприйняття “хороший-поганий” і прийняти менш оцінне якісно-багатовимірне сприйняття світу. Однак допомога жертвам недобросовісної пропаганди не має стати “промиванням мізків”, інакше вона перетвориться на таку ж пропаганду, тільки з протилежним інформаційним “знаком”. “Інформаційна детоксикація” не повинна перетворюватися на “контрпропагандистську інтоксикацію”.

Вирішувати ці завдання можна, спираючись на запропоновані технології, які дають потужні інструменти не лише для протидії агресії, а й для тривалої роботи з подолання її наслідків, урегулювання конфліктів між великими групами людей, зменшення соціальної напруженості і розшарування в суспільстві, подолання суспільно-політичних криз, досягнення взаєморозуміння та злагоди на всіх рівнях суспільного життя.

10. СОЦІАЛЬНІ ДІАЛОГИ У ВИМІРАХ КОГНІТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Соціальний діалог як комунікативна практика постіндустріального суспільства

Актуальність звернення до соціального діалогу загострюється у зв'язку з розбудовою в Україні відкритого, демократичного суспільства, у якому виникають принципово нові форми комунікації. Вони засновані на соціальному та особистісному партнерстві, продуктивній конкуренції, правових і соціальних засадах формальної і реальної рівності всіх учасників комунікації, у межах якої здійснюється врегулювання суспільних відносин.

Основне припущення, покладене в основу концепції, полягає в тому, що в сучасному суспільстві стрімко зростає значущість усіх форм переговорного процесу як комунікативної діяльності, спрямованої на розв'язання проблем, пов'язаних з організацією співпраці або врегулюванням напружених та конфліктних соціальних ситуацій. Соціальний діалог представлено як інструмент, завдяки якому в просторі когнітивного спілкування забезпечується досягнення соціальної злагоди, соціального порядку та соціальної солідарності, як ефективний засіб консолідації суспільства, подолання його поляризації, зближення конфліктних позицій та інтересів різних соціальних груп і держави як носія політичної влади⁷⁸.

Головний акцент у тлумаченні соціального діалогу полягає в увиразненні його особливостей як форми когнітивного спілкування щодо широкого кола питань, що є предметом інтересу різних

⁷⁸ Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування / за наук. ред. О. М. Кочубейник. Кропивницький, 2018. 232 с.

соціальних груп і суспільства загалом. Доцільність такого підходу підкріплюється аналізом тих трансформацій у суспільстві, що уможливили оперування соціальним діалогом як інструментом постіндустріального суспільства, де комунікація вийшла на перший план як феномен, що організує соціальну реальність. Саме тому інтерсуб'єктивність і діалог стають головними темами гуманітарних досліджень, а вивчення комунікації спирається на аналіз характеристик інтерактивних/комунікативних дій. Аналіз, зокрема, показав, що рух суспільства до постіндустріальних параметрів не тільки зумовлює посилення тенденції до диференціації й деуніверсалізації спільнот, а й сприяє підвищенню ролі соціального діалогу та розширенню соціальних функцій комунікацій. Саме в різних жанрах дискурсу (комунікативному середовищі) реалізується констеляція смислів комунікативної дії та уможливлується досягнення соціальної конвенції. Отже, соціальний діалог як спосіб розв'язання проблем у вимірах когнітивного спілкування є, з одного боку, показником відкритості соціуму (прагнення до взаємодії, толерантності), а з другого – показником загальної комунікативної налаштованості членів соціуму на обмін досягненнями.

Показано, що соціальний діалог у корпусі соціогуманітарних досліджень набуває різнорівневої феноменології і розглядається як знаряддя розв'язання соціальних проблем, завдяки чому досягається або підтримується такий лад суспільного життя, який забезпечує високий ступінь соціального комфорту та психологічного благополуччя членів суспільства. У цьому значенні соціальний діалог передбачає широкий формат учасників: на партнерській основі в ньому рівноправно беруть участь представники різних сегментів суспільства, а специфіка соціальних проблем, які стають приводом для комунікації, виходить далеко за межі площини трудових відносин.

Соціальний діалог, розглянутий як комунікативний процес у вимірах когнітивного спілкування, учасниками якого є представники різних спільнот (секторів суспільства), відкриває можливості для аналізу таких складних ефектів суспільного життя, як координація соціальних відносин, взаємодія соціальних груп, узгодження смислових кодів цієї взаємодії, зіставлення соціальних цінностей, обґрунтування можливостей оптимізації соціальних

відносин тощо. Такий ракурс аналізу означає, що успішність соціального діалогу має і соціальні, і психологічні складові. Концепція соціального діалогу як комунікативної практики постіндустріального суспільства визнає передумовою актуалізації соціального діалогу як інструменту комунікації зміну характеру диференціації суспільства та його поляризації.

Показано, що важливою з погляду виникнення соціального діалогу як комунікативної практики є специфічна основа цієї диференціації, що з'явилася в новітньому суспільстві, – функціональність, поєднана з постіндустріальними особливостями суспільства. А саме: визначальною рисою функціонально диференційованого суспільства є відмова від надлишкової універсальності і взаємозамінності його одиниць (тобто стану, коли кожна окрема суспільна одиниця може виконувати повний репертуар соціальних завдань, необхідних для життєдіяльності спільноти). Натомість відбувається спеціалізація виконавців і генералізація результатів, що зрештою спричинює виникнення складних (а тому до певної міри ризикованих) функціональних систем. Функціонально диференційоване суспільство відмовляється також і від нерівності як принципу впорядкування, який у суспільній ієрархії уособлював порядок цілого. Натомість розвиваються структури поліконтекстуального суспільства, в якому немає ані центру/периферії, ані “верхів”/“низів”.

Зазначено, що оформлення функціонально диференційованого суспільства є процесом незавершеним, його соціальна система постійно ускладнюється. Цей процес ускладнення, який, крім того, має тенденцію до прискорення, істотно відрізняє сучасне суспільство від попередніх (традиційних), що протягом тривалого періоду існували практично в незмінному вигляді (або принаймні зміни були неістотними й невиразними, не відчувалися й не переживалися членами спільноти як бурхливі чи докорінні). Зрозуміло, що ускладнення соціальної системи є неодмінним наслідком диференціації окремих підсистем суспільства, які спеціалізуються на виконанні тих чи тих соціальних функцій. Однак важливим є те, що ускладнення/диференціація породжують два протилежно спрямованих ефекти: з одного боку, зростають автономність і спеціалізація різних сегментів соціальної системи, з другого – посилюється взаємна залежність сегментів один від

одного (що є похідною від їхньої спеціалізації). Це означає потребу в координації. Іншими словами, така соціальна система може мати стабільний і водночас динамічний характер лише завдяки інтенсивним інформаційно-комунікативним обмінам між її елементами. Якщо ж такий обмін не налагоджено (або він зазнає функціональних збоїв), то тим підсистемам комунікації, що “випадають” з комунікативного простору, загрожує втрата соціальної ефективності, “соціальна невидимість”, а зрештою – зникнення.

Також встановлено, що похідною від функціональної диференціації суспільства є процес його поляризації, що характеризується парадоксальним ослабленням функціональних взаємозв'язків і збільшенням дистанції в соціальній ієрархії між спільнотами і групами, тенденцією до роз'єднаності суспільства як соціальної системи.

Показано, що в постіндустріальному суспільстві “розведення на полюси” є значно масштабнішим за своєю палітрою (порівняно зі становою та майновою поляризацією) і може включати до розгляду будь-які традиційно виокремлювані бінарні опозиції: новатори/консерватори, теоретики/практики, віряни/атеїсти тощо. Поляризація суспільства, хоч і є природним соціальним процесом, що має свою органічну противагу (інтеграцію), проте в кризові періоди може призводити до негативних наслідків, посилюючи соціальну напруженість і конфронтацію – іноді аж до відкритого протистояння між спільнотами. У таких умовах послаблюється соціальна база для партнерства (або й загалом взаємодії) між різними верствами й групами. Нині потужним чинником дестабілізації в Україні стає економічна диференціація. “Середній клас”, що міг би слугувати буферною зоною між інтересами обох полюсів, руйнується, не витримавши економічного тиску кризи, і ця руйнація знаходить вияв у зростанні політичної апатії, недовіри до влади, зневіри у власних можливостях впливати на перебіг подій.

Підкреслено, що така поляризація не лише істотно змінює соціальну стратифікацію, а й трансформує всю соціальну структуру суспільства. Це, зі свого боку, провокує потребу створення нової мережі стосунків між спільнотами, вироблення нових ставлень, стереотипів, норм та загалом будь-яких інших регуляторів соціальної взаємодії, а “розломи” в системі таких регуляторів стають сприятливим ґрунтом для виникнення тоталітаризму,

ксенофобії, націоналізму тощо. Іншими словами, у суспільстві, де стрімкими темпами відбувається функціональна диференціація та поляризація, розвиток соціального діалогу як практики комунікативного суспільства, спрямованої на конструювання соціорелевантних тенденцій суспільного життя й забезпечення узгодженості інтерсуб'єктивно значущих взаємодій, стає вкрай необхідним.

Соціальні та психологічні передумови комунікативності в просторі діалогу

Визначено, що роль комунікацій, які забезпечують інтеграцію соціальної системи в постіндустріальному суспільстві, зростає внаслідок того, що її окремі елементи вже не можуть координуватися однією керівною інстанцією в межах упорядкованої ієрархії (через її руйнацію). Соціогуманітарні дослідження, здійснені в просторі модерного дискурсу, значною мірою орієнтовані на з'ясування умов досягнення (можливості загалом) соціального порядку, а також на вивчення причин і наслідків його порушення, оформлюючи підсумки власних студій у термінах “соціальної згуртованості”, “дезінтеграції”, “аномії”, “ціннісно-нормативного розпаду”, “моральної солідарності”, “конфлікту між культурною та соціальною структурами” тощо. Вектор цих теорій збігався з напрямом пошуку єдиних основ соціальної інтеграції/дезінтеграції, а сама інтеграція пояснювалася як така, що виникає на основі або примусу, або вигідних відносин взаємозалежності, або дії ціннісно-нормативних механізмів.

Показано, що нині формується інтерпретативна тенденція, відповідно до якої сучасне суспільство не має не тільки ціннісно-нормативної, а й жодної іншої “міцної” основи і не потребує оцінок з позиції таких досучасних ідеалів, як “моральна інтеграція”, “морально-емоційна згуртованість”, “комунальна солідарність” або “загальний ціннісно-нормативний консенсус”. Згадані поняття втрачають свою пояснювальну спроможність для інтерпретації складного, взаємозалежного і високодиференційованого суспільства з характерними для нього автономними комплексними самореферентними соціальними системами, між якими немає належної спільності на рівні елементів. А отже, ціннісно-нормативний консенсус вищого порядку, що регулює життя суспільства

загалом (як метанарація), стає більше неможливим унаслідок високої комплексності суспільства. Натомість важливими і необхідними є різні форми консенсусу на локальному рівні й у повсякденних ситуаціях⁷⁹.

Це означає, що соціальний діалог як конвенційна комунікативна практика у вимірах когнітивного спілкування стає чи не єдиним механізмом підтримання соціальної спільності, уможливаючи досягнення переговорним шляхом локальних консенсусів. Саме останні мають забезпечувати відносно безпроблемне функціонування диференційованого суспільства, убезпечуючи від застосування тоталітарного інструментарію для підтримання глобального порядку.

Також показано, що визначальною соціальною передумовою для розгортання соціального діалогу є формування громадянського суспільства. Уведення в розгляд цієї передумови пояснюється специфікою комунікативних процесів у межах самого соціального діалогу, який виникає як переговорний процес з приводу тієї чи тієї проблеми, адже локальні спільноти рано чи пізно опиняються в стані, коли більш ніж очевидними стають протилежно спрямовані інтереси. Наявність громадянського суспільства в такій ситуації виявляється запорукою демонополізації ресурсів конструювання соціальної проблеми (тобто того, що слід обговорювати, а отже, й вирішувати першочергово). Іншими словами, спільноподілюваний й рівнодоступний простір функціонально диференційованого суспільства є водночас джерелом боротьби за його ресурси в маркуванні соціальної ситуації як проблеми, що має бути вирішена. Якщо інститути громадянського суспільства достатньо сильні, то ці ресурси більшою мірою є демонополізованими, ними володіють – поряд з виконавчою і законодавчою гілками влади – різні громадські організації. Якщо ж згадані інститути розвинені недостатньо, то “порядок денний” встановлюється переважно владними елітами, які фактично нав’язують “свою” проблематику іншій частині суспільства. Результатом є витрачання ресурсів суспільства на розв’язання тих проблем, у яких зацікавлені владні

⁷⁹ Кочубейник О. М. Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2018. Вип. 34 (37). С. 150–161.

еліти, і фактичне ігнорування інших, які можуть видаватися більш небезпечними.

Стверджується, що предмет соціального діалогу (тобто яка саме проблема потребує розв'язання), а також те, які сторони беруть участь в її обговоренні, є підсумком своєрідної конкурентної боротьби за простір засобів масової комунікації та суспільну увагу. У громадянському суспільстві ця конкуренція прозора, а не тоталітарно керована, адже владні еліти, втрачаючи контроль над найвпливовішими засобами масової комунікації, втрачають і монопольне право на формування “порядку денного”, внаслідок чого виникає реальна сфера публічності.

Отже, у громадянському суспільстві формується сфера публічності. Це – відкритий простір комунікації, в якому пропонуються різні варіанти програм і змагаються різні висловлювання з приводу тієї чи тієї проблеми. Сфера публічності є, по суті, своєрідним ринком ідей: на одні з них існує попит у певних соціальних груп, інші ж, навпаки, не користуються попитом, а тому нівелюються, відходять у тінь. Мало того, нині загально визнаною є думка, що майданчиком для проведення соціального діалогу мають бути саме ЗМІ. Технічно це виявляється в тому, що на їхніх сторінках публікуються різноманітні судження, учевиднюється боротьба між різними спільнотами і ЗМІ, що їх підтримують, за вплив на аудиторію.

Доведено, що комунікативність публічної сфери є визначальною психологічною передумовою соціального діалогу.

Також визначено, що комунікативність публічної сфери являє собою сумарну функцію двох аргументів: 1) комунікативності текстуальних конструкцій, які виконують функцію конструювання смислів (і, крім того, репрезентують контент, у якому реалізується називання територій потреби та соціальної проблеми); 2) комунікативності намірів учасників соціального діалогу, тобто їхньої спрямованості на порозуміння, пошук конвенцій.

Зазначено, що “комунікативність текстуальних конструкцій”, своєю чергою, постає значущим психологічним чинником успішності соціального діалогу. Адже внаслідок функціональної диференційованості суспільства в просторі публічної сфери співіснує безліч текстів, які конкурують між собою за суспільну увагу, проте наявність будь-якого тексту в публічній сфері не

запускає автоматично ефективний комунікативний процес. Отже, текст є не автоматично комунікативним, а лише потенційно комунікативним. Потенційність реалізується тоді, коли текст набуває інтерсуб'єктивного ефекту, тобто коли він вноситься в реальний процес комунікації, реальний простір перетворень. Зміст будь-якого тексту формує його комунікативний простір, тобто внутрішній смисловий простір тексту, який навмисно вбудований у множини актуальних контекстів та передбачає сукупність прямих або непрямих адресатів, для яких він призначений (або яким він явно чи приховано опонує). Адресати обов'язково мають бути реальними, а контексти – актуальними; лише за таких умов виникає інтерсуб'єктивність. Для того щоб процес комунікації зреалізувався, текст повинен бути вміщений у комунікативне середовище, яке є зовнішнім щодо внутрішнього змісту тексту (його комунікативного простору). І якщо середовище комунікації за ступенем охоплення адресатів є вужчим, ніж комунікативний простір цього тексту, то такий текст є некомунікативним, і навпаки, якщо середовище комунікації збігається з діапазоном або є ширшим за нього, ніж відповідний комунікативний простір, то текст є комунікативним.

Комунікативний процес, таким чином, є процесом трансформації комунікативного простору в комунікативне середовище, тобто вибудовування комунікативної дії та умов цієї комунікативної дії (означення дискурсивних меж, побудова комунікативного середовища щодо комунікативного простору; впорядкування комунікативного простору щодо комунікативного середовища; створення правил і меж комунікації; вибір місця, способу, каналів, засобів комунікації тощо). Отже, для того щоб відбувся соціальний діалог, потрібно, щоб текст, який репрезентує потребу його учасників, був придатний для смислопородження в комунікативному середовищі. А проте, щоб комунікативний процес набув характеристик соціального діалогу, необхідно, щоб сторони дотримувалися конвенційної комунікаційної стратегії. Якщо ж одна чи обидві сторони послуговуються маніпулятивною комунікаційною стратегією, то досягнення консенсусу є проблематичним або тимчасовим. (В усякому разі, консенсус тут не супроводжуватиме комунікаційну діяльність сам по собі, тобто консенсус не є простою згодою в процесі комунікації, а вимагає

спеціально поставленого завдання і додаткових зусиль по його досягненню. Тим самим увиразнюється проблематика технологій управління соціальним діалогом).

Показано, що соціальний діалог як комунікативна практика постіндустріального суспільства має потрібний результат. З технологічного боку – це угода, програма, укладена конвенція, тобто такий змістовий договір між учасниками процесу, який даватиме можливість утілити в життя певні практичні завдання (реалізувати проєкт, заради якого і здійснювався, власне, соціальний діалог).

Крім того, успішний соціальний діалог має суто психологічний результат, а саме трансформацію комунікативного середовища (у певному сенсі зміну його дискурсивних параметрів), що надалі уможливлуватиме відтворення конвенційного комунікативного процесу і протистояння маніпулятивним або конфліктним комунікативним стратегіям.

Нарешті, існує й етичний результат соціального діалогу: зміцнення солідарності і зростання рівня довіри членів спільноти одне до одного, що є не менш важливим ефектом для громадянського суспільства.

Архітектоніка та ризики неефективності соціального діалогу в комунікативному середовищі

Важливим моментом для розуміння причин, що зумовлюють ефективність (або створюють ризики неефективності) соціального діалогу у вимірах когнітивного спілкування, а також особливостей його динаміки, є усвідомлення його складної архітектоніки: соціальна проблема завжди є фокусом, де сходяться різні – здебільшого конфліктні – інтереси, наміри й цілі. Соціально оформленою репрезентацією кожної із цих тенденцій є дискурс (“голос”). У поляризованому суспільстві ці “голоси” обстоють протилежні асиметрії, формуючи в комунікативному просторі соціальної проблеми протистояння дискурс/контрдискурс(и). Саме взаємодія цих “голосів”, міра віддаленості їхніх інтересів і цілей

служе основним чинником того, як зрештою означається той чи той суспільний факт. Від характеру взаємодії інтересів залежать також способи реагування суспільства на ту чи ту соціальну проблему. Отже, соціальний діалог – це взаємодія цілей та інтересів, озвучених різними “голосами”⁸⁰.

Показано, що “місцем”, де ця взаємодія експлікує себе (і стає можливою для вивчення), є публічні арени, а саме: виконавча і законодавча гілки влади, суди, телестрічки, кіно, засоби масової інформації (телевізійні служби новин, журнали, газети і радіо), організації з проведення політичних кампаній, книги на соціальну тематику, наукові спільноти, релігійні організації, професійні товариства, приватні фонди тощо. Важливо, що публічні арени постають не просто транслятором “голосу”, не просто місцем, де оприлюднюються погляди конкретної спільноти на ту чи ту проблему. Вони є дієвим агентом колективного визначення певного суспільного факту як соціальної проблеми, що означає розвиток громадської думки, носієм якої може бути тільки консолідована аудиторія медіа, у полі яких і відбувається обговорення різних точок зору і вироблення консенсусу (компромісу) щодо конкретної ситуації. Іншими словами, це колективне визначення є комунікативною практикою, оскільки в кожній зі стадій соціального діалогу (а саме: виникнення соціальної проблеми; її легітимація; мобілізація дії щодо проблеми; формування офіційного плану заходів; трансформація офіційного плану в процесі його емпіричного здійснення) у ролі сильного актора виступають публічні арени, а особливості комунікації стають конституентом соціальної реальності (у цьому разі – соціальної проблеми). Отже, соціальний діалог є комунікацією не обмеженої в часі, просторі та кількості учасників аудиторії з приводу необхідності усунення “спільної недоладності”.

Важливо, що публічні арени, особливо ЗМК, окрім простору, у якому відбувається колективне визначення/перевизначення соціально релевантних фактів, є точкою докладання зусиль факторів недискурсивної природи, які, проте, справляють потужний вплив на

⁸⁰ Кочубейник О. М. Архітектоніка соціального діалогу: проекція в дискурсивний вимір // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. Київ, 2015. Вип. 35(38). С. 13–24.

комунікативні практики. Так, більшість публічних арен перебуває під потужним впливом панівних політичних, економічних або інституційних груп, а це істотним чином позначається і на архітектоніці соціального діалогу, і на його динаміці, позаяк виникає дисбаланс сил і відбувається викривлення комунікативного простору (що аналізуватиметься далі).

Ідентифіковано два сегменти архітектоніки соціального діалогу, що поділяють агентів на “сторони комунікації”, унаслідок чого, власне, і виникає складна система інтеракцій між інтересами й цілями агентів. Перший сегмент позначено як горизонтальне, другий – як вертикальне розщеплення комунікативного середовища.

Показано, що горизонтальне розщеплення є похідним від стосунків агента з владою та спричинює поділ дискурсів на енкратичні та акратичні. Перші з них висловлюються, розвиваються, отримують свої характерні риси узгоджено з владою, її численними державними, соціальними та ідеологічними механізмами. Другі – виробляються, знаходяться, озброюються “поза” владою або “проти” влади. Виникнення вертикального розщеплення пов’язано з тим, що в комунікацію з приводу конструювання/деконструкції соціальної проблеми залучаються спільноти, які перебувають у межах одного полюса (або енкратичного, або акратичного), проте різняться щодо виразності потреб, цілей, інтересів (що є безпосереднім наслідком фрагментації суспільства). Що глобальнішою є проблема (у сенсі “конструюється як глобальна”), то строкатішим буде склад учасників діалогу.

Стверджується, що для більшості комунікативних просторів, у яких реалізується соціальний діалог, характерним є таке вертикальне розщеплення, де можна вирізнити голоси: а) науковий, тексти якого висвітлюють теорії, науково-дослідні програми, відкриття, а його носієм є фахівець з високим інтелектуальним рівнем, який приділяє увагу аргументам, що базуються на логічних висновках; б) фахово-спеціалізований, тексти якого характеризуються тим, що їх продукує обмежене коло риторів-фахівців певної галузі знань, а також тим, що тут має місце регламентація мовних засобів, зокрема наявна вузькоспеціальна термінологія (активне вживання професіоналізмів), побутують професійний жаргон, безеквівалентна лексика; в) науково-популярний, тексти якого спрямовані на поширення професійних знань у спрощеній формі; г) соціально-побутовий, у текстах якого відбувається обробка, передавання, пропаганда, поширення професійної

інформації, що набула статусу постулату; д) периферійний, який складають переважно художні й рекламні тексти, які виконують функцію опосередкованої фіксації силових позицій дискурсу.

Знаначається, що горизонтальне і вертикальне розщеплення породжують низку факторів, які негативно впливають на ефективність конструювання соціального діалогу. Оскільки повноцінний соціальний діалог можливий лише за умови паритетності позицій між його агентами, то будь-яке порушення цієї необхідної умови неunikнено спричинюватиме викривлення комунікативного середовища, створюючи силові асиметрії й тим самим унеможливаючи сам факт діалогу.

Завдяки аналізу викривлень, зумовлених горизонтальним розщепленням, визначено, що здебільшого вони пов'язані з нерівноправністю агентів діалогу, яка виникає, як уже зазначалося, через фактори некомунікативної природи. Оскільки осередком такого розщеплення є протистояння енкратичних та акратичних дискурсів, то альянс домінуючого дискурсу із владою завжди породжує конкурентні переваги в боротьбі за публічні арени для тих чи тих тлумачень соціальних фактів. Мало того, енкратичні дискурси захищають свої позиції за допомогою цензури як контролю влади за змістом та поширенням інформації. Форми цензури можуть різнитися за мірою жорсткості й помітності для загалу. Зокрема, може здійснюватися попередня (упереджувальна) й наслідкова (карна), які є більш помітними (особливо друга з них). Менш помітною є самоцензура, тобто йдеться про ті ситуації, коли особа “поміщає в рамки” свою власну свободу, орієнтуючись на нормованість комунікативного простору й роблячи висновки про те, “що можна”, а “що не можна” оприлюднювати. Ще одним проявом владних викривлень є корпоративна цензура, тобто необхідність узгоджувати зміст висловлювань співробітників з аксіологічною/ідеологічною системою корпорації під загрозою втрати роботи, фінансів, кар'єрного руху. Нарешті, може йтися про фінансову цензуру, що реалізується як фінансовий тиск на ту чи ту публічну арену й дія якої доволі часто залишається поза зоною видимості незалучених осіб. Отже, цензура є спільним симптомом, через який експлікується альянс домінуючого дискурсу із владою.

Зауважено, що комунікативними наслідками цензурованого простору є інформаційна асиметрія, яка може досягатися такими способами владно регульованого подання інформації, як, напри-

клад, порушення стандартів балансу думок, відокремлення думок від фактів, відмова від повноти, достовірності, точності тощо.

Так, неповнота інформування реалізується через вибіркове подання новин, через ізольоване від контексту подання факту або події; замовчування, дозування або нівелювання невігідної інформації за допомогою “демократичного шуму”. Необ’єктивність інформування втілюється через односторонню аргументацію, нав’язування оцінок, використання стереотипів, применшення або гіперболізацію значущості того чи того факту тощо. Створення інформаційної асиметрії в різних її формах стає основним інструментом боротьби, що точиться між енкратичним та акратичним дискурсами.

Аналіз викривлень, породжених вертикальним розщепленням, дав змогу також виокремити ризики порушення паритетності агентів, але через владу іншого змісту: “владу того, хто знає”. Важливо, що нееквівалентність позицій, яка виникає через цю форму влади, закладена у функціонування соціального інституту: не може бути паритетною комунікація між учнем й учителем, хворим і лікарем, покупцем і продавцем тощо. Інформаційна нерівність тут виникає з інших причин, а саме: включеність у комунікативний простір соціальної проблеми численних спеціальних дискурсів (юридичних, економічних, медичних, педагогічних, конфесійних тощо) порушує проблему взаєморозуміння між учасниками. Аналогічна проблема виникає, якщо комунікація відбувається між спеціалізованим і соціально-побутовим дискурсами. Частково ця проблема вирішується за допомогою таких елементів дискурсу, які, з одного боку, є зрозумілими для всіх, а з другого – є частиною спеціальних дискурсів. Іншими словами, спеціалізація людського знання компенсується інтегративними елементами дискурсу, тобто так званім інтердискурсом (сукупністю відносно стійких рекурентних колективних символів, які, проте, можуть бути пов’язані з різними спеціальними дискурсами). А проте діалог може зазнавати істотних впливів через різний рівень дискурсної компетентності учасників.

Важливо підкреслити, що можливість діалогічності – як потенційної спроможності зорієнтуватися на Іншого – у кожній із цих комунікативних ситуацій (конфлікт включно) відчуватиме значущого впливу з боку нагальності соціальної проблеми, яку слід розв’язати учасникам діалогу.

Окрім того, ідентифіковано симптоми недіалогічності, які свідчать про зміну нормального функціонування діалогу у вимірах когнітивного спілкування, тобто не пов'язані з його архітектонікою, а стосуються режиму та комунікативно-психологічного інструментарію, застосовуваного агентами діалогу під час дискусій⁸¹:

1. Прецедентність. Оскільки недіалогічні дискурси вибудовуються таким чином, щоб непорушно зафіксувати “правильну” картину світу, то текстовий простір, у якому здійснюється її репрезентація, є специфічним чином організованим, а саме: є певна кількість базових – вихідних, джерельних, фундаментальних – текстів, щодо котрих регламентом дискурсу заборонені будь-які критичні дії. Елементи такого тексту не можуть стати об'єктом критичної рефлексії, натомість є об'єктом абсолютної цінності, а тому не можуть бути поставлені під сумнів і стати предметом дискусії. А тому надмірна насиченість текстового простору прецедентними феноменами (серед яких, власне, прецедентний текст, прецедентне ім'я, прецедентне висловлювання, прецедентна ситуація тощо) може розцінюватися як симптом недіалогічності, оскільки засвідчує надмірний захист пропагованої картини світу. Високий ступінь прецедентності створює щільне коло самореференцій, до якого не можуть увійти ані нові афекти, ані нові змісти.

2. Семантична невизначеність. Ідеться про парадоксальне покладання функції сенсотворення на мовні кліше, які її в принципі не можуть виконувати. Такі кліше, як важливі організаційні компоненти недіалогічного дискурсу, більш-менш однозначно сприймаються й розпізнаються аудиторією, але водночас аудиторія здебільшого зазнає певних ускладнень під час їх інтерпретації. Крім того, така семантична невизначеність кліше в недіалогічному дискурсі компенсується їхньою високою оціночністю: вони завжди афективно забарвлені. Таким чином, комунікативний ефект дискурсу пов'язується насамперед з емоційною, а не раціональною залученістю осіб, які сприймають ці повідомлення.

3. Верифікація змістів через статусність, тобто оцінювання істинності висловлювань у межах дискурсивного простору, здійснюється на основі оцінювання їхнього авторства (“хто сказав?”) та оцінювання їхньої відповідності “правильній” картині

⁸¹ Кочубейник О. М. Замкнені простори: симптоми недіалогічності дискурсу // Педагогічний процес: теорія і практика. 2015. № 3-4. С. 59–64.

світу, тобто на основі міри збіжності з центральною точкою зору на ключові елементи дискурсу. По суті, критерієм “прийнятності” висловлювання є його відповідність прецедентним висловлюванням. Крім того, недіалогічний дискурс породжує, фіксує й відтворює розподіл “ієрархії істинності” не лише між самими висловлюваннями, а й між різними комунікантами. Отже, похідною від способу верифікації висловлювання є ієрархізована організація комунікативного простору, де місце тексту визначається статусом (офіційним або неофіційним) джерела, його авторитетністю.

4. *Фантомність*. У недіалогічному дискурсі, який не спрямований на взаєморозуміння, оформлюються специфічні елементи, що мають фантомний, ілюзійний характер, проте надзвичайно високий статус. Серед засобів, до яких вдається такий дискурс, – апеляція до традиції або авторитету, емоційне навіювання тощо. Арсенал аргументативних технік, що тут використовуються, свідчить про принципову неможливість верифікації висловлювань, зроблених з приводу цих феноменів.

5. *Конвенційна ригідність*. Тут принагідно варто нагадати, що будь-який дискурс – пропонуючи “правильну” картину світу – водночас пропонує систему нормувань: що є хибним, небажаним, а що є правильним, очікуваним. По суті, функція дискурсу – формування корпусу конвенційних установлень (правил, законів, принципів, норм, цінностей), які надалі визначають, які дії асоціюються з конкретними позиціями, функціями тощо. Конвенції, таким чином, є одним з важливих компонентів дискурсивного простору, проте останні можуть різнитися за мірою жорсткості їх захисту. Симптомом недіалогічного дискурсу є однозначна спадкоємність нормативної сфери, внаслідок чого не відбувається ревізії або переоцінки досягнутих конвенцій.

6. *Герметичність понятійної сфери* (семантичного ядра дискурсу) виникає внаслідок елімінації з комунікативного простору потреби в орієнтації на співрозмовника. Герметичність породжується орієнтованістю на максимально точне формулювання й опис феноменів, але внаслідок задоволення такої потреби дискурс пред’являє досить високі вимоги для інтерпретації й розуміння змісту висловлювань. Герметичність понятійної сфери також виконує функцію захисту дискурсу: дискурсивна межа функціонує як непроникна, захищаючи аксіологічне ядро від інвазій та розмивання.

7. *Ритуалізованість*. Ідеться про те, що за рахунок заданої послідовності дій особа не має можливості регулювати власні дії, вона перебуває “у потоці” заданої послідовності. Недіалогічний дискурс є афективно забарвленим монологом з приводу наявного порядку, і ця ефективність може бути і позитивною, і негативною. Така забарвленість, по суті, перетворюється на ритуал, унаслідок чого тексти містять “ритуальну критику” або “ритуальну похвалу” й у цьому сенсі є відстороненням від критики чи похвали як такої.

У підсумку зроблено висновок, що соціальний діалог як комунікативна практика постіндустріального суспільства, розміщена в просторі когнітивного спілкування, постає як доволі неоднозначна: з одного боку, вона повинна збагачувати соціальність, увиразнюючи через різні дискурси різні її артикуляції, сприяючи водночас зняттю суперечностей “свій-чужий” (кооперація), з другого – вона тяжіє (внаслідок агональності дискурсу) до дискурсивної експансії, внаслідок чого неunikненням є підпорядкування простору “іншого”, його знищення (поглинання). Отже, соціально-психологічний супровід ефективного конструювання соціального діалогу полягає в застосуванні технологій, що встановлюватимуть баланс між агональністю дискурсів (як виявленням інтенції окремих ідентичностей) і соціальною кооперацією (як визначальною умовою диверсифікації ідентичності).

У підсумку розроблена концепція розширює уявлення про соціальний діалог як про ефективний інструмент досягнення стабільного функціонування соціальних систем, сприяє формуванню позитивного досвіду конструктивного вирішення конфліктів та експертизи деструктивних конфронтацій, забезпечує опанування феноменів соціально-психологічної природи як важливих складових суспільствотворення.

На основі концепції соціального діалогу розроблено навчальну програму з методичними рекомендаціями курсу “Когнітивні механізми розвитку соціального діалогу”, який викладатиметься фахівцям різних галузей.

11. АВТЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНОМУ ПРОСТОРИ ЖИТТЄВОГО СВІТУ

Автентичність особистості в змінюваному життєвому світі

У психологічній науці помітне місце посідає сьогодні дослідження процесів конструювання автентичності особистості в її життєвому світі, що є особливо важливим для націєтворення в умовах постмодерності, яка тягне за собою надлишкову свободу і надмір виборів. Основою розробленої концепції є уявлення про автентичність як постійно змінювану самоінтерпретацію, яка неперервно й нефінально конструюється в інтерсуб'єктивному просторі життєвого світу особистості за допомогою застосовуваних соціальних практик⁸².

Чільну увагу в концепції приділено тому, як саме особистість відповідає на виклики сучасності, що становлять загрозу для її психологічної безпеки, зокрема на виклики докорінних суспільних трансформацій, що можуть призвести до втрати особою звичного місця в соціумі, втрати нею сенсу життя, виникнення криз особистісної ідентичності та ідентифікації, що, зі свого боку, негативно позначається на ефективному функціонуванні особистості як члена суспільства. Показано, що психологічна безпека особистості можлива лише за умови досягнення нею автентичності як фундаментальної цілісності особистого досвіду, яка полягає в тому, що життєві події не зводяться лише до суб'єктивної реакції на зовнішнє оточення і не обмежуються сферою тимчасових інтересів, а стають об'єктами осюжетнення.

⁸² Кочубейник О. М. Автентичність особистості у її життєвому світі: модули, процеси, статуси. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 272 с.

Проаналізовано соціокультурне підґрунтя психологічного феномену автентичності і визначено передумови її становлення в процесі суб'єктивного конструювання соціальності в життєвому світі людини. Зокрема, з'ясовано, що трансформація соціальності, яка відбувається особливо потужно на початку ХХІ століття, вивела на авансцену емерджентність, ентропійність, сингулярність, що докорінно змінило життєвий світ особистості та сформувало нові виклики щодо її психологічної безпеки. У фрагментованій, колажованій, театралізованій постмодерній соціальності адекватними моделями світобудови стають ті, які позбавлені напередвизначеності й однозначності, лінійності, ієрархічності, обмеженості. Замість “метафори відповідності”, котра слугувала опорою модерної моделі взаємодії “особистість – світ”, запропоновано “метафору становлення”, відповідно до якої автентичність особистості вибудовується на принципах нерівності, змінюваності, становлення, унаслідок чого ієрархічно-структурна система з її поступально-еволюціативними трансформаціями змісту поступається місцем аструктурному ризоморфу з його вибуховою емерджентністю й процесуальністю. Новий дискурс соціальності вводить плінність і плюралістичність як сучасної соціальної структури, так й індивідуальних можливостей розвитку, спричинює зміну соціальних конструкцій, застосовуваних людьми щодо рефлексії їхнього життя, можливих форм поведінки, способів мислення тощо.

Постмодерн продукує таке бачення сучасності, яке означає нездатність зупинитися, а тим більше – стояти на місці. Продовження руху спричинене неможливістю отримати задоволення, його принциповою нефінальністю.

У теперішній соціальності вже немає стабільних “ніш”, що могли б бути використані особистістю як кліше для “відновлення належності” (а разом з нею й автентичності як досягнення своєї справжньої сутності), натомість переважають нетривалі, тимчасові, крихкі “позначки”, які, крім того, здебільшого зникають раніше, ніж відшукується та сама омріяна справжня сутність, відповідно до якої нібито вивіряється автентичність у добу модерну. Особистість постійно перебуває в русі, не очікує жодного “здійснення”, спокою або задоволення від “прибуття”, від досягнення пункту призначення, де можна роззброїтися, розслабитися й припинити

хвилюватися, оскільки оповідання про прогрес та світле майбутнє, як і решта міфів модерну, перестали генерувати точки встановлення відповідності. У постмодерні з його плинністю, несталістю, нефінальністю пошуки автентичності як досягнення деякої есенції, відповідності власній сутності, наперед заданій, виставленій як недосяжний взірець сподіваного ідеалу виявляються анахронізмом. Натомість система постнекласичного знання уможливує вибудовування іншої моделі автентичності особистості в її життєвому світі, а саме – наративної за природою⁸³.

Одним із важливих внесків розробленої концепції є методологічний аналіз соціальних змін, які відбуваються на початку XXI століття, та пов'язана з ними трансформація загального характеру життєвого світу особистості. Підсумком зазначеного аналізу є ідентифікація міфів соціальності, які формує постмодерн як комунікативний контекст життєвого світу особистості та водночас викристалізовує ризики для психологічної безпеки особистості.

1. *Міф про суспільство ризику*, згідно з яким зростання техногенної потужності породжує цивілізаційні ризики, які викликають у людства відчуття постійної загрози й непевності. Відчуття цього неунікненого ризику викликає шок, безпорадну лють і почуття “no-future”, життя без майбутнього, конструюючи суспільство, яке є спільнотою індивідів, об'єднаних страхом і непевністю перед новими небезпеками, породжуваними прогресом. Цей страх стає настільки всеохопним, що в ньому розчиняються відмінності між людьми, спричинені традиційною майновою і класовою диференціацією. Найважливішою рисою суспільства ризику є те, що минуле втрачає здатність визначати сьогодення, на його місце висувається майбутнє, отже, умовний центр усвідомлення ризиків лежить не в сьогоденні, а в майбутньому.

2. *Міф про плинність і постійну мінливість* ґрунтується на рефлексованій втраті значущості простору і, навпаки, збільшенні значущості швидкості в переліку людських цінностей. Основою трансформацій є зміна стосунків людини з простором і часом.

⁸³ Кочубейник О. М. Автентичність особистості у перспективі “пост”: особливості бачення // Соціальна психологія. 2010. №1 (39). С. 107–117.

Завдяки новітнім технологіям простір втрачає роль найбільш значущого регулятора взаємодії. Відстань між партнерами по спілкуванню втрачає сенс бар'єра, натомість важливою є лише швидкість передавання сигналу, який обслуговує їхню взаємодію. Ці зміни відображаються на соціальному, політичному й громадському житті як прискорення процесів “розтоплення” традицій, етичних зобов'язань і прийнятих норм. Соціально-психологічні наслідки міфу про плинність простежуються в тому, що на плечі окремої людини покладається відповідальність за власну долю – і це тоді, коли в неї немає реальної можливості керувати постійно змінюваними соціальними умовами.

3. *Міф про індивідуалізованість суспільства* закріплює уявлення, що взаємодопомога й партнерство втрачають свій статус конститuentів соціального капіталу – вони мають лише тимчасовий характер. Спільність, команда, група є необхідними лише для самопросування найуспішнішого члена. Вони – лише тло індивідуальності, і це їхня єдина функція. Соціально-психологічним наслідком міфу є те, що в сучасному суспільстві втрачено баланс між суспільним і приватним.

4. *Міф про почуття невизначеності* акцентує увагу на тому, що сучасне суспільство характеризується втратою контролю над більшістю соціальних процесів. Це збільшує його незахищеність перед змінами, породжуючи специфічну формулу реагування: “невідомо, що буде завтра”. Застосування цієї формули викликає прагнення людини відмовитися від перспективних цілей заради якихось негайних результатів.

5. *Міф про світ, що вислизає*, фіксує почуття людей, які усвідомлюють, що сучасна епоха відрізняється від перехідних періодів грандіозними змінами, які охоплюють не окремі регіони земної кулі, а світ загалом. При цьому не виправдалося припущення, що розвиток науки й техніки зробить світ стабільнішим і впорядкованішим. Світ не тільки не став керованим, але, зважаючи на все, вийшов, “вислизнув” з-під контролю.

6. *Міф про глобалізацію* ставить акцент на зростаючій взаємозалежності країн світу, яка виникає внаслідок міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталу, а також поширення електронних технологій. У зв'язку із цим говорять про “зростання людського добробуту”, “новий світовий порядок” тощо, і часто

йдеться про формування універсальної, загальнолюдської культури, загальнолюдських цінностей.

Отже, трансформація дискурсу соціальності та конструйовані в його межах міфи є причиною істотних змін в ідеалах та способах пізнання соціально релевантних феноменів, що стає нині потужним дослідницьким ресурсом. Зокрема, під час вивчення автентичності фокус аналізу переміщується з її “сутнісного аспекту” (тобто тлумачення її як вірності власній сутності) на методи її конструювання, що дає підстави розглядати автентичність як соціально конструйовану – безпосереднім і опосередкованим – оточенням.

Показано, що конструювання автентичності – це постійний процес, оскільки постійним є рух як особистості, так і її життєвого світу. Це – пошук такої інтерпретації відносин між особистістю і життєвим світом, де зникає суперечність між обмеженістю фактичним і нескінченністю можливого. Цей пошук, – залежно від провідних психосоціальних практик, використовуваних при конфігуруванні життєвого світу особистості, – може здійснюватися в одному з трьох модусів (персоналізації, уніфікації, потенціалізації), і жодна з отриманих інтерпретацій не буде остаточною, вичерпною, самодостатньою, лімітувальною.

Отже, автентичність – це реальність, що інтерпретується особистістю й має для неї суб’єктивну значущість як цілісний світ – до того ж світ, що створюється в її думках і діях та переживається нею як реальний.

Модуси автентичності особистості як простір конструювання наративу

Отримані теоретичні фундаментальні результати полягають у розробленні модусної моделі автентичності, виокремленні специфічних її параметрів, що забезпечують змістові особливості й здійснюють регулятивні функції. Запропоновано концепт модусів, що відображає сегментацію життєвого світу як індивідуальну траєкторію незначущих розривів реальності і стосунків у процесі становлення автентичності особистості. У межах соціально-психологічної концепції автентичності особистості представлено

структуру життєвого світу особистості як інтерсуб'єктивного простору, де виокремлено три його специфічні сегменти: інваріантності (буденності, звичності, повторюваності, стабільності), перетворень (трансформації, переходу, подолання невизначеності, апробування, експерименту, іншості, інаковості, перевтілення) та належності (безпосередніх чи опосередкованих контактів, діалоговості, співдії, стосунковості, включеності, причетності). Сегмент інтерсуб'єктивного простору тлумачиться як частка, яка є сукупністю даних досвіду, що характеризується певними особливостями. Особливістю сегментації є те, що сегменти не належать до одного континууму, але є множинами, що перетинаються, внаслідок чого ті чи ті практики соціальності можуть належати як лише до специфічного сегмента, так і до двох, або й навіть трьох сегментів. Основним положенням концепції, яке стосується інтерпретації життєвого світу особистості, є те, що “світ у собі” і “світ навколо себе” особистість перетворює у “світ для себе”. Закинутість у світ (світ зовнішній, протиставлений особистості, відчужений та ворожий) у цьому акті перетворення змінюється реальним існуванням; а перетворення, опанування, олюднення цього відчуженого, оречевленого, відстороненого світу виявляється процесом, у котрому відбувається досягнення автентичності⁸⁴.

Зазначено, що життєвий світ конструюється відповідно до актуальних життєвих інтенцій особистості й зазнає трансформацій синхронно до останніх. Проте дезактуалізація певної інтенції (унаслідок як досягнення обраної мети або виконання поставленого життєвого завдання, так і відкидання їх у статусі нереалізованих) не означає, що вона зникає безслідно. Вона й далі співіснує як психологічний ресурс, що уможливорює подальші реструктуризації й реінтерпретації життєвого світу. Таким чином, топоніміка останнього постає для особистості як щось принципово рухливе, незавершене, відкрите й полісемантичне.

До того ж життєвий світ людини, окрім того, що він постає в новому ракурсі як динамічний, не є одномірним, а втілюється як

⁸⁴ Кочубейник О. М. Автентичність особистості у діапазоні “автономія – інтерсуб'єктивність” // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2009. Вип. 22 (25). С. 77–85.

сукупність взаємозалежних активностей, зрештою, з доволі складною психологічною архітектонікою. Іншими словами, особистість відчуває потребу в тому, щоб організувати себе і свій світ таким чином, аби забезпечити й закріпити сукупність своїх індивідуальних проявів у стосунках із життєвим світом – протистояти фрагментації й колажованості, які породжуються впливами як зовнішнього, так і внутрішнього світів.

Народжуючись як потенційно нескінченна істота, людина протягом свого життя рухається до фактичності, граничним вираженням якої є смертність, а зовнішній світ, у якому існує людина, внаслідок соціально-еволюційних перетворень розвивається за протилежно спрямованим вектором: від стабільності до розмаїтості, змін і новизни. Через цю різноспрямованість виникає основна проблема людини – і не як проблема адаптивного виживання в умовах режиму й стандартизації (яку пропонував модерн), а як проблема виживання в умовах надлишкової свободи – у ситуації приголомшливого достатку виборів (предметів, ідентичностей, цінностей, культурних течій тощо).

Особливість розв'язання означеної проблеми полягає в тому, що конструювання автентичності є процесом нескінченним (нонфінальним), оскільки постійним є рух як особистості, так і її життєвого світу. Конструювання автентичності представлено як пошук такої інтерпретації відносин між особистістю і життєвим світом, де, як уже зазначалося, долається суперечність між обмеженістю фактичним і нескінченністю можливого. Пошук такої інтерпретації – залежно від провідних психосоціальних практик, використовуваних у процесі конфігурування життєвого світу особистості, – може здійснюватися, як показано в роботі, завдяки співдії репрезентацій життєвого досвіду в будь-якому з трьох модусів (персоналізації, уніфікації, потенціалізації), і жодна зі здійснених репрезентацій не є остаточною, вичерпною, самодостатньою, лімітувальною.

Як похідна від застосовуваних психосоціальних практик, автентичність загалом виявляє залежність від міри насиченості цих практик, але поза рамками лінійності. Тобто чим більш розмаїтою є сфера переживань, чим більш різноплановими є досвіди особистості, чим багатша структура життєвого світу, доступного

особистості, тим більш неправильними, нелінійними, непрогнозованими й непередбачуваними будуть “розломи” реальності, через які здійснюватиметься конструювання автентичності. Оскільки в такому разі ці “розломи” відбуваються не в примітивній “породі”, організованій геометрично правильними фігурами, котра може тріскатися лише за прямими лініями, а в “породі” складній, нерівномірній, принципово неієрархічній, то й прогнозувати, якою саме траєкторією буде здійснюватися вибудовування автентичності, у принципі неможливо⁸⁵.

Найбільш точно специфіку цієї траєкторії можна описати поняттями емерджентності та ризоматичності. Емерджентність виникає внаслідок непрогнозованих процесів, зокрема різкого нелінійного посилення раніше малопомітної властивості, непередбаченої біфуркації якоїсь підсистеми або рекомбінації зв'язків між складовими. Емерджентність, однак, не стільки поява нової властивості, скільки новий тип розвитку – новоутворення, що виникає в результаті об'єднання елементів у систему (при цьому елементи до об'єднання не мали такої властивості). Отже, вона увиразнюється завдяки неадитивності (“ціле більше від суми частин”), що знаходить вираження в тенденції до зростання ентропії системи із збільшенням кількості її елементів.

Другою властивістю траєкторії конструювання автентичності є, як уже зазначалося, ризоматичність. Адаже серед усіх інтерпретацій, що вибудовуються “крізь” психосоціальні практики, долучення до яких, власне, є “точками” автентичності-ризоморфу, неможливо виокремити ту, котра б посідала засадниче чи базове становище серед інших. Тут немає першорядних (високостатусних) зв'язків між окремими конструюваннями, натомість існує мережа переходів. Крім того, ризома – це розімкненість: автентичність проступає в цій перспективі як принципово відкрита структура, а саме: кожен досвід переживання потенційно може продовжити її межі.

Більше того, шляхи набуття досвіду автентичності не є наперед заданими й незмінюваними; вони можуть варіювати

⁸⁵ Кочубейник О. М. Автентичність особистості: між принципом реальності та принципом віртуальності // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. 2010. Серія 12. № 32 (56). С. 68–74.

залежно від навантаженості психосоціальними практиками тієї чи іншої соціальної страти, і можливими є такі ситуації, коли досвід забезпечується парадоксальними з погляду раціональності засобами (досвід “маски” перетворюється на досвід власної достотності).

Автентичність постає як принципово незавершувана система, якій властиве динамічне становлення. У ній немає фіксованих, незмінних змістів. (Статус, що рефлексується, – лише “тимчасова” карта, карта “перед уточненням”, удосконаленням). Отже, автентичність постає не як інтегральний феномен, котрий неодмінно монополізує сутність як системотвірний фактор, а як вільне оперування різнорівневими й різноспрямованими тенденціями, що забезпечує найбільш високу продуктивність особистісного розвитку шляхом реалізації множинних конструктів особистості. Ця “множинність” полягає в тому, що автентичність може бути трактована, а згодом перетрагована в будь-якому напрямі: людина прагне відчутти свою тотожність з іншими людьми, водночас вона намагається до відокремлення свого Я, до самовизначення й самоздійснення, але вона також намагається вирватися за межі своєї особистості у світ “потенційно можливого”.

А проте в постмодерному суспільстві далеко не просто трансформуються деякі якості, що задають загальні параметри життєвого середовища й соціального простору, – інформація, капітал, блага, ресурси, виробничі засоби тощо, але формується новоутворення вищого порядку – власне, нова якість життя. Соціальні трансформації, хоч і є докорінними за своєю суттю, але відбуваються “буденно”, без яскравих збурень і відвертих революційних скасувань, позначаються на процесуальних параметрах життєвого світу особистості, а останній конструюється відповідно до унікальних уявлень особистості про себе (образ Я), про світ (образ світу) і те, як вона співдіє із цим світом (інтерактивна взаємодія).

Показано, що відбувається перевизначення сутності зміни – вона перестає бути обставиною або атрибутом ситуації (тобто зміни перестають “відбуватися”), а перетворюється на продукт психологічного (суб’єктивного) життя (очікування, вибір, проект). Останнє означає, що розширюються обрії й множаться ступені особисті відповідальності людини, зростає інтенсивність процесів ідентифікації, позаяк сучасна людина, захоплена потоком буття, не

просто виявляється нетотожною сама собі, а й повинна постійно ставати нетотожною самій собі під свою персональну відповідальність.

Особливості конструювання особистістю своєї автентичності розкриваються за допомогою того, як людина функціонує в трьох модусах свого життєвого світу. Базальна психологічна потреба “бути” визначає те, що особистість повинна “бути” або такою, якими є інші (модус уніфікації), або ж такою, якою вона є насправді (модус персоналізації). Між цими двома полюсами існує проміжна точка, в якій увиразнюється те, якою особистість у її власному розумінні хотіла б бути, – ідеальне “Я”, або бажане “Я”, – або могла б стати, якби не стала такою, якою вона зараз є, тобто потенційно можливе інше “Я” (модус потенціалізації). Кожен із цих модусів має певні соціальні практики, що слугують підґрунтям для виникнення модусу і водночас є знаряддям відтворення, забезпечуючи безперервність функціонування цих механізмів у культурі: форми реалізації (тобто ті феномени інтерсуб’єктивного простору, які слугують площиною втілення, реалізації модусу); прояви фрустрації (тобто неможливість входження у цей модус); основні потреби, навколо яких модус утворюється. Між модусами немає чітких меж. Більше того, деякі соціальні практики є такими, що забезпечують функціонування особистості у двох, а то й у трьох модусах одночасно. Інакше кажучи, відношення між модусами можна описати за допомогою поняття нечітких множин.

Отже, автентичність в інтерсуб’єктивному просторі декларується не як інтегральний феномен, який неодмінно монополізує сутність як системотвірний фактор, а як вільне оперування різнорівневими й різноспрямованими тенденціями, що забезпечує найбільш високу продуктивність особистісного розвитку шляхом реалізації множинних сутностей особистості.

Існування особистості в модусі персоналізації має багато проявів: такі різні, на перший погляд, феномени, як пошук особистісної автономності, прагнення до самовизначення, випробування власних можливостей і самореалізація, індивідуація, особистісне зростання, реалізація особистісного потенціалу, відчуття самобутності й індивідуальної неповторності, можна аналізувати як прояви існування в модусі персоналізації. Проте модус має своє “ядро”, навколо якого формується найрізнома-

нітніша поведінка особистості. Це ядро складається з потреби в сепаративності. Остання ґрунтується на тілесній автономності та психічній автономності (схема тіла й тілесність загалом постають як стрижневі, якірні у більшості теорій самосвідомості). Тому тілесність є основою модусу персоналізації, а сепарація тіла відбивається відтак у своєму психічному аналізі – особистісній автономності. Життя особистості розпочинається у формі соціальної діади, і лише згодом, завдяки долученню до різних соціальних практик, відбувається сепарація. У цьому сенсі процес соціалізації слід розглядати не тільки як оволодіння системою норм, цінностей, стереотипів поведінки, а і як становлення власного Я, де останнє формується як одинична, окрема й особлива сутність, виокремлена зі світу і не злита з ним. Надалі людина прагне виробити своє особисте ставлення до людей, подій, реалізуватися як унікальна цілісність, посісти своє місце у світі як відосблений і самостійний суб'єкт буття. Цю потребу в самореалізації також можна представити як одну із форм модусу персоналізації.

Дієвість цього “ядра” простежується в таких проявах, як здійснення вчинку, активне й усвідомлене постання людської особистості в діяльності, здійснення особистісного вибору, досягнення позитивної свободи для самотворення й самовиводування, у проявах надситуативної активності, повноцінного функціонування людини, у проявах метамотивації тощо.

Існування особистості в модусі уніфікації має також доволі різноманітні прояви. Людина народжується як природна істота. Для того щоб стати власне людиною, їй необхідно долучитися до системи соціальних зв'язків і відносин, до суперечливого світу культури. Проілюструвати існування в модусі уніфікації можна за допомогою таких феноменів, як ідентифікація, деіндивідуація, конформізм, соціотипова поведінка тощо, – це і є світ взаємин між людьми. Специфіка цього модусу полягає в тому, що в групі людей відбувається доволі складна взаємодія, оскільки безпосереднє ставлення конкретної людини до інших членів групи почасти детермінує їхню значущість для неї.

Проте модус уніфікації охоплює значно ширше коло явищ. Це не тільки взаємодія між людьми, а й надособові соціальні практики (наприклад, соціотипова поведінка).

Модус уніфікації відповідає за існування в просторі інтерсуб'єктивності – це модус співіснування. Оскільки всі соціальні практики є соціально поділюваними, то в цьому сенсі шлях до себе пролягає через засвоєння конвенційно-нормативного: мови, мовлення, цінностей, етикету та ін. Соціальне середовище виробляє певні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного впорядкування досвіду міжособових зв'язків, колективного співіснування й індивідуальних учинків, а також для ефективного керування діяльністю окремих членів спільноти.

Однак соціум не задовольняється створенням стереотипів та інших форм соціотипової поведінки. Крім цього, соціум “зацікавлений” у тому, щоб кожен член спільноти ці “схематизми” відтворював й особисто реалізовував у своєму способі життя, баченні світу, у своїх настановленнях і вчинках. “Зацікавленість” соціуму в тому, щоб “схематизми” суспільної свідомості були не тільки просто інкорпоровані в індивідуальній свідомості, а й відтворені та заново “розіграні” в реальній діяльності конкретних індивідів, пояснюється тенденціями самопідтримки та самозбереження.

Глибинність модусу уніфікації може бути проілюстрована також за допомогою прикладів використання потреби, що є його осередком, у різні історичні періоди. Гігантські піраміди Стародавнього Єгипту, піраміди й храми майя, Велика китайська стіна, індустріальні гіганти перших радянських п'ятирічок і навіть БАМ – останній велетень радянської ідеології, за висловом О. Асмолова, є “використовувані тоталітарними державами прийоми та засоби забезпечення керованої поведінки людей, зняття деіндивідуалізації особистості за рахунок обмеження свободи вибору діяльності через зайнятість”, що слугували задоволенню потреби уніфікації. Інакше кажучи, тоталітарний устрій міг використовувати такі форми зайнятості для керування поведінкою людей тому, що функціональною основою їх застосування була потреба особистості існувати в модусі уніфікації.

І, нарешті, третій з-поміж цих модусів, можливість переходу до якого завершує вичерпність динаміки, – це модус потенціалізації. Людина – єдина істота на Землі, в якій не закладено від самого початку весь її життєвий шлях. Вона народжується як потенційно нескінченна істота, її існування

завжди є варіативним, її майбутність не скута якою-небудь обов'язковою формою. Процес входження людини у світ культури, суспільні зв'язки та стосунки, – те, що прийнято називати становленням особистості, – можна уявити і як постійне й неминуче перетворення людини як “абсолютної можливості” в “людину конкретну” – носія певних соціальних якостей, реалізатора певного способу життя.

Більшість соціальних практик вибудовані таким чином, що, долучившись до однієї, людина втрачає можливість долучатися до інших (наприклад, пішовши до однієї школи, не можна водночас навчатися в іншій). Спочатку обмеження нескінченності відбувається незалежно від волі особистості: факт народження в певному соціальному середовищі (соціальний, економічний та інший статус родини) – перше й неминуче “усікання” потенційної нескінченності, відтинання певної частки можливого, початок руху шляхом знаходження форми, “руху до визначеності” (кастова система Індії ілюструє це доволі однозначно й чітко). Перші роки життя, коли відбувається “вростання” у власне Я, проходять також майже без участі особистості: вибір, наприклад, дитячого садка й школи також здійснюють інші люди, проте кожен вибір звучує нескінченність можливого. Проте навіть усвідомлений і вільний особистісний вибір не є принциповою зміною в обмеженні потенціалізації. Обраний за власними уподобаннями фах є фактом звуження нескінченності, тобто, ставши лікарем, людина не стане (здебільшого) музикантом. Якщо таким неоднозначним виявляється підсумок вільного вибору, то в який спосіб переживається тоді особистістю “невільний”, вимушений вибір? Отже, особистість завжди змушена – попри власне бажання – робити вибори, оперувати категоріями можливого/неможливого, імовірного, мислити в категоріях ризику й конструювання обставин, активного втручання у власну біографію. Життя людини є рух від нескінченної можливості (народження) до абсолютного заперечення цієї можливості (смерть).

Модус потенціалізації, як і модус уніфікації, певною мірою суперечить ідеї цілісності особистості та прагненню до персоналізації. Зокрема, у психології і психіатрії ХІХ – початку ХХ століття найвищими цінностями вважалися саме сталість і стійкість, а мінливість і множинність “Я” трактувалися як хвороба

(роздвоєння особистості у випадку шизофренії). Проте більшість філософських шкіл Сходу тлумачать таку множинність “Я” як норму, на що звертав увагу свого часу К. Юнг. Поступово ця ідея засвоювалась і Заходом. Г. Гессе писав, що особистість – це “в’язниця, у якій Ви перебуваєте”, а уявлення про єдність “Я” – “заблудження науки”, котре має цінність лише тому, що “спрошує вчителів і вихователів, які перебувають на державній службі, їхню роботу й рятує їх від необхідності думати й експериментувати”⁸⁶.

Людина постає перед невирішеною суперечністю: вона є потенційною нескінченністю, абсолютною можливістю, але форма справжнього життя, будь-яка практична дія є знищення цієї нескінченності й у цьому сенсі. Гіпотетично можна уникнути цього парадоксу, тільки відмовившись від реального життя, від будь-якої діяльності, відмовившись від будь-яких бажань і цінностей.

Розв’язком цієї суперечності і є прагнення потенціалізації, реалізувавши яке особистість отримує можливість виходу за межі особистісного Я. Модус потенціалізації так само має свої канали й механізми соціальної реалізації. Найпростіші з них – алкоголь і наркотики. Попри згубність для людини наслідків зловживання алкоголем і, особливо, наркотиками, їх існування протягом тисячоліть є аргументом на користь того, що вони виконують певну соціальну функцію. Вживання алкоголю, тим більше наркотичних речовин, є одним з найпростіших способів виходу в “інше” життя, розширення меж власного Я.

Однією із причин девіантної поведінки загалом є необхідність перейти в модус потенціалізації. Хоча це, звісно, крайня форма реалізації. Більшість людей задовольняють потребу входження в модус потенціалізації у формах соціально прийнятних й абсолютно легальних (зміна місця роботи, одягу, інтер’єру тощо). “Гра стилями” (Ю. Лотман) також може слугувати ілюстрацією актуалізованого прагнення потенціалізації.

Окрім реальності, є різні форми реалізації модусу потенціалізації за допомогою свідомості (сновидіння, уява, творчість). Уява грає в цьому сенсі виняткову роль у дитячому і юнацькому віці, коли вона забезпечує сильні емоційні

⁸⁶ Гессе Г. Степной волк. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=17208&p=11

переживання. З віком у більшості людей здатність до уяви слабшає. Творчість також можна пов'язати з формою “інобуття”: принаймні літературна творчість значною мірою пов'язана зі здатністю “проживати” інші, “чужі”, життя. Своєрідним соціально-психологічним реалізатором цього модусу є гра (насамперед сюжетно-рольова, що докладно аналізується у віковій психології).

Доведено, що автентичність особистості може й повинна конструюватися у всіх трьох модусах. Хоч ці три модуси автентичності є доволі автономними, водночас вони становлять систему. Автентичність особистості з огляду на останнє виникає лише в тому разі, коли особистість має можливість вільного переходу між модусами й вільно користується цією можливістю. (Певною мірою це означає задоволення психологічних потреб, які слугують осередком її існування в тому чи іншому модусі). Специфіка переходу між модусами є основою, на якій формується екзистенційна динаміка особистості.

Тут слід підкреслити два моменти, що стосуються характеру цієї динаміки. По-перше, досягнення автентичності не означає стану гомеостазу при задоволенні потреб, що формують ту чи іншу тенденцію. Позаяк психологічна потреба в автентичності не є дефіцитарною, то й загалом стан гомеостазу виявляється недосяжним. Натомість ідеться про те, що автентична особистість вільно рухається в будь-якому модусі (і між модусами), її рух не фрустрований ані психологічними, ані соціальними, ані біологічними перепонами.

По-друге, особистість може навіть тривалий час перебувати в певному модусі без порушення динаміки. Зокрема, це відбувається в періоди, які є “створювальними” для того чи іншого модусу, що продиктовано усталеною в суспільстві системою соціальних практик. У такому разі перебування в одному (чи двох) модусах не спричинює порушення динаміки. Останнє виникає лише в тому разі, коли причина затримки є блокуванням, порушенням проникності меж між модусами.

Отже, представлення особливостей становлення автентичності особистості за допомогою трьох модусів – персоналізації, уніфікації й потенціалізації – дає змогу розглядати її як становлення, як процес-подію, “існування на перетині”, коли до

змісту входить вся множинність модусів, коли в дискретній одиничності створеного актуалізується множинність потенційного.

Доведено, що автентичність особистості забезпечує реалізацію індивідуального способу сприймання нею навколишнього світу і себе в ньому. Вона формується як множинність, багатогранність, різноплановість текстів Я, що конструюються в різних практиках соціальності, але особистість конфігурує їх у цілісний впорядкований текст. Крім того, вона формується в процесі соціальної взаємодії й реалізує діалогічність конструювання завдяки співавторству та інтертекстуальності, містить переконання, котрі визначають інтерпретацію життєвих подій, і водночас залишається відкритою до “зворотного зв’язку” із життєвими обставинами, у яких розгортається історія особистості. Нарешті, саме автентичність забезпечує неперервність досвіду, виконує захисну функцію, дає можливість відійти від застиглих, суб’єктивно незадовільних текстів Я і, залишаючись інваріантом щодо цілісного життя особистості, забезпечує гнучкість у доборі шляхів, форм та засобів самоконструювання.

Як важливий здобуток роботи, на нашу думку, правомірно розглядати виокремлення ризиків постмодерності загалом і сучасного суспільства зокрема, які становлять загрозу для психологічної безпеки особистості. Насамперед ідеться про соціокультурні – пов’язані з глобальними змінами – ризики, такі як ризик тотальної невизначеності доби постмодерну, ризик зміни ціннісних орієнтацій та менталітету, аномія, інформаційні вибухи та пресинги. Це провокує появу соціалізувальних ризиків (серед яких освітні та виховні): настання кризи раціональності й поширення міфологічного мислення, знецінення освіти, непрофільного працевлаштування, некомпетентного використання отриманих знань на практиці, кризи професіоналізму тощо. І, нарешті, особистісні ризики: синдром нервової виснаженості, хронічної зайнятості та перевтоми, соціальний інфантилізм та цинізм, нігілізм та крусадерство, нездатність до самореалізації й самовизначення в соціальному світі⁸⁷.

⁸⁷ Кочубейник О. М. Постмодерн: автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності // Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2010. № 1 (28). С. 113–118.

Останнє увиразнює широку сферу впровадження соціально-психологічної концепції автентичності та отриманих у її межах результатів. Мається на увазі, зокрема, сфера освіти та виховання, адже сучасне суспільство потребує особистості, яка спроможна діяти автентично, тобто здатна оптимально адаптуватися до змінюваних соціальних реалій, ціннісно самовизначатися у виборі життєвої траєкторії, враховувати зміни функціоналу основних соціальних інститутів, активно діяти та перетворювати навколишню дійсність відповідно до інноваційних агентів суспільства.

12. РЕФЛЕКСИВНИЙ КАПІТАЛ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ В ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Рефлексивні властивості територіальної спільноти

Актуальність теми дослідження закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот зумовлена як нагальним соціальним запитом, так і станом соціально-психологічної науки. Соціальний запит визначається необхідністю активізації механізмів виживання людства і забезпечення спільного психологічного благополуччя людей в умовах глобальних екологічних, фінансово-економічних та інших криз. Стає цілком очевидним, що людству гостро бракує професійних психологічних ресурсів для розв'язання глобальних проблем, пов'язаних з погіршенням загального і психічного здоров'я, адже психологічна допомога щодо додання кризових станів потрібна такій великій кількості людей, що жодне, навіть найбагатше, суспільство не може собі дозволити таку кількість психотерапевтів. Разом з тим природне середовище людської спільноти, яке в традиційних культурах завжди було ресурсом стабілізації, гармонізації і мобілізації психологічних ресурсів людини, зазнає незворотних цивілізаційних змін. Це і руйнація традиційних аграрних громад унаслідок поширення урбаністичних процесів, що підсилюють ефекти відчуження; це і результати масштабних соціальних експериментів зі зміни економічних формацій, що знищували традиційні форми громади колективізаційними процесами; це і сучасні тенденції детериторизації комунікації і віртуалізації соціальних мереж, соціальної мобільності тощо. Водночас людство пізнає нові можливості рефлексії і способи утворення спільнот, інтенсивно розбудовує нові колективні практики, накопичує

потенціал усвідомлення, переосмислення зворотних зв'язків у взаємопроникненні життєвих світів, здійснює постійну системну рефлексію розвитку спільнот різного рівня.

У світі в останні десятиліття почав формуватись окремий міжгалузевий напрям професійної діяльності – практика розвитку спільнот, що забезпечує адекватну відповідь громади на такі виклики, як соціальні патології (бідність, бездомність, наркоманії, алкоголізм, поширення ВІЛ, ексклюзії, дискримінації, стигматизації тощо), екологічні лиха (природні і техногенні катастрофи), сприяє розвитку демократичних процесів (подолання соціальних і психологічних наслідків апартеїду, тероризму, політичних протистоянь і воєнних дій), формуванню громадянського суспільства в цілому. Разом з тим рефлексивні соціально-психологічні властивості спільноти стають тим визначальним ресурсом, нестача якого не дозволяє ефективно залагоджувати складні суспільні ситуації, а інколи й блокує розвиток солідарності, суспільної згоди, консолідації сил громади для конструктивного розв'язання локальних і глобальних проблем спільного добробуту. Відчутним є дефіцит соціально-психологічних знань про механізми і закономірності ефективного розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот – знань, які були б адекватними глобальним і локальним викликам сучасності, зокрема в умовах трансформаційних зрушень, які переживає сьогодні українське суспільство.

У результаті виконаної наукової роботи виявлено психологічні закономірності розвитку рефлексивних властивостей як підсистеми саморозвитку територіальної спільноти, систематизовано та узагальнено зарубіжний і вітчизняний досвід наукових досліджень у сфері психології спільнот і психології рефлексії, визначено мультиметодний підхід вивчення рефлексивних властивостей територіальних спільнот трьох масштабів: глобального, регіонального і локального. Основними закономірностями розвитку рефлексивних властивостей сучасної територіальної спільноти є зростання вагомості рефлексії в існуванні спільноти і капіталізація рефлексії як спільного блага спільноти в поствіртуальну епоху. Розроблено концепцію рефлексивного капіталу територіальної спільноти, яка поєднує

компоненти креативного і соціального капіталів⁸⁸. Емпірично доведено закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот у площині рефлексії взаємовідображення суб'єктів (зокрема щодо багатомовності і критичності), у просторовому і часовому вимірах взаєморозуміння і взаємоузгодження образів спільноти, емоційного насаження колективною взаємодією.

Обґрунтовано припущення про рефлексивні соціально-психологічні властивості територіальної спільноти як ключові для її саморозвитку в сучасних умовах. Поняття “капітал” дотичне за своєю сутністю до поняття “потенціал”, але капітал – це не просто ресурс, а такий ресурс, який при переході з потенційної його форми здатен самовідтворюватись і самовідновлюватись. У соціальному капіталі поєднуються чотири складові: сенс спільноти, сусідство, колективної ефективності та громадська участь⁸⁹. Проте в структурі соціального капіталу, що виділяється різними авторами, недостатньо представлені рефлексивні компоненти, хоча вони імпліцитно присутні на рівні опису онтології буття спільноти. Натомість в економічній концепції творчого капіталу Р. Флоріди⁹⁰, який розглядає механізми розвитку та інноваційної ефективності сучасних урбаністичних середовищ (креативних міст), імпліцитно міститься концепт рефлексивності так званого креативного класу, що є двигуном інновацій і прогресивного розвитку території. Зважаючи на операціоналізації різних концептів сімейства нематеріальних “капіталів” (людський, інтелектуальний, творчий, соціальний тощо), які описують ресурсні психологічні характеристики спільнот, здатні конвертуватись в інші спільні

⁸⁸ Найдьонова Л. А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот. Київ : Міленіум, 2012. 280 с.

⁸⁹ Perkins D., Long A. Neighborhood sense of community and social capital: A multi-level analysis // Psychological sense of community: research, application, and implication / Ed. by Adrian T. Fisher, Christopher C. Sonn, Brian J. Bishop. N.Y. : Kluwer Academic / Plenum Publishers, 2002. P. 291–318.

⁹⁰ Florida R. The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. N.Y. : Basic Books, 2002. 404 p.

блага, виявляються суперечливі напрями впливу цих капіталів на розвиток територіальної спільноти⁹¹.

Надбанням української психології є теорія групової рефлексії, яка доводить, що механізмом розв'язання суперечностей, невизначеності, складнокоординованості процесів розвитку колективного (на рівні організації) суб'єкта може стати здійснювана ним групова рефлексія⁹².

Загальну функціональну природу рефлексії розглянуто як розвантаження чуттєвої тканини свідомості, що збільшує потужність когнітивного апарату суб'єкта для подолання інформаційних перевантажень, які постійно виникають у складному світі. Адже для повного відображення реальності взаємодії багатьох суб'єктів простим логічним процесом (“я знаю, що ти знаєш, що я знаю...”) ранги рефлексії формально збільшуються до такого кількісного рівня, який значно перевищує число Міллера 7 ± 2 . Отже, формально введена рефлексія відкидає сама себе як надмірно ресурсовитратна. Натомість рефлексія як розвантаження чуттєвої тканини, згортання повноцінного багатомодального образу – це ітераційний процес, який може відбуватися потрібну кількість разів, зменшуючи повторюваність і рекурсивність взаємовідображень. Таким чином рефлексія стає не тільки не ресурсовитратним, а й ресурсозберігальним процесом.

Розглянуто рефлексивні властивості групового суб'єкта як динамічного утворення. Індивідуальний і груповий суб'єкти не протиставляються як протилежні явища, а об'єднуються в континуум, який має флуктуації меж і переходів. Операціоналізація концепту флуктуацій досягається введенням суб'єктних позицій: *усвідомлених* “Я” і “Ми”, які чітко розділені як окремі позиції; *неусвідомлених* “Я” і “Ми”, перехід між якими розмитий і менш визначений; *коаліційних* “Я” і “Ми”, які протиставлені іншим, а також зовсім *суб'єктно не визначеної* позиції. Залежно від того, з

⁹¹ Найдьонова Л. А. Концепт “креативного капіталу” Річарда Флоріди як виклик соціальної психології творчості // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. Т. 12. Вип. 8. С. 195–202.

⁹² Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. Київ : Міленіум, 2008. 484 с.

якої позиції суб'єкт здійснює рефлексивну функцію, ми можемо визначати властивості групового та індивідуального суб'єктів.

Обґрунтовано поняття рефлексивного середовища як комплексу умов для тривалої взаємодії суб'єктів, де можливі самореалізація, взаємообмін способами, рефлексія одне одного і себе самого, в результаті чого забезпечуються співтворчість, розвиток не тільки предметних, а й смислових ціннісних засад вихідного рівня взаємодії. Розглядаються відмінності створення рефлексивного середовища від формування будь-якого заданого способу. Визначальною рисою діяльності зі створення рефлексивного середовища стає активність не тільки щодо реалізації своїх рефлексивних еталонів, а й щодо їх створення на виклики ситуації. Створення рефлексивного середовища починається з проявлення і кристалізації структури суб'єктивного проблемно-конфліктного поля учасників у спосіб фіксації рівня конфліктності, актуалізованого в даній ситуації, і шляхом його поглиблення через управління конфліктністю. Управління подоланням конфліктності виглядає як сприяння учасникам у відкритті рефлексивних середовищ. Тому об'єктивно задане рефлексивне середовище у вигляді введених до нього носіїв стихійної та організованої рефлексії дає можливість кожному учасникові оволодіти нею як внутрішнім механізмом творчості. Суб'єктивним рефлексивним середовищем для кожного учасника є його партнери по групі, яка розв'язує спільні завдання. Рефлексивне середовище розширює життєвий світ особистості і стає ресурсом його саморозвитку і самоздійснення⁹³.

Суб'єкт має здатність розпочинати причиново-наслідковий ланцюжок подій із себе самого: попри всю багатоманітність чинників, які можуть детермінувати його поведінку, суб'єкт має свободу волі та право вибору – аж доки сам собі не відмовить у цьому. У взаємодії з іншими суб'єкти творять культуру – сукупність інструментів-знаків, які опосередковують реагування людини на стимули зовнішнього середовища.

Визначено поняття “рефлексивна властивість суб'єкта”: це здатність до процесу повернення суб'єктом собі себе самого – у

⁹³ Максименко С. Д., Максименко К. С. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості // Проблеми сучасної психології. 2009. Вип. 5. С. 3–13.

свідомості, самосвідомості, а також відбитого у свідомості іншого суб'єкта. Таке повернення дає можливість побачити себе *в контексті діяльності*: оцінити відповідність дій поставленій меті, розібратися, у чому причини невдач, і виправити помилки, відкоригувати власний задум, визначити, що потрібно змінити в собі для його досягнення, тощо. Ця площина рефлексії суб'єктом самого себе відбиває його взаємодію з предметами – об'єктивною реальністю. Головна функція такої інтелектуальної рефлексії – критична перевірка достовірності власного знання про реальність: визначення того, наскільки суб'єктивна картина реальності відповідає предметній реальності, наскільки досвід суб'єкта відповідає наявній ситуації. Ця форма рефлексії у спрощеному вигляді ілюструється як “табло свідомості” – відображення того, що відбувається, на уявному екрані внутрішнього плану дії суб'єкта. Навіть така спрощена схема рефлексії вже дає можливість пошуку джерела проблеми не тільки в зовнішньому світі, а й у власних, можливо недосконалих, його відображеннях.

Друга площина повернення суб'єкта собі самому – особистісна рефлексія: це розпізнавання, опанування і регуляція власних станів, переосмислення своїх мотивів і цінностей, перебудова смислових основ буття особистості, відновлення віри в себе, якщо вона похитнулася. Рефлексія цього типу – своєрідний оператор внутрішнього життєвого світу особистості, який забезпечує смислоутворення і цілепокладання через пошук відповідей на запитання: що відбувається зі мною?; чому це трапилось саме зі мною?; чого я хочу, куди прагну, заради чого?; що мені робити? Особистісна рефлексія, яка повністю відривається від предметного світу, не здатна повернути суб'єкта самому собі, бо перетворюється на процес блукання внутрішніми лабіринтами. Схожа за формою ця подорож “в нікуди” поза реальним часом утрачає головну суть рефлексії – повернення суб'єкта, перетворюючи її на *псевдорефлексію* безперспективного внутрішнього занурення, а то й порожньої демонстрації переживань без переживань (такої собі фейк-рефлексії). Проте суб'єкт може повертати себе не тільки через предметний світ, але насамперед через іншого суб'єкта. Усі ми як

суб'єкти вперше повертаємося до себе через відбиття і відокремлення від іншого суб'єкта, з яким були злиті в одне ціле⁹⁴.

Міжсуб'єктна рефлексія – це переосмислення взаємодії з іншими суб'єктами, яке потребує не тільки побудови спільної картини предметного світу, а й взаєморозуміння внутрішніх світів особистостей, а часто й узгодження цих світів, наприклад, коли інтереси різних суб'єктів не збігаються. Якщо інтереси антагоністичні (тобто непомітні, наприклад, обоє прагнуть того, що неможливо розділити), єдиним справжнім виходом із конфлікту стає розширення рефлексії та створення нових смислів. Усі інші виходи приведуть до знищення суб'єктності когось із партнерів, до перетворення іншої людини на об'єкт заради досягнення чієїсь інтересів, до поневолення і підкорення, руйнування і страждання. Натомість рефлексія забезпечує кооперацію та координацію суб'єктів, є принциповим ресурсом для їхньої неконфронтаційної взаємодії.

Рефлексивний капітал територіальних спільнот різного масштабу

У результаті проведених досліджень узагальнено вже напрацьовані концептуалізації розвитку спільноти. Її визначено як особливе сучасне явище, що існує в різних але взаємопов'язаних територіальних масштабах: глобальному, регіональному й локальному (у тому числі – первинної територіальної сусідської спільноти) – і ґрунтується на рефлексивному відображенні мешканцями поділеного досвіду впорядкування території як спільного блага. Інтегровано досягнення зарубіжної та вітчизняної психології рефлексії; визначено операціоналізації рефлексивних властивостей територіальної спільноти і сконструйовано мультиметодний підхід до виявлення закономірностей їх розвитку в поєднанні класичної, неklasичної і постнеklasичної пізнавальних

⁹⁴ Найдѳонова Л. Як “працює рефлексія”, або Дискурсивні функції рефлексивного капіталу // Психологічні перспективи. 2012. Спецвипуск “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”. С. 167–174.

стратегій, які реалізовано в комплексі відповідних методів дослідження; створено авторські модифікації методик аналізу психосемантичних мереж та оцінки парасоціальних стосунків, авторські учасницькі методи рефлексивної подорожі, поштової скриньки громади, експрес-аналізу емоційних станів учасників масових акцій, проєктивну методика ситуації цькування. Визначено інтегративну структуру рефлексивного капіталу, що об'єднує рефлексивні підструктури соціального і креативного капіталів; виокремлено інваріантні закономірності розвитку (культивування) рефлексивного капіталу через підвищення рангу рефлексії в процесі координування відображення поділеного досвіду спільноти різними суб'єктами, поглиблення рефлексії через побудову взаємно визнаної картини минулого і узгодженої картини майбутнього спільноти, ресурсне замикання колективної участі, позитивне наснаження смислу спільноти, рефлексивне запровадження правил розв'язання дилем спільного блага. Виявлено закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти, концептуалізовані поняттям капіталізації рефлексії: закономірності рефлексивного управління суб'єктною позицією для подолання природної асиметрії спільного досвіду; закономірність створення синтетичного фантомного агента спільноти вищого рівня для наснаження довіри до представників своєї територіальної спільноти; закономірності інтеграції рефлексивних внесків членів територіальної спільноти, що відбувається у формі агрегації або тиглювання (сплаву) залежно від інтенсивності поділеного досвіду та часових меж виокремлення контекстної події (підтверджено для локальних спільнот)⁹⁵. Виявлено особливості розвитку рефлексивного капіталу територіальних спільнот в умовах переходу до інформаційного суспільства епохи цифрової нерівності з урахуванням особливостей конструювання віртуальності і загальної медіакультури молоді.

Описано територіальні спільноти як природні осередки соціального існування людини в сучасному світі. Вони зазнають суттєвих історичних змін: крім територіальних спільнот мікромасштабу (сусідські громади), мезомасштабу (сільські, міські

⁹⁵ Найдюнова Л. А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот.

локальні спільноти) і макромасштабу (регіональні, національні територіальні спільноти), з'являється глобальна (планетарна) територіальна спільнота. У цьому сенсі спільноти, не прив'язані до території мешкання (наприклад, віртуальні, які синхронізуються в комунікації завдяки новітнім соціальним медіа), стають складовими глобальної територіальної спільноти. Складне переплетення різних за масштабом територіальних і детериторіалізованих спільнот становить онтологію існування сучасної територіальної спільноти.

Територію розглянуто як чинник міжгрупової взаємодії, а територизм – як одну з найсильніших і недостатньо рефлексованих людських потреб. Образ спільноти у свідомості окремого її члена назвемо фантомною спільнотою – фантомним агентом у рефлексивній структурі. На відміну від уявної збірної групи-категорії, фантомна спільнота є рефлексивним відображенням людиною самої себе як належної до певної реальної спільноти. Як тільки індивідуальний суб'єкт постає у своїй груповій іпостасі, ця конструкція відразу ж набуває регулювальної сили, визначаючи прийняття суб'єктом рішень, визначення цілей, характер переживань і здійснюваних дій.

Обґрунтовано концепцію рефлексивного капіталу територіальної спільноти як спільного рефлексивного ресурсу розвитку людини в умовах інформаційного суспільства, виявлено умови і механізми розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот глобального, регіонального і локального масштабів: активізація творчості й урізноманітнення суб'єктів, культивування просторової мобільності і часової узгодженості циклів синхронізації/десинхронізації досвіду, формування цінності рефлексії без знецінення нерефлексованого досвіду. У психосемантичному дослідженні ментальних карт територіальної спільноти за допомогою асоціативного експерименту, виявлено розриви на узагальнених ментальних картах у зоні зв'язків між семантичними гніздами “влади – грошей”, “суспільства – громади – людей”, “території – землі”. Тобто окреслено два слабко пов'язаних один з одним фантомних агенти “влади” і “людей”, які обидва не налаштовані (в уявленнях респондентів) на впорядкування території існування спільноти.

Сучасна територіальна спільнота як об'єкт дослідження – це мережеве утворення, яке має сутнісні рефлексивні властивості, твориться через самовизначення, переосмислення минулого, здійснення індивідуальних внесків у теперішній і майбутній смисл спільноти, що відбуваються в процесі комунікації її членів. У психологічному сенсі сучасна територіальна спільнота – особливий модус стосунків взаємозалежної відповідальності людей, що мешкають на певній території, яка має генезу в уяві членів спільноти, а існує в їхній комунікації. Територіальні спільноти різного масштабу з наперед визначених для індивіда умов мешкання перетворюються на процесуальні проєкти ідентичності як життєвого завдання особистості. Суб'єктивні психологічні виміри існування спільноти (спільні уявлення, символи, цінності, досвід, історія) виходять на перше місце за своєю значущістю як спільне благо і сутнісна складова соціальної конструкції територіальної спільноти. Сучасні масмедіа, синхронізуючи уявлення, відіграють важливу роль у функціонуванні територіальної спільноти, а відтак рівень медіакультури населення має враховуватись як перетворена форма рефлексивних властивостей спільноти. При цьому рефлексивні властивості спільноти, необхідні для творення її смислу, перебувають у нерозривній єдності з діями спільноти, становлячи її прaxis.

Рефлексивні властивості територіальної спільноти, що можуть капіталізуватися, визначено як підсистему суб'єктивного виміру існування територіальної спільноти, що забезпечує її саморозвиток. До таких рефлексивних властивостей територіальної спільноти віднесено компоненти інтелектуальної рефлексії спільного поділеного досвіду (взаємного відображення і перетворення образу спільноти), особистісної рефлексії смислу спільноти (усвідомлення власних емоційних станів, ідентичності і належності до спільноти), міжсуб'єктної рефлексії взаєморозуміння, взаємодії і взаємоузгодження мережі суб'єктів спільноти в колективній участі і колективних діях.

Здійснені рефлексивні властивості, які стають ресурсом вирішення життєвих завдань суб'єкта, можна розглядати як його *рефлексивний капітал*. Рефлексивні властивості територіальної спільноти, як і будь-якого групового або індивідуального суб'єкта, існують як здійснювані суб'єктом рефлексивні процеси, предметом

перетворення в яких є інтелектуальні функціональні утворення (від образів та уявлень до способів створення нових знань), особистісні (сенси, цінності, стратегії, емоційні стани, мотиви тощо) та міжособистісні (стосунки, конвенції, санкції, правила, процедури і т. ін.).

Індивідуально здійснена рефлексія реальності – це певний внесок у рефлексивний капітал спільноти, який залишається в потенційній до-реалізованій формі, доки не відбудеться поділення реальності. Перехід із потенційної (можливість) в актуальну форму (дійсність) приводить до виникнення рефлексивного капіталу як спільного блага, яким користуються члени спільноти. Капіталізація рефлексії – це її перетворення внаслідок її реалізації і замикання в інші блага для суб'єкта (психологічне благополуччя, інші нематеріальні та матеріальні вигоди). Рефлексивний капітал – це успішно поділене спільне надбання, яким потенційно може скористатися кожен член спільноти. Поділена територіальною спільнотою реальність є онтичною основою буття і спільного досвіду цієї спільноти. А тому залежно від того, якою мірою розвинута рефлексія суб'єктів, що поділяють з іншими свій досвід, відповідно, створюються й передумови для розвитку рефлексивного капіталу територіальної спільноти.

Координатний підхід дав змогу побудувати категоріальний простір для вивчення закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти. Щодо рефлексивного капіталу родовою категорією виступає категорія соціального досвіду (як праксису), що є перетвореною формою життєдіяльності. Однорівневими суміжними поняттями будуть поняття соціального капіталу та креативного капіталу. За основні компоненти рефлексивного капіталу можна визначити похідні від *соціального капіталу* форми: 1) створення сенсу спільноти, належності і довіри – у взаємовідображенні, 2) переосмислення сусідства і територіальності – як досвіду емоційного наснаження і взаєморозуміння, 3) самовизначення колективної ефективності взаємоузгодження в управлінні колективною дією.

Капіталізація рефлексивних властивостей територіальної спільноти опосередкована похідними від параметрів *креативного капіталу* ключовими характеристиками: насамперед творчістю її членів, а також терпимістю до розмаїття, умінням у відмінностях побачити потенціал розвитку.

Психологічна капіталізація рефлексивних властивостей територіальної спільноти на відміну від первинної економічної моделі спирається на ідеологему спільного блага, щодо якої справедливість інвестування і розподілу базується на інших соціальних уявленнях, ніж рівноцінний обмін; крім механізму агрегування і усотування (адсорбції) індивідуальних рефлексивних внесків, запропоновано також механізм сплавлення (тиглювання) рефлексії різних суб'єктів у єдину нову ментальну сутність. Модель психологічної капіталізації групової рефлексії визначає необхідність дослідження закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот не тільки у просторових, а й у різних часових масштабах, у тому числі в площині історичної пам'яті та трансгенераційної (міжпоколінної) взаємодії⁹⁶.

Розвиток рефлексивних властивостей територіальної спільноти для підвищення психологічного благополуччя людини

Виокремлено три процесуальні аспекти розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти в процесі капіталізації, які забезпечують її саморозвиток і підвищення психологічного благополуччя її членів: *ранг* рефлексії (ступінь виокремленості суб'єкта з реальності), *глибина* (інтенсивність перетинання в інтерсуб'єктному просторі) і *замикання* (утілення рефлексії в зміни буття спільноти).

Просторові механізми розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот розглянуто в контексті міграції і багатомовності. Відповідно до індексу багатомовності, що оцінювався у 18 країнах Європи за тримуніципальною формулою (в Україні – міста Київ, Харків, Львів) за методикою Г. Екстри з Тілбурзького університету, зроблено висновок, що найвищий

⁹⁶ Найдюнова Л. Трансгенераційна передача психологічної травми Голодомору // Психологічні перспективи. 2011. Спецвипуск “Психологічні виміри українського соціокультурного простору”. С. 3–12.

потенціал розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти має освітня система, насамперед ланка середньої школи.

Емпіричне дослідження ролі рефлексивних процесів у забезпеченні адаптації мігрантів до іншомовного середовища виявило такий зв'язок: ефективність адаптації особистості до іншомовного середовища залежить від рефлексії свого співвідношення з представниками інших культур, опосередкованого самоповагою, рівнем тривожності та цілеспрямованістю дій мігранта, що інкультурується. Наявність рідномовної спільноти (діаспори) впливає на процес адаптації у двох напрямках: знімає ситуативну напругу, гальмує асиміляцію індивіда до культури країни-господаря. Для забезпечення психологічної підготовки до ефективної адаптації в іншомовному середовищі розроблено спеціальну доміграційну програму рефлексивного тренінгу-практикуму “Рефлексивна подорож”, апробація якої виявила високу ефективність. Активізація рефлексивних процесів у взаємодії з територіальними спільнотами з акцентом на синхронізації/десинхронізації спільного досвіду теперішнього слугує потужним ресурсом для глибокого, відповідального самовизначення при прийнятті рішення про міграцію⁹⁷.

Часові механізми розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот розглядались у контексті переосмислення історичних травм на прикладі Голодомору 1932–1933 років. На основі аналізу опублікованих спогадів та щоденників свідків трагедії дається психологічна характеристика складових історичної травми спільноти (злам економічної формації, політична технологія, військовий терор, голод, замовчування в ЗМІ)⁹⁸. Виокремлено стійкі патерни трансгенераційної передачі колективної травми нащадкам через механізм порушення внаслідок

⁹⁷ Найдюнова Л. А. Розвиток територіальних спільнот в контексті міграційних процесів // *Migration in Europa: Soziologische und psychologische forschungen. Ukraina, Krim, Sudak. 13–16 September 2004.* Київ, 2006. С. 180–189.

⁹⁸ Найдюнова Л. А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією // *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 9. С. 73–87.

тривалого надсильного страждання емоційної складової інтерсуб'єктності в сімейній системі, аналогічний блокуванню групової рефлексії у випадку індивідуальної психотравми (пошкодження компонента взаєморозуміння через неможливість адекватно інтерпретувати емоційний стан дитини). Перехід від нарративу страждання, спрямованого в минуле, до нарративу надії, спрямованого в майбутнє, можливий за умови взаємного прийняття висловлення замовчаного болю нащадками обох таборів (у тому числі рядовими організаторами голодомору) і прощення шляхом побудови культурно-мистецьких форм переживання минулого заради спільного майбутнього.

Механізми створення рефлексивного капіталу територіальної спільноти в інформаційну добу розглядаються на основі розуміння поствіртуальності сучасного світу, коли великого значення для особистості набувають парасоціальні (односторонні, позбавлені зворотного зв'язку) стосунки з медіаперсонажами, здатні замінювати реальні зв'язки у спільноті. Парасоціальні стосунки, які складаються з телеперсонажами, за даними всеукраїнського репрезентативного опитування 2009–2010 років (методика Т. Гартман, Д. Стуке, Г. Дашман в авторській модифікації), є досить поширеними серед усіх категорій населення. Приблизно третина студентів, трохи менше учнів і дорослих відмічають наявність у себе емоцій, пов'язаних із діями негативних персонажів; парасоціальні стосунки позитивної прив'язаності представлено менше, але й вони відмічаються у понад 11 % опитаних студентів, у майже 15 % учнів і майже 18 % дорослих.

Кібертворчість обернено пов'язана з усіма компонентами парасоціальних стосунків у дорослих, ситуативними компонентами у студентів і позитивним самовизначенням у старшокласників. Розвиток рефлексивних властивостей віртуальних спільнот завдяки активізації кібертворчості особистості здатний зменшити зануреність молодого людини в парасоціальні стосунки і підвищити її безпеку та психологічне благополуччя.

Розроблено концептуальні засади і технологію репрезентативної рефлексії⁹⁹, яка інтенсифікує співвіднесення себе із спільнотами різного масштабу. Зокрема, на основі оцінки респондентами престижності різних професій проведено аналіз розуміння молоддю і дорослими різного віку психологічних особливостей функціонування і саморегуляції ринку праці, що є важливим компонентом рефлексивного самоздійснення.

На глобальному рівні існування територіальної спільноти виокремлено три механізми розвитку рефлексивних властивостей: а) потенційний просторовий – через розвиток багатомовності, що сприяє діалогу і взаєморозумінню, зокрема в умовах посилення мобільності та міграційних процесів; б) потенційний часовий – через подолання історичних травм і побудову наративу надії, спрямованого в спільне майбутнє, в) креативний – через активізацію творчості у віртуальних спільнотах, підвищення безпеки взаємодії людини з інформаційним простором.

Основним завданням емпіричного дослідження закономірностей розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот регіонального масштабу було підтвердження припущення про пов'язаність модальності емоційного наснаження під час колективних дій з перебудовою соціально-інтеграційних компонентів мотивації участі залежно від масштабу уявної спільноти, з якою ідентифікували себе учасники. Дослідження проводилося під час масових політичних акцій 22 листопада 2004 р. – 17 січня 2005 р. в таборах прихильників В. Ющенка і В. Януковича (відповідно “помаранчеві” і “сині” майдани) в м. Києві (915 осіб) і м. Донецьку (103) за допомогою авторської методики експрес-ідентифікації емоційних станів¹⁰⁰.

⁹⁹ Найдъонов М. І., Григоровська Л. В., Найдъонова Л. А. Репрезентативна рефлексія та рефлексивна ємність середовища спілкування як механізми і процедура профорієнтації при впровадженні Національної рамки кваліфікацій // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2016. Вип. 37 (40). С. 218–245.

¹⁰⁰ Найдъонова Л. А. Емоційні стани учасників масових політичних акцій у контексті різних територіальних спільнот // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2005. Вип. 12 (15). С. 71–87.

Аналіз отриманих даних спрямовувався на визначення модальності показника наснаження (емпауерменту) та зіставлення його з масштабом уявної спільноти (як фантомного агента) за даними рефлексивного інтерв'ю і подальшого моніторингу динаміки трансформацій мотивації політичного вибору (вторинний аналіз трьох всеукраїнських репрезентативних масових опитувань 2004, 2006 і 2010 рр.). За результатами контент-аналізу рефлексивних інтерв'ю з учасниками акцій, у м. Києві фантомною спільнотою, до якої учасники відчували себе належними, була спільнота національного масштабу, у Донецьку – меншого, регіонального масштабу. За даними масового опитування, проведеного у 2004 р. до масових протестів, на Сході і Заході зафіксовано найвищий рівень представленості в структурі мотивації політичного вибору соціально-інтеграційного компонента (голосуватиму тому, що так будуть голосувати люди, яким я довіряю). Унаслідок політичних подій, які не виправдали надій учасників Помаранчевої революції, відбувалися зміни в системі мотивації щодо наступних парламентських виборів. Вони, зокрема, полягали у різноспрямованих змінах соціально-інтеграційної мотивації: у Києві й особливо на Галичині цей тип мотивації пішов на спад, натомість на Донбасі залишався на тому ж самому рівні.

Отримані дані підтверджують важливість локального емпіауерменту протягом тривання масових акцій як предиктора соціального єднання і територіальної інтеграції. Разом з тим дістала статистичне підтвердження нелінійна закономірність розвитку рефлексивних властивостей територіальних спільнот у колективних діях: під впливом емоційного наснаження спільного досвіду участі формується фантомна спільнота певного масштабу, що опосередковує в подальшому емоційні зв'язки та амплітуду соціально-інтеграційної мотивації. Фантомна спільнота меншого масштабу виявляється більш стійким інтеграційним чинником, ніж позитивна модальність емпіауерменту колективної дії.

В емпіричному дослідженні досвіду становлення первинних територіальних спільнот на етапі створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків виявлено блокування процесів інтеграції сусідської спільноти внаслідок дефіциту рефлексивних властивостей лідерів або через брак виразного поділяння досвіду членами спільноти. Умовами розвитку рефлекс-

сивних властивостей спільноти стає розширена ідентифікація лідера з первинною територіальною спільнотою, що забезпечує створення відповідного фантомного агента з подальшою його синхронізацією іншими членами спільноти.

Культивування рефлексивних властивостей майбутніх лідерів місцевого самоврядування в тренінговому середовищі школи молодих лідерів долає асиметричність уявлень про ефективність впливу на співрозмовника в дебатах (аналог ефекту третіх осіб), виявлену за психосемантичним вимірюванням сили впливу, як ключову ланку дефіциту рефлексивних властивостей.

Рефлексивний підхід до розв'язання соціальних дилем, спрямований на забезпечення усвідомлення взаємозв'язку та взаємозумовленості наслідків рішень і дій для індивіда та для громади, є перспективним шляхом розвитку територіальних спільнот, набуття ними якості самоорганізованої соціосистеми.

Рефлексія власного досвіду в спільноті меншого масштабу (тренінговій) переноситься як образ фантомного агента спільноти в більший її масштаб. При цьому надзвичайно важливого значення набувають суб'єктивні стани членів спільноти на етапі здійснення колективних дій і подальшого їх переосмислення. В емпіричному дослідженні розвитку рефлексивних властивостей спільноти через наснаження лідера підтверджено закономірності капіталізації рефлексії¹⁰¹.

Емпіричне дослідження розвитку рефлексії в ситуації цькування (мобінгу) як форми конфліктної взаємодії членів спільноти показало, що відбиття ситуації її учасниками характеризується асиметрією. Жертва і цькувальник сприймають те, що відбувається, по-різному; зокрема, по-різному бачиться участь дорослих, які спостерігають за ситуаціями булінгу. Найбільша асиметрія спостерігається в баченні різними сторонами поведінки жертви. Більшість цькувальників вважають, що жертва звертається до спостерігачів (дорослих) по допомогу. А проте жертви надзвичайно рідко обирають звернення по допомогу як

¹⁰¹ Найдюнова Л. А. Особливості усвідомлення молодими політиками особистого впливу на виборців (результати психосемантичного дослідження моделі дебатів) // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. Київ, 2002. Вип. 6 (9). С. 190–199.

варіант відповіді на колективний напад однолітків. Проаналізовано ефективність шкільних програм протистояння ескалації цькування, на основі розроблених С. Максименком засад гуманізації та екологізації життєвого простору особистості¹⁰² визначено способи протидії булінгу і кібербулінгу¹⁰³.

Розроблені способи сприяння самоорганізації сусідських об'єднань шляхом розвитку рефлексії мешканців багатоквартирних будинків підтвердили ефективність взаємодії з підготовленими спеціалістами з розвитку спільнот. Основні психологічні бар'єри готовності студентів соціальних спеціальностей до роботи з громадами можуть бути подолані на основі залучення потенціалу фахових спільнот у досягненні синергетичного ефекту розвитку територіальних спільнот. Психологічні знання з капіталізації рефлексивних властивостей громад мають стати важливим компонентом професійних стандартів у підготовці фахівців з державного управління та публічного адміністрування.

¹⁰² Максименко С. Д. Розуміння особистості як передумова екологізації життєвого простору // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2003. Т. 7. Ч. 1. С. 7–12.

¹⁰³ Найдьонова Л. А. Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ, 2007. Вип. 17 (20). С. 157–166; Її ж. Кібербулінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби: теоретико-методологічні засади подолання і профілактики // Практична психологія та соціальна робота. 2010. № 8. С. 10–18.

13. ПСИХОЛОГІЯ ВПЛИВУ НА ЖИТТЄВИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Вплив як предмет соціально-психологічного інтересу

Життя людини значною мірою оцінюється, а її психологічна безпека значною мірою залежить від того, як у неї складається і яких змін набуває система впливів, а саме: а) хто і що, з якою силою і наполегливістю на неї впливає, які з цих впливів є корисними, а які – шкідливими, від чого вона може захиститися сама чи за підтримки з боку інших, а від чого – не в силі; б) наскільки і в якому плані вона здатна впливати на свій життєвий світ, на інших людей і на саму себе в ситуації боротьби мотивів, при прийнятті доленосних рішень, виборі способів поведінки і здійсненні вчинків. Ось чому науково-психологічне уявлення про життєвий світ людини та її психологічну безпеку не може відповідати критерію необхідності і достатності без спеціального дослідження проблеми впливу людини на людину.

В українській мові слово “вплив” має кілька значень. Вплинути означає подіяти, тобто спрямувати дію на об’єкт з метою зміни чи утримання його стану (якості, характеристики) у напрямку, бажаному для суб’єкта цієї дії. Замість слова “подіяти” можуть використовуватися слова “застосовувати”, “уживати” (наприклад: ужити грубої сили, застосувати грубу силу). Крім того, слово “вплив” містить у собі значення, що відповідає російському слову “влияние”. Якщо у першому випадку йдеться про певну націленість впливу суб’єкта на об’єкт (подіяти – значить, навмисне, більш чи менш свідомо, цілеспрямовано спричинити своєю дією подію буття), то в другому випадку об’єкт може зазнавати впливу (“влияния”), але суб’єкт його може про це навіть не здогадуватися. Тобто вимагає відповіді питання про те, чи можна вважати

суб'єктом впливу того, хто реально впливає на об'єкт, але такої мети собі не ставить, не усвідомлює, а іноді навіть не погоджується визнавати саму можливість і сам факт такого свого впливу. Знову ж таки, чи можна вважати впливом спрямовану дію однієї людини на іншу, якщо в останній не відбулися очікувані зміни? Спеціальної уваги потребує проблема лінійності та нелінійності впливів, зокрема випадків, коли незначний вплив призводить до значних наслідків, і навпаки.

Вплив можна розглядати як окремих акт, а можна – як процес, що складається із цілого ряду актів дій, вчинків, діяльностей, пов'язаних між собою якимось змістом і поєднаних одним простором і часом. Визначаючи сутність поняття “вплив”, дослідники так чи інакше звертаються до такої загальнонаукової категорії, як “взаємодія”, і похідного від неї поняття “взаємовплив”.

І справді, усе, що відбувається у світі, можна визначити як суцільний взаємовплив. Можна говорити про взаємовплив як послідовну зміну суб'єкт-об'єктних характеристик учасників цього процесу: спочатку один є суб'єктом, а інший – об'єктом впливу, а потім – навпаки. Висловлюючись поняттями теорії поля, суб'єктом впливу є той, хто виступає його (поля) конституювальним і організовувальним принципом, основним елементом, а навколишнє середовище є другою частиною поля, де діє, власне, і сам суб'єкт.

Не просто одразу відповісти на запитання про те, з якого моменту починається, коли і чим саме завершується вплив. Чи слід, скажімо, початковою ланкою впливу вважати потребу, потяг, мотивацію або ж мету, яку ставить його суб'єкт, а кінцевою – результат, який досягається цим суб'єктом. Можливо, вплив – це щось між метою і результатом, тільки акт, дія в її чистому вигляді, не обтяжена думкою чи почуттям? Напевно, слід також враховувати не лише внутрішню детермінацію, а й зовнішні обставини, ситуацію, що зумовлює, провокує вплив, його спрямованість і силу.

Вплив людини на світ, у якому вона живе, і на саму себе може мати своєю психологічною причиною страх за своє існування, страх прожити життя марно, неавтентично, страх не встигнути втілити задумане тощо. Для психології, що не обмежується розумінням людини як від самого початку гріховної, закомплексованої, стражденної, залежної істоти, основними

психологічними чинниками, що спонукають людину до впливів і самовпливів, є мотивація удосконалення і розвитку, мотивація творчості та унікальна здатність людини відчувати задоволення не тільки від результату, а й від самого процесу самореалізації, самоздійснення, виконання своєї місії у світі. Тобто впливам, що ґрунтуються на переживаннях страху, тут протистоять впливи, які знаходять свою психологічну основу в почутті любові, доброго і довірливого ставлення до інших, у прагненні до інтеграції, єднання зі світом, його вдосконалення і перетворення, але йому на благо, з огляду на іманентні закони його розвитку.

Слід звернути увагу на те, що кожний віковий період розвитку людини відрізняється спрямованістю, змістом, формою, рівнем складності, а також силою та динамікою її впливів і самовпливів. Новонароджений впливає на оточення лементом, дошкільник вдається до впливів, що будуються на ігровій основі, підліток намагається наслідувати дорослі форми впливу при тому, що змістова сторона їх залишається “дитячою”. З віком зростає кількість впливів людини на саму себе, їх усвідомленість і цілеспрямованість. Збільшується питома вага креативності, винахідливості. Доросла людина набагато частіше вдається до опосередкованих і відставлених у часі впливів. Проте, перебуваючи в стані емоційного збудження, вона може вдаватися до “дитячих” форм впливу – чіплятися до усіх зі своїми проблемами, надокучати запитаннями чи проханнями. Про таку людину кажуть, що вона поводить себе, як мала дитина.

Перше враження, що виникає при спробі спеціального соціально-психологічного дослідження проблеми впливу, – це захоплення його багатолікою феноменологією, а також здивування з приводу того, що таке знайоме і просте поняття приховує в собі так багато незнайомого і непростого. Виявляється, що вплив може бути сильним і слабким, глибоким і поверховим, прямим і непрямим, безпосереднім і опосередкованим, постійним і змінним, очікуваним і неочікуваним, усвідомлюваним і неусвідомлюваним, вмотивованим і невмотивованим, навмисним і ненавмисним, індивідуальним і фронтальним, спорадичним і систематичним, ефектним і невиразним, конструктивним і деструктивним, життєдайним і згубним, спрямованим на збереження існуючого, на руйнування застарілого і на творення нового тощо.

Застосовуючи інший критеріальний ракурс, можна диференціювати впливи за авторством (мої, твої, наші, ваші), за сферою (внутрішні, зовнішні), за вектором (відцентрові, доцентрові), за критерієм свободи (що вивільнюють, що обмежують), за змістом (природні, соціальні), за характером (оригінальні, традиційні), за значущістю (суттєві, несуттєві), за часом (своєчасні, несвоєчасні), за рівнем (високого, низького) тощо.

Коли йдеться про соціально-психологічні механізми впливу, мається на увазі, що один суб'єкт психічної активності своїми діями може викликати певну психічну (душевно-духовну) активність іншого суб'єкта психіки, а саме: певні відчуття, уявлення, спогади, думки, почуття, ставлення, мотиви, вольові дії тощо. Найбільш відомими в соціальній психології є такі механізми, як переконування, навіювання, інформування, залучення, примушування, санкціонування, вправляння, наслідування, психічне зараження тощо.

З практики організації впливів людини на людину чи групу відомо чимало випадків, коли правильно застосований механізм давав змогу досягти прямо-таки дивовижних результатів, а соціально-психологічна некомпетентність у їх виборі та застосуванні призводила до ефектів, протилежних очікуваним. Крім того, нерідко навіть у солідних словниках можна виявити прикрі помилки у визначенні тих чи інших механізмів впливу людини на людину. Зокрема, далеко не завжди коректно розрізняються такі соціально-психологічні механізми, як переконування і навіювання. Розгляньмо цю проблему докладніше.

Так, з'ясовуючи соціально-психологічну специфіку механізму переконування, слід насамперед звернути увагу на лінгвістично-сміслову навантаженість префікса “пере-”, який вказує на необхідність якісного “пере-творення” того, що є. Крім того, переконування як механізм впливу слід відрізнити від переконання, що означає позицію, яку займає людина з того чи іншого питання і яку вона готова відстоювати, спираючись на аргументи і факти. А переконати означає довести за допомогою аргументів і фактів істинність і значущість для об'єкта впливу інформації, прийняти яку пропонує йому суб'єкт такого впливу.

Чи існують якісь обмеження щодо застосування переконування? Так, звичайно. Адже далеко не все можна довести,

не всіх, не в усьому і не завжди можна переконати. На кожний аргумент може з'явитися відповідний контраргумент. Об'єкт впливу може бути не готовий сприймати запропоновану систему аргументів через їх складність для нього, через небажання напружуватись, через те, що він має свою звичну чи зручну позицію і не збирається її змінювати тощо. Людина чи група, на яку передбачається спрямувати переконувальний вплив, може бути просто негативно налаштована щодо джерела інформації, її носія, умов і самої теми такої взаємодії. В окремих випадках застосування переконування потребує не тільки спеціальної підготовки, а й чимало часу. Так, напевно, не варто сподіватися, що протягом однієї, нехай тривалої бесіди можна переконати невіруючу людину в існуванні Бога.

Отже, вплив за допомогою переконування може набувати бажаної ефективності за умови:

а) власної справжньої переконаності суб'єкта впливу в тому, у чому він хоче переконати інших;

б) внутрішньої психологічної готовності і спроможності суб'єкта до застосування такого впливу;

в) сприятливої ситуації для здійснення переконувального впливу (достатній час, усунення факторів, які відволікають, тощо);

г) визнання суб'єктом впливу права об'єкта впливу на власні переконання, на критичну позицію і опір;

д) врахування суб'єктом впливу загального рівня готовності об'єкта до сприйняття і привласнення інформації, що пропонується;

е) прояву належного рівня зацікавленості, уважності і критичності з боку об'єкта впливу до інформації, яка йому пропонується, і аргументів на користь її істинності і значущості особисто для нього;

ж) здатності об'єкта впливу перетворити матеріал переконування у власні переконання, а останні – у готовність до відповідної активності.

На відміну від переконування, соціально-психологічний механізм навіювання не потребує аргументації на користь істинності і значущості для об'єкта впливу того, що йому пропонується, не передбачає критичного ставлення останнього до відповідних аргументів та обґрунтувань. Саме про навіювання

їдеться, коли суб'єкт впливу апелює до таких соціальних стереотипів, як-от: “думка літньої людини більше заслуговує на увагу, ніж думка людини молоді”, “твердженням визнаного спеціаліста можна довіряти”, “думка, з якою погоджується більшість, як правило, справедлива” тощо. Такі твердження знімають необхідність детального і поглибленого аналізу повідомлення, закладеного у впливі. Відповідальність за цей аналіз об'єкт впливу перекладає на його джерело – звичайно, у тому разі, коли це джерело є авторитетним і викликає довіру. Чим вищий рівень довіри до джерела впливу, тим легше й ефективніше діє навіювання.

У випадку навіювання замість аргументації і доведення застосовуються порада, рекомендація, авторитетна думка і навіть умовляння. Відтак, застосовуючи навіювання, слід очікувати відповідний психологічний ефект – не переконаність, а лише упевненість об'єкта впливу в істинності інформації, що пропонується, віра в її правдивість і значущість особисто для нього.

Навіювання може використовуватися не тільки для того, щоб передати адресату необхідну інформацію і таким чином спонукати його до певної поведінки, а й для того, щоб додати людині впевненості у собі: невпевнена людина, так би мовити, “підживлюється” авторитетністю впливової для неї людини і таким чином стає більш сміливою, рішучою. Добре відомі також психологічні експерименти, коли людям у стані гіпнозу пропонували стати відомими поетами, художниками чи музикантами і, як виявилось, багато хто з них перевершив себе у своїх здібностях. Без навіювання неможливо було б взаємодіяти, наприклад, у ситуаціях, коли для переконання просто немає часу і належних умов, а примус може тільки погіршити справу.

Існують різні точки зору щодо того, чи вважати маніпулювання негативним способом впливу, а чи розглядати його з нейтральних позицій. Адже, мовляв, “маніпулювати” означає ніщо інше, як діяти певним чином. До речі, у лікарнях є так звані маніпуляційні кабінети, де пацієнтам роблять уколи, накладають гіпс, міняють бинти тощо. З таким розумінням поняття “маніпулювання” можна погодитись, але в тому разі, коли його застосовує, наприклад, інженерний психолог. Коли ж їдеться про соціальну, політичну, організаційну, педагогічну психологію, то

тут “маніпуляція” визначається переважно як негативний інформаційно-психологічний вплив на особистість, її свідомість і несвідоме, на емоційно-вольову сферу, на групову і масову психіку, як інструмент психологічного тиску з метою явного чи прихованого спонукання індивідуальних і групових суб’єктів до дій в інтересах окремих осіб, груп чи організацій, що здійснюють цей вплив. Під маніпулятивними слід також розуміти різноманітні оманливі способи впливу (наприклад, тактика запускання чуток, оприлюднення компроматів, підтасовка фактів, блефування, спекулювання тощо), які спонукають людину діяти і висловлюватися на шкоду своїм інтересам. Далекі, вона так би не чинила, якби не була введена в оману іншою стороною.

Маніпулювання прагне “видати біле за чорне”, і цим воно відрізняється від механізму переконування. Чи не тому досвідчений маніпулятор, як правило, апелює начебто до невідпорних аргументів і фактів, демонструє “залізну логіку”, аби виглядати “переконливим”?. Проте його кінцева психологічна мета полягає в тому, щоб підпорядкувати іншу особу своїй волі, а отже, мати можливість керувати нею як слухняною машиною, виключно через команди. Для цього застосовується традиційний спосіб поєднання “пряника і батога”. Так, вербувальники японської секти “Аум Синрікьо” починали “обробку” своєї жертви таким чином, щоб спочатку вона відчула певні позитивні зміни у своєму фізичному чи психічному стані, а далі поступово ставили під контроль усю її поведінку, думки, почуття і контакти із зовнішнім світом. Наслідком такого маніпулятивного впливу ставала глибока деформація її особистості. Усе це давало змогу зробити сектанта роботоподібним інструментом у руках керівництва секти, готовим беззаперечно виконувати будь-які його накази.

Як відомо, чим більш напруженою, екстремальною стає ситуація, тим більше вона вимагає різного роду обмежень, регламентацій, що відкриває дорогу маніпулюванню. З історії відомо чимало випадків штучного створення екстремальних ситуацій, коли суспільство поділялося на “своїх” і “чужих”. “Чужі” оголошувалися “ворогами народу”, щодо яких пропонувалося застосовувати найсуворіші соціальні санкції.

Аналогічним чином у нашому дослідженні розкривається специфіка соціально-психологічних механізмів психічного зараження, наслідування, санкціонування тощо¹⁰⁴.

Системна модель соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину

Відомі дослідження соціально-психологічних механізмів впливу можна умовно розподілити на дві великі групи: ті, предметом аналізу яких є якийсь один механізм, і ті, які розглядають певну сукупність цих механізмів. Проте залишається відкритим питання щодо можливості і необхідності створення цілісного, системного наукового уявлення про соціально-психологічні механізми впливу людини на людину. Тобто йдеться про те, щоб визначення кожного з відомих механізмів (переконування, навіювання, санкціонування тощо) співвідносилося з визначеннями інших механізмів і щоб кожний з них зайняв своє місце в системі.

Важливість застосування системного підходу до вивчення, а надалі і практичного застосування сукупності соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину пояснюється так. По-перше, це дає змогу уникнути численних випадків, коли, наприклад, переконування і навіювання зводяться одне до одного за сутнісними ознаками, фактично не розрізняються за способом здійснення і за очікуваним психологічним результатом. По-друге, виникає можливість системного проектування та організації впливу, що передбачає певну структурно-функціональну логіку застосування його окремих соціально-психологічних механізмів і, як наслідок, досягнення очікуваного цілісного психологічного ефекту. По-третє, така системна організація соціально-психологічних механізмів впливу дає змогу змоделювати динамічний

¹⁰⁴ Татенко В. О. Соціальна психологія впливу. Київ: Міленіум, 2008. 216 с.

формат взаємовпливів, коли суб'єкт і об'єкт впливу спонтанно міняються місцями.

Перед тим як продемонструвати можливість системної організації соціально-психологічних механізмів впливу, приймемо за аксіому, що нормальна кінцева мета будь-якої нормальної взаємодії двох і більше нормальних людей полягає в тому, щоб утворити спільність “Ми” і потім разом досягти того, що кожний окремо досягти не в змозі. Справжня спільність “Ми” як ціле, що не дорівнює сумі частин, виникає тоді, коли індивіди, що його утворюють, мають внутрішню, душевно-духовну спорідненість, є психологічно і фізіологічно сумісними і визнають важливість для себе належності до такої спільноти. Чудово, коли таке “Ми” виникає спонтанно, наприклад у парах закоханих. Проте можна уявити реальну ситуацію, коли людина, аби здійснити свої наміри, хоче віднайти своїх однодумців, соратників, партнерів. У цьому випадку мало керуватися інтуїцією і почуттями, які йдуть “від серця”. Тим більше, що справжні соратники не часто трапляються на дорозі, а отже, іноді їх потрібно не тільки знайти, а й сформувати, створити.

Щоб зробити іншу людину своїм соратником, необхідно здійснити щодо неї певні цілеспрямовані впливи, які викликали б у неї потрібні “перетворення”. Зрозуміло, що тут не може не виникати питання етико-психологічного характеру. Тобто, якщо йдеться про утворення спільності одного Я з іншими, здійснювані впливи ніяким чином не повинні зачіпати сутнісно-сміслову ядро особистості всупереч її бажанню. Більше того, будь-який цілеспрямований вплив людини на людину повинен гарантувати останній можливість вільного самовизначення і перетворення себе самої за своїми власними законами. Винятком можуть бути лише лікувальні, корекційно-реабілітаційні, профілактичні впливи на людину, в якій це ядро деформоване.

Друге – інструментально-технологічне – питання полягає в тому, як саме ці впливи повинні бути організовані, а отже, чи існує якась системна логіка застосування соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину. Проведені дослідження свідчать про те, що така логіка справді існує і виявляє себе, зокрема, у своєрідній динаміці пропозитивних і прескриптивних механізмів впливу.

Що мається на увазі? Так, усю сукупність соціально-психологічних механізмів впливу можна розподілити на різні групи залежно від критеріїв, обраних для такого поділу¹⁰⁵. Якщо за основу взяти критерій “свобода-необхідність”, то можна пересвідчитись, що одні механізми надають свободу вибору і дій об’єкту впливу, а інші – вимагають від нього підпорядкування правилам, нормам, звичаям, традиціям, вимогам. У цьому випадку йдеться про так звані прескриптивні соціально-психологічні механізми впливу (зобов’язування, вимагання, санкціонування, примус, вправлення, маніпулювання тощо), що приписують об’єкту діяти так, як це необхідно, а не тільки бажано. Саме тому є поняття обов’язку і відповідальності, домовленості, обіцянки, клятви, наказу, закону, які надають моральне, юридичне і психологічне право на застосування прескриптивних механізмів впливу.

Альтернативою і доповненням щодо попередніх є так звані пропозитивні соціально-психологічні механізми впливу, змістову основу яких становлять висловлені на адресу конкретної людини чи групи переконливі факти, добрі поради, слухні пропозиції, що орієнтують її як об’єкта впливу мислити і діяти на свій розсуд, з позицій своїх нагальних інтересів і не обмежують у свободі вибору. До цього типу можна віднести такі механізми, як інформування, переконування, доведення, роз’яснення, навіювання, умовляння тощо.

Тепер уявімо, що у взаємодію вступають два суб’єкти, а отже, висловлюючись “системною” мовою, дві подібні (але не тотожні) функціональні структури, кожна з яких здатна ставити перед собою певні цілі, обирати засоби для їх досягнення, приймати рішення про перехід від намірів до дій, виконувати свої рішення, оцінювати результати виконання і фіксувати в досвіді результати і способи здійсненої активності. Щоб утворити психологічну спільність “Ми”, ці дві структури повинні певним чином взаємодіяти. При цьому одна з них має стати ініціатором, або суб’єктом, впливу, друга – об’єктом цього впливу. Завдання суб’єкта – застосовувати певні соціально-психологічні механізми

¹⁰⁵ Татенко В. О. Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину // Соціальна психологія. 2003. № 1. С. 60–72.

впливу, а завдання об'єкта – адекватно (знову ж таки суб'єктно) на них реагувати.

Наведена модель структурно-функціональної організації соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину в реальному житті (наприклад, у процесі утворення творчих наукових колективів, політичних груп, партій, фракцій, команд тощо) може набувати різних модифікацій. Очевидно і те, що ефективність будь-якої взаємодії залежить від того, наскільки її учасники дотримуються означеної системної логіки застосування механізмів впливу.

Отже, залежно від того, на який психологічний ефект розраховує суб'єкт впливу, він повинен використовувати відповідні соціально-психологічні механізми і пам'ятати, що кожний з них займає певну структурну позицію в їх системі і виконує певну функцію, що ефективність запровадження одного механізму впливу залежить від того, яким чином і з яким ефектом були застосовані інші механізми.

Суб'єктно-вчинкова природа впливу людини на людину

Людина як природна і соціальна істота в кожний момент свого життя зазнає безліч різноманітних впливів, кожний з яких за різних умов і обставин може набувати виняткового, іноді доленосного значення, а може довгий час губитися десь за межами суттєвого. Що ж визначає місце і роль того чи іншого впливу в житті людини? Насамперед те, наскільки конкретний вплив дає їй можливість автентично існувати в гармонії із собою і світом. Якщо припустити, що найсуттєвішою ознакою людської істоти є прагнення бути суб'єктом і не бути об'єктом життя, то логічно визнати, що серед безлічі впливів, що йдуть іззовні, а також із глибин її ества, вона буде відкритою до тих з них, які сприяють розвитку і прояву її суб'єктності. І, навпаки, вона буде протистояти (свідомо і несвідомо) впливам, що обмежуватимуть її суб'єктні можливості, будуть обумовлювати, узалежнювати, опосередковувати її життя зовнішніми чинниками. За великим рахунком, вона

повинна бути принципово проти навіть тих впливів, які урівноважують у ній суб'єктне і об'єктне, не рахуючись із її сутнісною властивістю розпочинати причиновий ряд із самої себе.

Цікавий, хоча й очікуваний результат, було отримано в процесі дослідження проблеми лихослів'я. Виявлено, що найбільш дошкульними є насамперед онтично зорієнтовані лихі слова. Якщо нам навіть у дуже елегантній мовленнєвій формі хтось значущий скаже, що ми для нього більше не існуємо, навряд чи можна вигадати щось жахливіше. До речі, одним із досить сильних способів психологічного захисту від такої деонтизації виступає знову ж таки викреслення кривдника, зрадника або іншого негативного подразника з розряду сущих. Іноді таким негативним суб'єктом впливу може ставати для себе сама людина, і сумним наслідком у цьому випадку буває більш чи менш вдала спроба самогубства. Ця ілюстрація дає змогу відчувати ту небезпечну межу, до якої може бути доведена людина за допомогою такого негативно-онтичного, фактично злочинного, впливу.

Яким тоді за своєю формою і змістом, за своєю сутністю має бути вплив людини на людину, щоб закономірним результатом його було створення соціально-психологічних умов і можливостей для автентичного буття останньої? Якщо звернутися до відомої вітчизняної філософсько-психологічної традиції (М. Бахтін, В. Роменець, С. Рубінштейн), такий вплив має будуватися на суб'єктно-вчинковій основі. Адже саме суб'єктне ставлення до людини протистоїть ставленню до неї як до об'єкта і саме вчинок у його сутнісному, онтичному розумінні протистоїть злочину. Тому, згадуючи мудру теоретико-методологічну настанову, згідно з якою подібне пізнається і формується подібним, цілком логічно припустити, що можливість автентичного існування окремої людини і співіснування людини з людиною залежить від того, чи будуються їхні стосунки, а отже, система взаємопливів, на принципах суб'єктності і вчинковості.

Напевно, навіть спеціально підготовленим особам важко утримуватися на рівні суб'єкт-суб'єктних і вчинково-вчинкових взаємовпливів. Радше це ідеал, до якого щастить піднятися лише обранцям долі або найбільш поміркованим індивідам, яким відкривається онтологічна формула буття людини в її співбутті з іншими. Суть цієї формули така: лише у взаємодії (взаємовпливах)

з автономним, самодостатнім сущим, суб'єктом, який вільно вчиняє, є творцем свого життєвого світу, я можу сподіватися на свій власний автентичний розвиток і можливість суб'єктно-вчинкового способу буття.

Тобто суб'єктно-вчинкова взаємодія елімінує, робить неможливими об'єктні стосунки в їх традиційному розумінні як стосунки вимушеного підпорядкування однієї людини іншій. Адже не хтось бере на себе роль субстанції-суб'єкта, перетворюючи мене в об'єкт свого впливу, а я сам, добровільно і цілеспрямовано, пропоную себе іншому як умову, середовище, засіб його особистісного зростання, самотворення і саморозвитку. Те ж саме здійснює і він. Отже, замість суб'єкт-об'єктної за своєю суттю ідеї конкуренції, виживання одних за рахунок інших тут пропонується суб'єкт-суб'єктна модель взаємоопосередкованого саморозвитку, а саме: кожний активно, ініціативно, помірковано, етично і творчо – власне вчинково – віддає іншому за максимумом усе те найкраще, що в нього є, і так само – вчинково – привласнює за максимумом усе найкраще від іншого. Тим самим долається об'єктне, акцидентне ставлення до іншого і до себе. Виникає справжня спільність “Ми”, в якій кожне “Я” не змушує себе підпорядковуватися іншому і загалу, не тішиться можливістю самовідчуження і самопожертви. Як від самого початку соціальна істота, людина вільно і невимушено, “спонтанійно” обирає “бути з людьми і бути для людей”, дарувати себе собі й іншому та отримувати відповідні дарунки. “Я” не розчиняється і не губиться в загалі, оскільки воно є суб'єктом вчинку істини, краси і добра.

Вчиняючи так, вільно даруючи себе іншому, людина не переживає примусу, не шкодує сил і часу і не чекає винагороди, а отже, ні себе, ні іншого не мислить об'єктом, засобом, умовою чи фактором. Хіба що об'єктом любові, яка, знову ж таки, перетворює цього об'єкта в суб'єкт. Беззастережна спонтанність і водночас глибока усвідомленість та відповідальність учинкового співіснування, радісне вивільнення вчинкової енергії і турботливе хвилювання з приводу очікуваності, своєчасності, адекватності, прийнятності для іншого моїх вчинкових пропозицій, відчуття онтичного задоволення від того, що твій вчинковий дарунок радісно і схвильовано сприйнято і прийнято – це і є, слід думати, те

справжнє і те вище, що мріє пережити кожна людська істота якомога частіше і глибше.

Суб'єктно-вчинковий підхід дає змогу вибудувати онтопсихологічну модель впливу людини на людину, що має на меті психологічну підтримку людини в проблемних екзистенційних ситуаціях, а також у її прагненні до сутнісної самоактуалізації та самовдосконалення. Суб'єктно-вчинковий формат і змістові характеристики такого впливу визначаються його ініціативністю і креативністю, етичністю та естетичністю, індивідуалізованою спрямованістю на вищі цінності і смисли людського буття. Розгляньмо варіант такої моделі.

1. Перший за логікою значущості суб'єктно-вчинковий вплив щодо іншої людини з огляду на скінченність людського буття має містити в собі різного роду інформаційно-психологічні меседжі, що підтверджують, підкреслюють, проголошують як беззаперечний факт її існування, присутність у цьому світі, індивідуальну та загальну значущість цього факту. Чи не тому мудрі українці, підносячи келихи, виголошують одне одному “Будьмо!”. Але мало зичити. Такий екзистенційний суб'єктно-вчинковий акт передбачає діяльне сприяння тому, щоб інша людина відчувала онтичну радість від свого існування, реальну підтримку у відстоюванні нею свого права на буття. Напевно, таким є вчинок любові. Адже саме любов до ближнього в її різноманітних формах допомагає утвердитися в бутті і тому, хто любить, і тому, кого люблять або ж кохають.

2. “Homo non vult esse nisi Homo” – “Людина не хоче бути нічим іншим, окрім як людиною” (Н. Кузанський). А це означає, що вона насамперед хоче бути суб'єктом власного життя і не хоче бути об'єктом у руках будь-якого маніпулятора, навіть долі чи карми. Тому наступний різновид суб'єктно-вчинкового впливу передбачає таке ставлення і такі дії щодо іншої людини, які б утверджували її в її власне людських *інтенціях*.

3. Наступний за логікою, що пропонується, різновид онтопсихологічного впливу передбачає визнання і стимулювання розвитку в людині її суб'єктно-вчинкових потенцій. Нерідко ж, навпаки, ми намагаємося підкреслити сутнісні дефіцити в іншій людині: принижуючи її – звеличуємо себе. Вона ж чекає від нас учинку потенціювання, а саме готовності від щирого серця

поділитися з нею секретами власне суб'єктно-вчинкового способу існування, – тим, що потрібно знати і вміти, щоб бути відповідальним автором свого життя, а не сліпою маріонеткою в руках основного інстинкту, колективного несвідомого, архетипу, фракталу, будь-якої зовнішньої сили.

4. Коли людина знає, чого вона хоче досягти в житті і як це, в принципі, зробити, не виключено, що їй потрібна співчутлива суб'єктно-вчинкова підтримка в тому, щоб правильно приймати життєво важливі рішення, виявляючи при цьому поміркованість і рішучість, долаючи невпевненість і страх перед реальною “зустріччю” зі світом, щоб ступати назустріч світові, адекватно врахувавши, з одного боку, свої “хочу” і “можу”, а з другого, – ситуацію, в якій це рішення приймається.

5. Одна справа – помислити себе автором власного життя, інша – діяльнісно-практично презентувати себе світові. Вхідження людини у світ завжди пов'язане з напругою, конфліктом, опором. Адже інші суцї, що вже святкують свої суб'єктні перемоги, при появі ще одного суб'єкта вимушені посунути і дати місце новоприбулому. Часто-густо суб'єктний проект не знаходить своєї реалізації через нездатність індивіда доводити справу до логічного завершення у відведений термін. Саме в цьому й слід йому допомогти своїм суб'єктно-вчинковим впливом, що стимулює його відповідальність, волюву і виконавську активність.

6. Люди суттєво відрізняються своєю здатністю до рефлексії та оцінки подій, до яких вони так чи інакше причетні. На самооцінку людини впливають поширені в її оточенні еталони і зразки. Крім того, її власна самооцінка може коливатися в бік неадекватності. Суб'єктно-вчинковий вплив на людину в цій ситуації має на меті допомогти їй в оцінці її діянь, у тому, щоб не називати чорне білим.

7. Останній напрям онтофасилітативного впливу передбачає надання іншій людині допомоги в нарощуванні досвіду автентичного життя, у розвитку здатності до творчого синтезу і самостійного кративного застосування своїх сутнісних суб'єктно-вчинкових сил у нових сферах і нових рівнях її життєдіяльності.

Означені напрямки суб'єктно-вчинкової підтримки іншого як суб'єкта життєдіяльності можуть бути конкретизовані щодо різних

сфер діяльності людини, зокрема знайти своє застосування в психолого-педагогічній і психотерапевтичній практиці.

Таким чином, онтопсихологічний аналіз такого своєрідного суцього, як вплив людини на людину, дає змогу сутнісно визначити його як таку особливу дію, що породжує подію буття. Людина – це насамперед істота, яка цілеспрямовано впливає на навколишній світ і на саму себе з метою творення нового – впливає, щоб бути, пізнавати й творити і в такий спосіб стверджувати своє місце “усередині буття” (С. Рубінштейн). Вплив людини на людину може мати різний характер і здійснюватися на різних рівнях. Це може бути вплив тілесно-плотський або душевно-духовний. Він може адресуватися фізичному, фізіологічному, психологічному чи соціальному в людині. Залежно від мети, яку ставить перед собою суб’єкт впливу, від рівня його культури, від ситуації, що складається, інша людина (як об’єкт цього впливу) може вирізнятися в статусі індивіда, особистості, індивідуальності, універсальності. Проте за сутнісним критерієм вплив людини на людину – це взаємодія двох самодостатніх суцх, двох творців, двох суб’єктів. Такий вплив передбачає творче і вчинкове ставлення до іншого як до мети, що має смисложиттєве значення. Тому особливість суб’єктно-вчинкового впливу полягає не в тому, щоб у творчому пориві робити з іншою людиною все, що завгодно, а в тому, щоб своїми впливами створити їй таке життєве середовище, яке б максимально сприяло її саморозвитку як особистості та індивідуальності. Якщо таку мету буде ставити кожна людина щодо іншої, то людство в цілому зможе наблизитися до еталонної системи співжиття, коли кожний для кожного буде виступати одночасно і рівною мірою як метою, так і засобом, а отже, коли суспільне життя почне розгортатися згідно з формулою: “максимально брати найкраще одне від одного – максимально віддаючи найкраще одне одному”. Саме тому основна (онтична) смисложиттєва цінність і мета, якою можуть перейматися суб’єкти впливу один щодо одного, це створення і подальший розвиток інтерсуб’єктної спільності “Ми”, в якій кожний дістає максимальну можливість для індивідуального самовдосконалення і саморозвитку.

14. МЕДІАПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Теоретико-методологічні засади медіапсихології

Актуальність дослідження психологічних проблем медіакультури як важливої складової життєвого світу сучасної людини впливає з необхідності оптимізації процесів входження України в глобальну систему інформаційного суспільства з його високими вимогами до здатності особистості орієнтуватися в інформаційному просторі і свідомо обирати та споживати соціальну інформацію. Науково-технічний прогрес у сфері мас-медіа як розширив можливості для інформаційного забезпечення діяльності, так і ускладнив орієнтування людини у світі інформації, спровокував масове поширення в молодіжному середовищі таких негативних явищ, як комп'ютерна та інтернет-залежність, ігроманія тощо. Усе це поставило на порядок денний завдання кардинального підвищення медіакультури населення, головним засобом формування якої є медіаосвіта молоді.

У результаті роботи створено теоретико-методологічні засади медіапсихології¹⁰⁶ як нової галузі соціально-психологічного знання, що інтегрує напрацювання психології та наук із соціальних комунікацій і є концептуальною основою медіаосвіти. Соціальне замовлення на медіаосвіту як нову соціальну практику постійно

¹⁰⁶ Найдюнова Л. А. Концептуальна територія і когнітивний ландшафт сучасної медіапсихології // Вища освіта України. 2009. Дод. 4, т. 3 (15). Тем. вип. "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". С. 318–325.

оновлюється і доповнюється разом із розвитком самих медіа¹⁰⁷. Глобальна суспільно-політична ситуація загострює потребу в безпеці життєвого світу людини, велика частина якого перетинається з інформаційним простором. Інформаційна агресія, що розгортається в умовах гібридної війни, зумовлює надзвичайно гостру нагальність інтенсивного розвитку нової галузі.

Наукове знання в сучасному світі піддається суттєвим трансформаціям. Змінюється місце науки в її співвіднесенні з практикою, народжуються нові й модернізуються наявні наукові галузі. Виникнення новітніх наукових галузей зумовлено не лише технічним прогресом, а й необхідністю спеціалізації знань, обсяг яких має враховувати певні когнітивні обмеження фахівця. Формування нової галузі – це насамперед становлення спільноти науковців, які ідентифікують себе з нею. Спільнота створює новий порядок дискурсу, здійснює рефлексію, прагне інституалізувати нову галузь. У боротьбі дискурсів за закріплення специфічного значення символів, слів, термінів у мінливому і плинному полі спілкування, що забезпечує соціальну практику.

Медіапсихологія – синтетична фундаментальна дисципліна, спрямована на побудову нового формату дискурсу, корисного і медіавиробникам, і медіаспоживачам, і модераторові цієї взаємодії – медіаосвітянам. Тобто психологічне ядро нового галузевого знання має повернутися до користувачів різними ресурсовими гранями та визначити тематику, яка відповість на актуальні потреби суспільства, життєвого світу і безпеки людини. Запропоновано формулювання предмета медіапсихології, який визначається як індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, котрі зумовлюються взаємодією суб'єктів у середовищі медіа і виявляються в особливостях індивідуальної, групової, міжгрупової та парасоціальної інформаційної поведінки.

Запропоновано рефлексивний проект вітчизняної медіапсихології і медіаосвіти. У цьому проекті медіаосвіта має виконувати роль інституціоналізованого зворотного зв'язку в інформаційному зв'язку поколінь. Це своєрідний рефлексивний цикл обернення медіа до самих себе завдяки свідомості інших людей, що сприяє

¹⁰⁷ Слюсаревський М. Медіаорієнтаційна функція освіти як відповідь на виклики інформаційної доби // Педагогіка і психологія. 2013. № 2 (79). С. 18–28.

розвиткові взаємодії медіавиробника і медіаспоживача. Психологічний бік цього процесу медіапсихологія розглядає як своєрідну вершинно-глибинну розподілену рефлексію взаємодії великих груп. Рефлексія як аксіологічний (вершинний) психологічний механізм переосмислення, тобто перебудови системи смислів, що поєднують у взаємодії різних суб'єктів, стає головним інструментом конструктивного і невіктимного протистояння маніпуляціям, управління віртуальними світами, взаємоопанування і саморозвитку.

Медіапсихологія сприяє поширенню психологічного знання за межі виробництва – у широку аудиторію. Лише на першому рівні “маніпулятивної війни медіа й аудиторії” така позиція медіапсихології може бути сприйнята як дія проти медіавиробника. Проте якщо медіавиробник ставить за мету жорстке маніпулювання, тоді медіапсихологія справді буде виступати проти такого виробника. Для здійснення неконфронтаційної взаємодії потрібні висока психологічна компетентність масової аудиторії, її креативність та рефлексивність, що потребує відповідного проектування та інтенсифікації медіаосвітньої суспільної практики.

Визначено головні тематичні пріоритети розвитку медіапсихології в найближчій і середньостроковій перспективах. До найбільш дискусійних проблем взаємодії медіа та освіти в найближчій перспективі віднесено візуальний догмат сучасних медіапрактик, проблеми медіанасильства і медіазалежності, а основні емпіричні дослідження мають бути спрямовані на три прикладні напрями – вікову, педагогічну та сімейну медіапсихологію. У середньостроковій перспективі як пріоритетні визначено такі завдання: виявити особливості соціалізації дитини під впливом сучасних медіа, визначити механізми деструктивних медіавпливів та головні ризики взаємодії дитини із сучасними медіа, обґрунтувати ефективні моделі розгортання медіаосвітньої соціальної практики, запропонувати форми суспільного діалогу з медіавиробниками на захист дитини від медіаконтенту, що може шкодити здоров'ю і розвитку дитини¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Найдьонова Л. А., Найдьонов М. І. Кодування медіаризиків у національній системі захисту дитини від потенційно шкідливого телеконтенту : [посіб. для тренера]. Київ : Ін-т рефлексивних дослідж. і спеціалізації, 2014. 76 с.

Розвиток медіапсихології передбачає також розгортання підготовки на основі фундаментального знання фахівців відповідного профілю, здатних бути експертами медіапродукції (аналізувати медіа, виступати в медіа), проводити дослідження для покращення медіа, забезпечувати сприятливий характер новітніх технологій щодо медіаспоживачів, розвиток медіаосвіти, вивчення медіаефектів, формування медіастандартів тощо. Медіапсихологи можуть працювати в комерційних медіакомпаніях, використовувати інформаційні технології в клінічній психології, кримінології та інших сферах. Для фундаменталізації медіапсихологію пропонується будувати на новій методологічній основі як рефлексивну практику, яка поєднує медіавиробника, медіаспоживача і медіаосвітянина (масового модератора їхньої взаємодії).

Виокремлено феномени індивідуальної, групової та міжгрупової *інформаційної поведінки*, в якій проявляються психічні явища, котрі становитимуть предмет медіапсихології. З іншого боку, з-поміж чинників, які зумовлюють психічні явища (історична і культурна єдність людей, їхня взаємодія, спільна діяльність), розглянуто *чинник медіа* (медіавплив, медіаопосередкування тощо). Інформаційна поведінка одних суб'єктів стає медіачинником для інших суб'єктів, що відбиває сутність циклічної рефлексивної діалогічної взаємодії. Описано явище *переходу суб'єктності* –приписування суб'єктної якості об'єкту, що дає змогу взаємодіяти з ним як із суб'єктом. Суб'єкт ніби ділиться своєю суб'єктністю з іншим. Перехід суб'єктності лежить в основі парасоціальних стосунків: скажімо, коли з екранним персонажем глядач взаємодіє як із реальною людиною.

Медіапсихологія групових соціальних суб'єктів спрямована на переосмислення психологічних властивостей аудиторії (зокрема віднесення її до тимчасової великої групи). Пропонується концепт перманентних груп як форми існування цільової аудиторії певних телепередач, який частково відбиває також онтологію довготривалих віртуальних спільнот (наприклад, на основі багатьох існуючих платформ соціальних мереж). У цьому контексті нового звучання набувають *медіапсихологічні проблеми міжособової взаємодії та міжособових стосунків*, дослідження *віртуальної демократії* в кіберпросторі, репрезентації українською молоддю своїх особливостей у міжнародних віртуальних іграх

(E-republic), які додадуть нових штрихів до портрета української ментальності. Це і вивчення ефективності різних медіа як засобу мобілізації політичної активності, і розвиток волонтерських медіарухів, і багато іншого. Медіапсихологія як фундаментальна основа масової медіаосвіти постає як інтегратор нового напрямку прикладного розвитку психології – психотерапії з використанням медіаресурсів¹⁰⁹.

Психологічні основи безпеки дитини в інтернет-середовищі і вікова періодизація медіаризиків

У результаті розгортання медіапсихологічних досліджень виявлено ефекти віртуалізації повсякденного життя, масової втечі до несправжніх світів, інформаційного перевантаження, нових потенційно небезпечних (принаймні досі невідомих) феноменів поствіртуальної реальності і парасоціальних стосунків (уявного спілкування з медіаперсонажами і медіатизованими персонами знаменитостей). Розкрито механізми й закономірності впливу медіаспоживання на психіку дитини в процесі соціалізації, зокрема щодо поширення дитячого ожиріння внаслідок зловживання телераціоном, зростання агресивності дитячої та підліткової аудиторії під впливом медіанасильства в інформаційній продукції, що експонується дітям, передчасної сексуалізації неповнолітніх неконтрольованим медіаконтентом, зростання жорстокості у віртуальному просторі (цькування і кібербулінгу, інших форм кіберагресії).

Розглянуто різні форми і види інтернет-середовища в їхній взаємодії із життєвим світом людини. Друга декада нового тисячоліття внесла корективи в класифікацію середовищ, виокремивши шість їхніх типів: 1) проекти співтвор-

¹⁰⁹ Найдюнова Л. А. Інтеграція вітчизняної психологічної науки і практики психологічної реабілітації військових: про розвиток рефлексивних властивостей психологічної спільноти // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015. № 4 (29). С. 106–111.

чості (наприклад, Wikipedia); 2) блоги і мікроблоги (ЖЖ, Twitter); 3) контент-спільноти (YouTube); 4) соціальні мережі (Facebook); 5) віртуальні ігрові світи (World of Warcraft); 6) віртуальні соціальні світи (Second Life). На початку тисячоліття класифікації будувалися на аналогіях з явищами матеріального світу та їхніми психологічними функціями (бібліотека, пошта, дошка оголошень, кімната для розмов, для ігор). Надалі психологічний смисл класифікації поглиблюється, типи виділяються як різні форми діяльності у віртуальному просторі (створення довідників, обмін щоденниковими записами, аудіовізуальною медіапродукцією, побудова стосунків та життя у віртуальних світах).

Визначено психологічні риси взаємодії в інтернет-середовищах, які відкривають нові можливості і потребують нових підходів для безпеки взаємодії, опосередкованої комп'ютерними технологіями. Насамперед це анонімність, яка суттєво впливає на поведінку людини як у негативному, так і позитивному плані. Високий рівень анонімності призводить до розгальмованості – послаблення вмотивованих соціальних обмежень, які зазвичай накладаються на поведінку в реальному спілкуванні. Позитивний бік цього впливу в тому, що слабшають комплекси, нівелюються самозаборони тощо – ті бар'єри, котрі заважають людині ефективно налагоджувати контакти. Анонімність дає змогу експериментувати із власною ідентичністю.

Інтернет демонструє явище *зрівнювання (еквалізації) статусу*. На відміну від груп безпосереднього контакту, де статус часто визначає, хто найбільше вкладає в дискусію і хто має найбільший вплив у ній, інтернет-середовище дозволяє ширшу участь членам із нижчим статусом. На тлі рівностатусності одним із критеріїв виокремлення елітних груп в інтернеті є експертні знання: так званий *експертизм*, який більше домінує в мережі, ніж у реальному житті.

Головна особливість інформаційного простору доби інтернету полягає в зміні стосунків між суб'єктами – виробниками і споживачами інформації: кожен користувач інтернету може потенційно стати виробником інформації і зробити її доступною для широкого кола інших суб'єктів. Одностороннє передавання інформації замінюється взаємодією суб'єктів у розмаїтих

інформаційних середовищах. Особливої уваги дорослих потребують діти, що користуються інтернетом.

Згідно з окресленим планом розвитку вітчизняної медіапсихології проведено дослідження медіаризиків із застосуванням якісних і кількісних методів. У результаті створено вікову періодизацію медіаризиків, яка визначає для кожного часового відтинку розвитку дитини механізми деструктивного інформаційного впливу і ключові психологічні новоутворення, формування яких сприяє безпеці життєвого світу.

Для раннього дитинства головним ризиком є порушення психічного розвитку і здоров'я внаслідок гіподинамії, зловживання екранними практиками, які звужують стимули й обмежують рухи, необхідні для розвитку мозку. Для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку найбільш руйнівними є ураження агресивними візуальними образами (медіатехніками інтенсифікації візуального впливу), що викликають затримку морального розвитку, зокрема викривлення уявлень про зв'язки між учинком і наслідками. Медіавпливи і зловживання кіберпрактиками викликають у школярів порушення формування вольової звички і саморегуляції медіаповедінки, що призводить до виникнення медіазалежності. Зокрема, статистично підтверджено закономірність прямого зв'язку тривалості телеперегляду з надлишковою вагою хлопчиків дошкільного, молодшого і старшого шкільного віку. Що менший вік дитини, то більший вплив справляє надмірне захоплення медіапрактиками на ймовірність розвитку ожиріння через механізм знерухомлення, вироблення звички до сидячого способу проведення дозвілля перед екраном. У зону найвищого ризику негативного впливу телеперегляду в контексті зв'язку з надлишковою масою тіла потрапляють хлопчики дошкільного віку в сім'ях, де немає традицій організовувати відпочинок дитини на повітрі в спільних рухливих іграх із сусідськими дітьми.

У результаті дослідження виявлено закономірність: показ їжі в телевізійній продукції, зокрема в рекламних блоках телепередач дитячого прайм-тайму, не пропагує здоровий підхід до харчування. “Телераціон”, що складається переважно з напоїв, що містять алкоголь, “сміттєвої” їжі або харчів із великою кількістю цукру і жиру, може справляти шкідливий вплив на дитину і потребує правового регулювання.

У підлітковому віці основні ризики стосуються формування хибних моделей міжперсональної взаємодії, затримки розвитку емоційного та соціального інтелекту, надмірного експериментування з власною ідентичністю, підвищеної сексуалізації стосунків (вульгаризація настановлень на романтичні відносини та сімейне життя), порушень механізмів створення дієвого образу майбутнього, спрощення світогляду, що робить життєвий світ молодої людини вразливим до медіаманіпуляцій та ворожої інформаційної агресії.

Медійні впливи мають потенційну можливість змінювати традиційні закономірності соціалізації, і ця можливість реалізується за участі тих дорослих, які нехтують суттєвими природними потребами дитини, безвідповідально підмінюючи соціалізацію тотальною медіасоціалізацією. Увага до дитячого світу, спільні справи, вчасний відгук на потреби дитини, спілкування з приводу побаченого, особливо якщо це схвилювало і вразило малюка, – ось необхідні дії батьків, які здатні запобігти негативним медійним впливам.

Починаючи зі старшого дошкільного віку (5–6 років) дитина стає більш готовою за психофізіологічними показниками свого розвитку до сприймання екранних медіа (кіно, телебачення, інтернету), при цьому внутрішня конкуренція різних практик у єдиному бюджеті вільного часу наростає. Психофізіологічні вимоги телеперегляду – знерухомлення, звуження поля зору (зазвичай діапазон рухів ока сягає 90–120 градусів, а під час перегляду він звужується до семи градусів!) – так само негативно впливають на дитину. Довготривалий контакт з об'єктом, що міститься на одній і тій самій відстані, викликає перенапруження м'язів ока, їхній спазм, що запускає механізм формування міопії (короткозорості). Знерухомлення очей веде до заціпеніння тіла й далі – до гальмування волі. Що більше дитина дивиться на екран, то менше часу залишається в неї для спонтанності: вона мимоволі підкорюється нав'язаним ритмам, сюжетам і програмам.

Масове репрезентативне опитування батьків дітей різного віку, проведене в липні 2012 року на замовлення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за фінансової підтримки Ради Європи (у межах проекту “Впровадження європейських стандартів в українському медійному середовищі”), дало змогу емпірично верифікувати розроблену теоретичну модель вікової періодизації медіаризиків.

За квотною вибіркою, побудованою за ознакою пропорційної відповідності кількості батьків, що мають дітей певного віку, генеральній сукупності, з урахуванням їхнього місця мешкання (село/селище міського типу/місто/обласний центр) з районуванням у масштабі області, опитано 1601 респондента за бланковим методом і 395 – з використанням мобільної мультимедійної технології.

Діти різного віку мають певні особливості психічного розвитку, що суттєво впливають на сприймання ними медіапродукції. Насамперед ідеться про відповідність інформації досвіду дитини, рівень розвитку її когнітивної системи (здатність розрізняти реальність і вигадки, намір і наслідки, уміння відсторонитися від побаченого як несправжнього тощо), рівень розвитку емоційно-вольової системи (здатність протистояти навіюванню і зараженню, які стимулюють бездумне повторення і копіювання чийось дій, уміння протистояти спокусам і звабам тощо).

Виявлено вікові закономірності переживання та опанування жахів і страхів, викликаних медіапродукцією: більшість малих дітей лякається побаченого, після 12 років частка вразливих дітей зменшується, після 16 років вона залишається на рівні 10%. Вразливість дітей від споглядання еротичних сцен зростає з 9 до 12 років, у молодшому віці такі сцени дітей переважно лякають, а після 16 років вразливими лишаються близько чверті дітей. З віком зростають критичність ставлення до телевізійного контенту і розуміння медіареальності, причин поведінки медіаперсонажів, межі адекватності гумору (над чим можна сміятися, а над чим не варто) і т. ін. Переломним періодом розвитку критичності є вік 12 років. До 6 років більшість дітей не розуміє, що не все показане можна повторити в реальності, хоча прагнуть копіювати рухи, слова, поводитися з іншими дітьми як телегерої. Кількість дітей, які сприймають побачене по телебаченню як інструкцію, зменшується з віком не так яскраво, як інші форми поведінки наслідування: від 30% у 6-річному віці до 7% у 15-річному.

Аналіз світового досвіду і результатів міжнародних досліджень дав змогу класифікувати основні психологічні механізми, які зумовлюють зміну психіки людини під впливом споглядання сцен насильства: 1) механізм звикання, або нормалізації, – робить глядача нечутливим до насильства, з яким можна зіткнутися в реальності; 2) механізм навіювання –

несвідомого прийняття глядачем хибних, викривлених уявлень про світ; 3) механізм моделювання поведінки – актуалізації побаченого як власного досвіду; 4) механізм самозахисту, коли від побаченого на екрані організм мобілізується, запускає гормональну регуляцію реагування на небезпеку, але при цьому перебуває в нерухомості.

Описано, як змінюється розвиток романтичних стосунків при переході до нових технологій, котрі розглянуто як ризики кіберсоціалізації: ризик нереалістичних очікувань від партнера під впливом медіаперсонажів і ризик знецінення почуттів. Із зростанням частоти користування соціальними мережами пов'язано два інших ризики: почастішання конфліктів і надмірної публічності в романтичних стосунках. Спілкування в мережі дає недостатньо можливостей, щоб потренувати своє вміння керувати негативними емоціями в спілкуванні; цей полегшений формат спілкування створює за контрастом додаткові проблеми в реальних стосунках. Виокремлено ризик узалежнення користувача від вигаданої персони внаслідок експериментування в мережі, що проявляється у формі надмірної прив'язаності до вигаданих рис. Це значно ускладнює перенесення в реальність стосунків, що були започатковані в мережі. “Законсервовані” у віртуальності стосунки не можуть розвиватися як романтичні – вони мають “вийти” в реальність.

Вагомим результатом медіапсихологічних досліджень стала концепція парасоціального спілкування, під час якого з медіаперсонажем вибудовуються стосунки, що змінюють людину. Явище *парасоціальних стосунків* із медіаперсонажами, героями телесеріалів, ведучими ток-шоу, знаменитостями тощо вивчається у світі з 1956 р. на рівні уявлень, прив'язаності, ритуалізації поведінки, коли епізоди таких стосунків стають невіддільною частиною повсякденного життя глядача – ретельно планованою і вкрай важливою. Вплив парасоціальних відносин на розвиток дитини концептуалізовано через зміни часопростору життєвого світу особистості, який набуває властивостей “*не тут*” і “*без потім*”. Дитина вибудовує парасоціальні відносини з медіаперсонажами, не набуваючи при цьому повноцінного досвіду емоційних контактів. Переживання кіновидовища, на відміну від реального переживання, не дає досвіду участі в події. Відчуваючи страх або гнів, дитина привчається бути пасивною, бо перебуває в спокійній ситуації і не бере участі в тому, що відбувається на екрані. У результаті переважання досвіду парасоціальних (однобічних, без

зворотного зв'язку, без наслідків) відносин емоційне життя дитини суттєво змінюється. Надлишок емоцій, викликаних медіатекстами, призводить до дефіциту емоційної енергії в реальних відносинах, які при цьому стають прохолоднішими і байдужішими. Механізм підміни реального міжособистісного досвіду дитини парасоціальними відносинами, для яких характерний розрив емоційності й участі в події, знаходить відображення в тенденції *“не тут”*.

У життєвому світі дитини починає переважати тенденція просторового руйнування єдності часопростору *“тут і тепер”*: переживаючи емоції слідом за екранною реальністю, залучаючись до неї без реальної участі, вибудовуючи відносини з медіаперсонажами *“там”*, у віртуальному світі, дитина інтенсивно живе *“не тут”*. Навколишня територіальність віртуалізується, на неї починає переноситися легкість життя *“не тут”*, яка не вимагає особистої участі, дій, докладання зусиль опиратися реальності, відповідальності за її впорядкування і необхідності власних внесків у неї.

Дослідження особливостей формування життєвих планів і побудови зразка власного майбутнього підлітками з комп'ютерною залежністю виявило порушення механізму формування життєвих домагань. Майбутнє такі підлітки сприймають як щось аморфне, що постане само собою, без необхідності особистої участі й, відповідно, будь-якої особистої відповідальності. Майбутнє наче зникає, бо дитина не замислюється про те, що буде в перспективі. Проведені нами дослідження підтвердили, що під впливом екранних медіа відбувається трансформація часової єдності часопростору життєвого світу глядача, яку можна назвати тенденцією *“без потім”*.

Життєвий світ особистості, в якому переважають тенденції *“не тут”* і *“без потім”*, – ось результат стихійного і безконтрольного медійного впливу. Така особистість – це своєрідний віртуальний робінзон, чий життєвий світ ізольований від фізичної та соціальної території існування і позбавлений майбутнього часу. Таким чином визначено стихійний механізм негативного впливу парасоціальності як ключову зміну розвитку психіки в умовах інформаційного простору.

Інноваційно-адсорбційна модель медіакультури та інформаційної поведінки людини

На основі проведеного аналізу створено інноваційно-адсорбційну модель медіакультури та інформаційної поведінки¹¹⁰. На основі розуміння інноваційних процесів, що відбуваються в медіасередовищі, можна узагальнити закономірності й спрогнозувати перспективні напрями розвитку медіакультури. Нам потрібно відповісти на запитання: як може надалі змінюватися світ інформації, принаймні протягом найближчих 20 років, щоб забезпечити адекватну підготовку сучасної молоді до ефективної особистісної реалізації в ньому, зберегти здоров'я і психологічне благополуччя? Тож ми звернулися до передової лінії технологічних змін, скористалися досвідом виробників інформаційних технологій, проаналізували стратегії управління знаннями як нематеріальними бізнес-ресурсами в сучасних успішних фірмах. На основі такого аналізу запропоновано модель медіакультури, яка враховує повний цикл інформаційної поведінки людини в інформаційному середовищі та відображає інноваційний характер медіакультури, необхідної нашому суспільству.

Ядром створення нових знань є змішування неявних, “мовчазних” практичних знань і явних, висловлених знань. Неявні знання – це здобуток індивідуального досвіду подолання якихось проблем, прийняття рішень, вирішення завдань. Поєднання досвіду учасників групи дає змогу запустити в дію процеси трансформації знань, унаслідок чого група породжує інновації. У групі знання можуть переходити від людини до людини через такі процеси, як *соціалізація* (неявні знання одного партнера по спілкуванню перетворюються в неявні знання іншого), *екстерналізація* (коли неявні знання трансформуються в явні, словесно оформлюються), *інтерналізація* (перенесення явних знань у досвід, тобто в неявні знання) або ж різноманітні комбінації явних знань.

¹¹⁰ Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід : навч.-метод. посіб. / О. Т. Барішполец, Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко та ін. Київ, 2010. 440 с.

У будь-якій групі, яка виконує спільне завдання, стихійно відбувається обмін знаннями. Цей соціально-психологічний закон покладено в основу побудови інноваційної моделі медіакультури. Медіа опосередковують процес взаємодії людей – значить, користуючись інформацією, отриманою в медіапросторі, ми теж залучаємося до обміну знаннями, як і в реальній контактній групі, де може породжуватись інновація. У цій моделі медіакультури людина з її життєвим світом – не споживач інформації, а користувач. Тобто сенс зміщується зі споживання інформації на трансформацію знань задля отримання нових знань, породження інновацій.

Пропонується поняття всотування знань (інформаційної адсорбції), яке відновлює ланку експлуатації знань¹¹¹. Згідно з економічною парадигмою конкурентоспроможності поняття інновації є ширшим, ніж створення нового знання: воно охоплює процеси переймання нового, швидкого навчання, перебудови власної системи знань для отримання комерційного ефекту. Часто виграють у конкурентній боротьбі не ті, хто розробив знання, а ті, хто вчасно зміг його використати для отримання максимальної вигоди. Це все аргументи на користь того, що в модель медіакультури закладено повноту інформаційної поведінки з акцентом на використанні знань, перетворенні їх на інструмент досягнення мети. Ідеться про таке застосування наявних знань, яке задовольняло б і потреби громади, до якої належить особа, і потреби самої особи. Раніше це називалося суспільно корисною справою, і акцент ставився на суспільній значущості. Сьогодні вже йдеться про баланс між значущістю результатів для окремого індивіда і суспільними потребами, цінністю для громади. Реалізація принципу балансу корисності для особи і громади, на нашу думку, розв'язує проблему мотивації медіаосвітнього руху.

Концепція адсорбції знань дає можливість переосмислити критерії медіаосвіченості відповідно до розгляду медіапростору не як відокремленої системи, а в поєднанні з інноваційним контекстом

¹¹¹ Найдьонова Л. А. Усотувальна (абсорбційна) здатність членів творчих ком'юніті в забезпеченні організаційних змін // Психологічні основи ефективної діяльності організації в умовах соціально-економічних змін : тези IV наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (23–24 листопада 2006 р., м. Київ). Київ : Наук. світ, 2006. С. 111–113.

існування сучасного суспільства. Розвинена здатність до сприймання, аналізу, аргументованого оцінювання медіатекстів, що відзначалась як критерії медіаосвіченості, як правило, “завершувалася” створенням медіатекстів, тобто повертала знання в ту саму сферу. Згідно з адсорбційною концепцією створення медіатекстів розглядається не як завершальна фаза, а як проміжна, бо акцент ставиться на застосуванні знань для забезпечення інновацій і поза медіасферою. Розуміння соціокультурного і політичного контексту функціонування медіа в сучасному світі має доповнюватися загальним розумінням інформаційних мереж і закономірностей розвитку знань в інноваційному середовищі. Компетенція щодо кодкових і репрезентаційних систем, використовуваних медіа, має спиратися на загальне розуміння взаємодії спільнот, опосередкованої інформаційними системами і технологіями. Розвиток самостійності суджень і критичного мислення щодо інформації, отриманої з масмедіа, має доповнюватися формуванням загальної *компетенції самоменеджменту знань*.

Самоменеджмент знань можна розглядати як одну з форм рефлексивного управління взаємодією суб'єкта з інформаційним простором. Тоді до управління знаннями варто підходити як до самокерування власними інвестиціями особистих ресурсів, насамперед часових. При цьому внески людина робить не тільки в розвідування та видобування інформації, а й у саморозвиток, а також у формування здатності до передавання здобутих знань партнерам. Уміння бути менеджером новостворених знань передбачає здатність ефективно використовувати для цього інформаційні мережі.

Інноваційно-адсорбційна модель медіакультури, що відображає процес створення й усотування суб'єктом певних знань, які складають основну тканину культури, має чотири принципові складові: *виклик, актуалізацію, генерацію, експлуатацію* (рис. 14.1).

Перший блок – “*виклик*” – об'єднує такі процеси, як: 1) пошук; 2) сканування; 3) ідентифікація потрібних знань. Для інноваційних процесів важливо, що на цьому етапі інформація “зустрічається” з потребою – власною чи іншого суб'єкта. Найчастіше, використовуючи термін “пошук інформації”, ми уявляємо його в межах усвідомленої потреби і поставленого завдання, але медіапростір не є лише засобом постачання

інформації. Він має потенціал упізнання нових можливостей і збурення нових ідей, які приводять до задуму постановки завдання. Тому в цьому блоці розташовуємо не тільки цільовий пошук, а й фонове сканування в процесі задоволення інших потреб, зокрема *рекреаційних* (відпочинок і відновлення), які також задовольняються відповідно до культурних норм певної спільноти. Саме взаємодія із зовнішнім медіасередовищем забезпечує провокацію та ідентифікацію в потоці неявних знань і викликає потребу в нових знаннях. Таким чином, першою складовою медіакомпетентності є *опрацювання викликів інформаційного суспільства*.

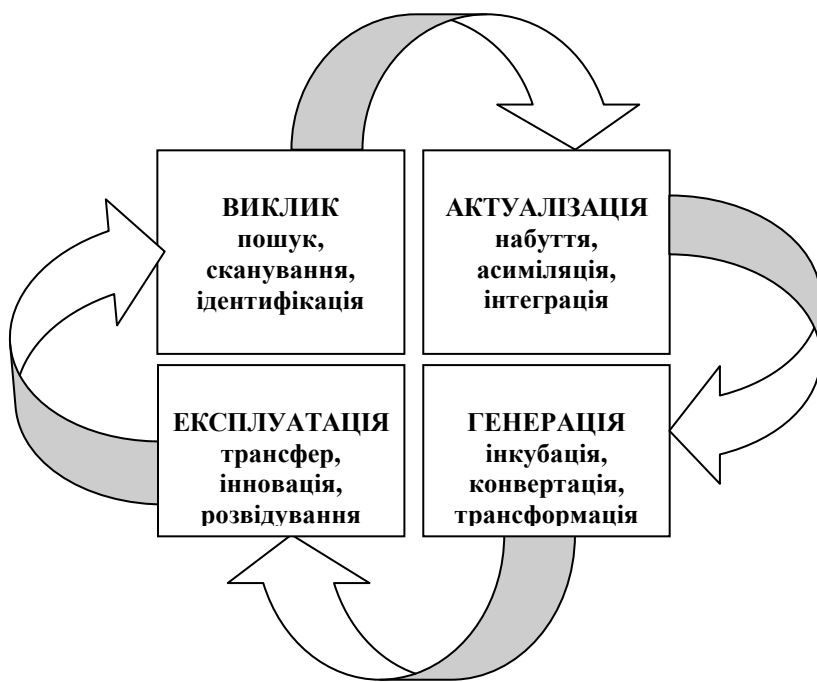

Рис 14.1. Інноваційно-адсорбційна модель медіакультури (перетворення знань)

Другий блок моделі – “*актуалізація*”, що поєднує такі процеси: 1) набуття знань, потрібних для опанування виклику, перероблення, структурирування; 2) асиміляція отриманих знань, їх

співвіднесення з наявними знаннями ресурсами, засвоєння та 3) інтеграція. Ці процеси найбільше схожі на традиційне розуміння навчання як засвоєння нових знань, проте в процесуальному розумінні медіакультури ми виходимо за межі навчальної діяльності чи соціалізації. В інтеграції нових знань навіть окремою особою відбувається творення нових конфігурацій культури. Без створення цих живих інтерпретативних конфігурацій культура існувати не може, інакше вона буде лише зібранням фізичних об'єктів. Медіакультура, будучи зітканою із знаків, символів, неявних і явних знань, цілком залежить від суб'єктних інтерпретацій. Операціоналізувати цей блок можна через різні аспекти оцінковості у ставленні до медіа. Складові медіакомпетентності, які описують критичність, рівень довіри до інформації, свідоме її оцінювання, ми відносимо саме до цього блоку.

Третій блок – “генерация” – охоплює аспекти ініціації творчості завдяки медіавпливу. При цьому процесуально може бути ініційована будь-яка стадія творчого процесу. Відволікання від творчого процесу в медіа може сприяти ефективній 1) інкубації (виношуванню і визріванню) ідей. Ця стадія особливо важлива для інтуїтивних механізмів творчості. 2) Конвертація неявних знань у явні, характерна для цього блоку, може відбуватися в різних формах – і у створенні медіатекстів, і у переведенні цих віртуальних образів у змісти реальної комунікації чи навіть ідеї щодо предметної діяльності. 3) Для трансформації знань можуть використовуватися різні стратегії творчості: комбінування, аналізування, реконструкція, універсалізація. Операціоналізація цього блоку досягається через аспекти новизни та енергетизованості життєвого світу суб'єкта завдяки медіа. Ця третя складова медіакомпетентності описує використання медіавпливів для саморегуляції внутрішнього світу, підвищення творчих здібностей тощо.

Четвертий блок – “експлуатація” – охоплює аспекти експлуатації знань, відповідаючи на питання “що з цим робити” і “навіщо це треба”. Ми знову повертаємося до виявленої потреби і відповідаємо на виклик, замикаючи цикл творення медіакультури в зовнішньому світі. Формою експлуатації знань є їх 1) трансфер – перенесення в інший предметний контекст, передавання іншому суб'єкту. Крім експлуатації знань у межах традиційного отримання обмеженої вигоди, цей блок може бути реалізований як 2) упровадження інновацій, заснованих на нових, згенерованих

ідеях. Важливою складовою, що забезпечує перехід до наступного циклу, є 3) розвідування, експериментування і проби на межі новостворених знань. Вигода розуміється в цьому разі в психологічному, а не тільки в комерційно-економічному плані: будь-яку суб'єктивну виправданість можна вважати вигодою. Так, втрата грошей, крах бізнесу тощо можуть обернутися психологічною вигодою – оновленням життєвих стосунків із значущими іншими чи припиненням внутрішньої запеклої боротьби із самим собою. Загалом операціоналізація цього блоку може бути досягнута через аспекти прагматизації (в широкому сенсі) ставлення до медіа.

Отже, завдяки рефлексивному підходу медіакомпетентність наповнюється не тільки негативним смислом захисту від тих небезпек, що несе медіасередовище, а насамперед ресурсовим, позитивним смислом взаємодії з інформаційним простором. Спільна творчість у віртуальному середовищі забезпечує такі умови взаємодії суб'єктів, у яких наявні ризики опановуються, що запобігає негативним наслідкам потенційно шкідливого інформаційного впливу.

Запропоновано концептуальну модель перетину освітнього та інформаційного просторів, у яких відбувається становлення життєвого світу людини¹¹². Розглянуто два основні підходи до проблеми – особистісний і соціально-мережевий, що поєднуються концептом медіаторності. Перший підхід спирається на поняття особистісних процесів і структур, якими репрезентується перетин згаданих просторів. Власне перетин складається із взаємодії трьох потоків інформації: освітньої, медійної та побутової, котрі, маючи переважно стихійний характер, увзаємлюються в структурі особистості, де головним чинником виступають інформаційні домагання індивіда. Проаналізовано основні взаємозв'язки віртуальної і реальної дійсності як основний зміст перетину інформаційного та освітнього просторів у структурі особистості. Обґрунтовано переважний вплив віртуальної реальності на реальну життєдіяльність соціуму та особистості, що має високий пояснювальний

¹¹² Найдюнова Л. А. Предмет медіапсихології як нової галузі // Медіапсихологія на перетині інформаційного та освітнього просторів. Київ : Міленіум, 2014. С. 9–24.

потенціал для аналізу таких новітніх явищ, як постправа, альтернативний факт, реакція на фейки та інформаційні віруси тощо.

Розроблено критерії медіаосвіченості як показника медіакультури особистості: розуміння соціокультурного і політичного контексту функціонування медіа в сучасному світі; зорієнтованість у використуваних медіа кодових та репрезентаційних систем; здатність до сприймання й аргументованого оцінювання інформації; розвиток самостійності суджень, критичного мислення та естетичного смаку; інтегрування знань та умінь, необхідних для аналізу і творення медіатекстів. Вітчизняні розробки щодо ціннісного компонента медіакультури сприяли вдосконаленню міжнародного індикатора медіаінформаційної грамотності.

На основі проведених досліджень Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення ініційовано широку громадську дискусію щодо регуляції та саморегуляції медіаіндустрії для захисту життєвого світу дитини від згубних впливів. Результатом багаторічної роботи стало значне підвищення психологічної культури медіавиробників, зокрема ухвалення ними низки актів щодо впровадження додаткових обмежень у висвітленні найбільш чутливих тем. На замовлення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Служби безпеки України, медійної громадськості протягом 2007–2011 років проводився перший моніторинг медіакультури населення України¹¹³, який виявив низку тенденцій: зниження частоти і тривалості перегляду телепередач учнями і студентами; зростання зорієнтованості молоді в телепросторі; збільшення витрат часу на роботу за комп'ютером та перебування в інтернеті; підвищення здатності всіх категорій населення більш об'єктивно оцінювати моральний бік медіаконтенту тощо. Здійснено низку експертиз аудіовізуальної продукції.

¹¹³ Найдюнова Л. А. Медіакультура населення України : інформ. бюл. Червень 2008 / за ред. Л. А. Найдюнової, О. Т. Баришпольця. Київ, 2008. 51 с. URL: <http://mediaosvita.org.ua/book/media-kultura-naselennya-ukrayiny-2008/>; Моніторинг медіа-культури населення України : інформ. бюл. Червень 2010 / за ред. Л. А. Найдюнової, О. Т. Баришпольця ; упоряд. Л. П. Черниш. Київ, 2010. 48 с. URL: <http://mediaosvita.org.ua/book/monitoryng-media-kultury-naselennya/>

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ В ОНТОЛОГІЧНОМУ І ГНОСЕОЛОГІЧНОМУ ВИМІРАХ Замість післямови до роботи

Майже в кожній великій науковій роботі, по тому як поставлено в ній, здається, останню крапку, чи не завжди залишається щось недовершене, не до кінця висловлене. Не є в цьому сенсі винятком і наша робота, підготована за результатами багаторічних фундаментальних досліджень.

З теоретичного погляду її головними підвалинами, можна сказати, наріжними каменями стали два концепти – концепт життєвого світу і концепт психологічної безпеки людини. На обидва концепти автори постійно орієнтувалися однаковою мірою. Проте якщо концепт життєвого світу дістав у наукових працях, що склали роботу, всебічне обґрунтування, то концепт психологічної безпеки в них радше окреслено в загальних рисах, ніж оприсутнено в чітко вираженій, експлікованій формі. Тому вважаємо за потрібне уточнити наше розуміння концепту психологічної безпеки людини, потреба звернення до якого перебуває поза будь-якими сумнівами і стає дедалі очевиднішою.

Актуальність проблеми психологічної забезпеченості людей, котрим випало жити в наш непростий час, зумовлюється непередбачуваними наслідками однобічного, часто-густо позбавленого гуманістичних вимірів науково-технічного прогресу, інформаційною перенасиченістю середовища людського існування, численними природними, техногенними та соціальними катастрофами, громадянськими конфліктами і війнами, що дедалі більше набувають гібридного характеру. Потреба в безпеці, звісно, завжди була однією з найважливіших потреб людини. Люди завжди потерпали і змушені були захищатися від найрізноманітніших загроз і небезпек. Проте якщо в давні й почасті в нові часи під загрозою опинялося переважно їхнє фізичне здоров'я, добробут і саме існування, то сьогодні стрімко зростає кількість загроз та

небезпек, що завдають шкоди передусім їхньому психічному здоров'ю і психологічному благополуччю.

У сучасному світі людина стає щодалі психологічно вразливішою, незахищенішою – причому не лише внаслідок драматичних життєвих подій, катастроф та екстремальних ситуацій. Сьогодні темпи технологічного оновлення всіх сфер життя і, відповідно, суспільних змін нерідко перевищують адаптаційні можливості людей. За таких умов на загрозливе, ризиковане для психічного, а слідом за ним і фізичного здоров'я усе частіше перетворюється звичайне повсякдення. Це засвідчують дані зарубіжних дослідників, які встановили: накопичення так званих повсякденних неприємностей (daily hassles), що зазвичай не розглядалися як загрози, має більш виражений зв'язок із захворюваністю, ніж значні життєві події. Тому психологічна складова проблеми безпеки людини нині набуває не меншого, а подеколи й набагато більшого значення, ніж фізична складова.

Водночас потрібно зауважити, що різні суспільства мають неоднаковий і різний за тривалістю в часі досвід осмислення цієї проблеми. У країнах з усталеними ліберально-демократичними традиціями, пріоритетністю прав людини вона давно перебуває в центрі уваги суспільної свідомості. З поняттям безпеки в широкому сенсі (як безпеки життєдіяльності) добре обізнані не лише державні діячі та науковці, а й пересічні громадяни. Нічого подібного, зрозуміло, не могло бути в тоталітарних суспільствах, зокрема радянського зразка.

У колишньому Радянському Союзі, де навіть і по завершенні епохи масового терору не послаблювався ідеологічний контроль за свідомістю та поведінкою людей, постійно порушувалися їхні права, діяла каральна психіатрія, сама постановка проблеми безпеки людини в широкому трактуванні, а тим паче психологічної безпеки, виглядала б щонайменше дивною. Пересічній радянській людині поняття “безпека” було відоме в суто утилітарних контекстах: пожежна безпека, безпека праці (правила техніки безпеки), безпека дорожньо-транспортного руху тощо. Ширшого тлумачення безпеки радянські люди, бодай і з вищою освітою, просто не розуміли. Тому науковці, які досліджували їхні потреби, інтереси чи ціннісні орієнтації, поняттям “безпека” взагалі не оперували. Показовим у цьому плані є, скажімо, той факт, що під

час широковідомого дослідження, котре проводилось під керівництвом В. Ядова серед лєнінградських інженерів у 70-х роках минулого століття, в адаптованому варіанті методики М. Рокича найважливішу натовді для американців цінність “безпека сім’ї” було замінено на цінність “щасливе сімейне життя” (шляхом об’єднання із цінністю “щастя”).

Після розпаду колишнього СРСР становище вочевидь змінилось. Поняття безпеки поступово входить до лєксикону громадян держав пострадянського простору – більше того, як стверджують соціологи, вона стала чи не головною цінністю для пострадянської людності. Це потягло за собою і наукові дослідження з питань безпеки не лише держави та суспільства, а й безпеки людини. Серед них коли не чільне, то, безперечно, суттєве місце посідають дослідження, присвячені психологічній безпеці. Першими розгорнули їх психологи Російської Федерації, і на сьогоднішній день вони мають у своєму доробку доволі промовисту кількість публікацій з цієї тематики. У порівняно меншому масштабі, але проводяться дослідження з питань психологічної безпеки і в Україні. Помітним явищем з-поміж них став, зокрема, проєкт “Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді”, реалізований на психолого-педагогічному факультеті Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка¹¹⁴.

Одним з головних трендів у розробленні проблеми психологічної безпеки на пострадянському просторі був і залишається заклик до переосмислення її сутності відповідно до реалій сьогодення. Сам по собі цей заклик є правомірним. Проте його реалізація, на нашу думку, інколи відбувається в теоретико-методологічних координатах, які важко вважати безспірними. До цього додається також певний наліт кон’юнктурності в тлумаченні психологічної безпеки деякими російськими психологами, що скидається на видозміну ідеологічної заангажованості радянського штибу. Отже, виникає потреба в критичному аналізі стану проблеми, що ми зараз і спробуємо зробити.

¹¹⁴ Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді / за наук. ред. О. Ю. Дроздова.

Стан проблеми

У сучасних англомовних публікаціях безпека людини зазвичай розглядається в контексті персонального психологічного благополуччя – як його параметр, умова, чинник, складова, індикатор чи критерій. Підкреслюється, що потреба в безпеці особливо актуалізується, коли люди переживають неблагополуччя, бачачи, що події відбуваються не так, як передбачалося, що порушено умови їхнього життя, які доти видавались апріорними. Поняття безпеки в цих публікаціях має очевидний індивідуально-психологічний, особистісний зміст, проте ним не обмежується. Наприклад, поряд із впевненістю людини у своєму майбутньому під безпекою розуміють також громадянський мир, фізичну безпеку особи, безпечне навколишнє середовище, законність та доступ до правосуддя тощо.

Термін “психологічна безпека” в англомовних джерелах трапляється порівняно рідше. Ним означають можливість людини задовольняти без ризиків свої базові потреби. Певного поширення він набув в організаційній психології – у концепціях команди. У них психологічна безпека працівника (члена команди) постає як його можливість демонструвати і використовувати свої індивідуальні властивості та здібності, не побоюючись спровокувати своєю ініціативною реакцією мобінгу, отримати негативні наслідки для самооцінки, статусу чи кар’єри.

На рубежі 1990–2000-х років поняття психологічної безпеки активно “підхопили” російські психологи. Ідеться вже й про *психологію безпеки*, яку вони позиціонують не просто як певну проблематику досліджень, а як новий напрям психологічної науки і практики¹¹⁵. Видаються під цією назвою і перші навчальні

¹¹⁵ Баева И. А. Психология безопасности как направление психологической науки и практики // Национальный психологический журнал. 2006. №1. С. 66–68; Ее же. Психология безопасности: история, становление, перспективы // Национальный психологический журнал. 2007. №1 (2). С. 65–69; Проблемы психологической безопасности / отв. ред. А. Л. Журавлев, Н. В. Тарабрина. Москва : Ин-т психологии РАН, 2012. 440 с.

посібники для студентів¹¹⁶. Цей напрям із цілковитими на те підставами можна вважати специфічно російським науковим явищем, зв'язок якого із зарубіжними науковими традиціями, попри термінологічні збіги, є вельми проблематичним (про що, до речі, свідчить обмаль посилань на зарубіжних авторів). Предмет психології безпеки визначають як психологічні закономірності життєдіяльності людини, пов'язані з організацією її безпечного існування та розвитку.

Не ставлячи під сумнів ні такого визначення, ні правомірності виокремлення даного напрямку, слід, однак, уважніше приглянутися до тих тенденцій у тлумаченні психологічної безпеки людини і підходах до її вивчення, які спостерігаються в його межах і відтворюються, здебільшого без будь-якої критики, українськими авторами.

Найбільш коректне, на нашу думку, розуміння психологічної безпеки людини висловлює І. Баєва. Вона наголошує, що психологічна безпека має подвійну природу. Її можна розглядати як з погляду психологічної характеристики середовища, оточення людини, фізичного і соціального світу, так і з погляду внутрішньої сутності людини, її психологічного світу, психологічних ресурсів, цінностей, переживань, ставлень. Намагаючись реалізувати цю подвійну референцію психологічної безпеки, І. Баєва досліджує, з одного боку, психологічну безпечність (рос. – безопасность) *середовища*, а саме освітнього середовища школи, з другого – знаходить за можливе розглядати окремо *психологічну безпеку особистості*, котру тлумачить як “здатність особистості зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, зокрема із психотравматичними впливами, чинити опір деструктивним зовнішнім і внутрішнім впливам, що відображається в переживанні своєї захищеності/незахищеності в конкретній життєвій ситуації”¹¹⁷. Тим самим психологічній безпеці приписується статус

¹¹⁶ Психология безопасности : учеб. пособие / Донцов А. И., Зинченко Ю. П., Зотова О. Ю., Перельгина Е. Б. Москва : Юрайт, 2015. 276 с.

¹¹⁷ Баева И. А. Психология безопасности: история, становление, перспективы // Национальный психологический журнал. 2007. №1 (2). С. 68.

особистісної властивості. Людина постає носієм (гарантом, творцем тощо) власної безпеки.

Отже, маємо ніби дві психологічні безпеки: психологічну безпеку як безпечність середовища і психологічну безпеку як індивідуально-психологічну властивість людини, що полягає в здатності убезпечувати себе від загроз і небезпек. Окреслились, відповідно, і два напрями досліджень, обидва з яких доволі широко представлені сьогодні в Російській Федерації і в Україні. Питання психологічної безпеки середовища – найчастіше освітнього і подеколи інформаційного – вивчають чи принаймні обговорюють Л. Гаязова, Т. Дектярьова, О. Дроздов, Л. Карамушка, О. Ліщинська, М. Махній, О. Низовець-Кропта, О. Обозова, Т. Острячко, В. Рубцов, В. Щербата, І. Ющенко та ін. Психологічну безпеку як індивідуально-психологічну властивість людини (особистості, суб'єкта) досліджують М. Баєв, О. Бубнова, І. Глебова, Т. Данильченко, А. Застело, Д. Зуєва, Н. Козлова, О. Куликова, А. Скок, Ю. Примак та ін. Ці два напрями досліджень, зрозуміло, пов'язані між собою. Але радше уможлядно або за промовчанням, ніж на рівні цілісного наукового підходу.

Незважаючи на те, що середовищним аспектам психологічної безпеки присвячено чимало публікацій, помітно більше уваги приділяється все ж її індивідуально-психологічним аспектам. Така увага породжує, природно, набагато більше теоретизувань щодо психологічної безпеки як особистісної властивості, ніж стосовно психологічної безпечності середовища. Як наслідок, індивідуально-психологічний напрям має вигляд значно краще уфундованого теоретично, ніж середовищний. Якщо дослідники середовища обмежуються зазвичай емпіричним виокремленням критеріїв та показників його безпечності, то вчені, котрі досліджують психологічну безпеку як індивідуально-психологічну властивість, охоче вибудовують теоретичні уявлення про її сутність, структуру, особливості, зв'язок з іншими особистісними властивостями тощо.

Проте ці уявлення вибудовуються за усталеними в загальній та педагогічній психології схемами і не є аж надто оригінальними. Наприклад, структура психологічної безпеки, згідно із цими уявленнями, має традиційну для особистісних утворень (рис, настановлень тощо) тричленну будову: складається з афективного, когнітивного та поведінкового компонентів. Тричленна будова,

щоправда, іноді зазнає модифікації; приміром, виділяють мотиваційно-смысловий, емоційно-вольовий, когнітивний та діяльнісний компоненти. Але такі модифікації, принципово не відриваючись від тричленної основи, де-факто призводять не стільки до специфікації поняття психологічної безпеки як індивідуально-психологічної властивості, скільки до його надмірної генералізації, перехрещування з іншими поняттями, що характеризують особистісні стани та властивості. І, мабуть, не випадково Т. Данильченко, дошукуючись, як пов'язані між собою психологічна безпека і психологічне благополуччя особистості, дійшла висновку, що ці поняття, ймовірно, перебувають у рекурентних зв'язках¹¹⁸; інакше кажучи, є значеннями однієї й тієї самої величини, проявами однієї й тієї самої сутності. Під кутом зору традиційної для педагогічної психології формувальної парадигми бачаться багатьом авторам і шляхи вирішення проблеми психологічної безпеки людини. Безпеку пропонують *формувати*. Як і будь-яку іншу особистісну властивість. Ставлять завдання пошуку соціально-психологічних механізмів її формування, які, однак, виявляються, знову ж таки, достоту знайомими: наслідування, навіювання, зараження, переконування, рефлексія.

Підвищена увага до індивідуальних аспектів психологічної безпеки (на шкоду середовищним аспектам) позначається, зі свого боку, на визначеннях поняття “психологічна безпека”.

Як засвідчує огляд літератури, проведений О. Петрушиною, у сучасній науці під безпекою (родовим поняттям щодо психологічної безпеки) розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства чи держави від внутрішніх і зовнішніх загроз¹¹⁹. Часто посилаються, наприклад, на Ф. Мугулова, який, здійснивши ґрунтовний загальносоціологічний аналіз поняття безпеки, тлумачить її як “сукупність ознак, що характеризують стабільний стан захищеності об'єкта від різного плану загроз і небезпек, дія яких може справити негативний вплив

¹¹⁸ Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді / за наук. ред. О. Ю. Дроздова. С. 25.

¹¹⁹ Петрушина О. В. Образовательное пространство интернатного учреждения и психологическая безопасность его воспитанников : дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.05. Курск, 2011. 214 с.

на його структурну та функціональну цілісність аж до цілковитого руйнування або неконтрольованої трансформації в іншу об'єктну якість”¹²⁰.

До поняття захищеності звертаються і психологи, конкретизуючи його як *психологічну захищеність* людини. Поняттям психологічної захищеності послуговуються, зокрема, І. Баєва та М. Баєв (http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2013_1_3231.pdf), розглядаючи проблему актуалізації її особистісних ресурсів у студентів¹²¹. А на Заході є навіть термін “safety and security needs” (потреба в безпеці та захисті), що відображає нерозривну, відпочаткову єдність безпеки і захищеності. Здавалось би, усе зрозуміло: психологічна безпека людини – це і є захищеність її психіки від деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів. Проте внаслідок підвищеної і, можна сказати, уже подеколи й надмірної уваги до індивідуально-психологічних аспектів безпеки із визначень поняття “психологічна безпека”, які дають російські психологи, дедалі помітніше “вимиваються” акценти на захищеності людської психіки, а разом з ними і на безпечності середовища, в якому відбувається життєдіяльність людей. Психологічна безпека набуває вигляду самодостатньої властивості людини – як особистості чи суб'єкта.

Наприклад, на думку А. Журавльова і Н. Тарабріної, психологічна безпека є “інтегративною характеристикою суб'єкта, що відображає ступінь задоволеності його базисної потреби в безпеці і визначається за інтенсивністю переживання психологічного благополуччя/неблагополуччя”¹²². На перший погляд, такі визначення ніби й правильні. Проте своєю звуженістю

¹²⁰ Мугулов Ф. К. Безопасность личности: теоретические и прикладные аспекты социологического анализа. Сочи : РИО СИМБиП, 2003. С. 43.

¹²¹ Правда, психологічну захищеність ці автори інтерпретують як “важливий показник психологічної безпеки особистості”. Як нам видається, така інтерпретація призводить до хибного кола понять, невинного подвоєння термінології, оскільки за змістовим обсягом поняття захищеності і безпеки, що ними послуговуються автори, є практично тотожними.

¹²² Проблемы психологической безопасности / отв. ред. А. Л. Журавлев, Н. В. Тарабрина. С. 9.

(зациклюванням на суб'єкті чи особистості) вони уособлюють і стимулюють тенденцію, яку означимо як *абсолютизацію індивідуально-психологічних аспектів безпеки людини*. Головний гандж цієї тенденції криється в тому, що вона мимохіть позбавляє людську потребу в безпеці (у безпечних умовах життєдіяльності) її предмета. Відбувається розпредметнення потреби, замість її опредметнення. Термінологічно такий підхід дістав оформлення в понятті “самозабезпечення безпеки”¹²³, яке нагадує (хай вибачають ті, хто ним послуговується) сексуальне самозадоволення. Якщо абстрагуватися від теоретичного багатослів'я, людині пропонується шукати джерела чи не всіх загроз і небезпек у самій собі або усувати зовнішні загрози і небезпеки переважно в перцепції. Перекваліфікація останніх у перцепції на такі, що загрози чи небезпеки не становлять, у межах цього підходу часто-густо є для людини єдиним виходом, оскільки реально впоратися з ними здебільшого не під силу.

Апофеозом тлумачення психологічної безпеки як самозабезпечення стала остання стаття Н. Харламенкової¹²⁴, хоча слово “самозабезпечення” у ній і не вживається. Зодягаючи свої сентенції в розкішні аналітичні шати, п. Харламенкова починає, що називається, здалеку – з філософської проблеми людини, з того, як її розробляють різні науки, серед яких провідне місце посідає, зрозуміло, психологія. Далі йдеться про нероздільність природного і культурного в людині, про активність людини як суб'єкта свого життя тощо. Увесь цей розлогий філософсько-наукознавчий екскурс (визнаймо, непогано викладений) нібито був потрібен, аби визначити “методологічні і теоретичні передумови вивчення психологічної безпеки людини з позиції суб'єкта”. Тобто новизна підходу полягає, мовляв, саме в такій позиції, що дає змогу запропонувати нарешті справді наукове визначення безпеки загалом і психологічної безпеки зокрема.

¹²³ Краснянская Т. М. Психология самообеспечения безопасности: фономенология, механизмы, стратегии : автореф. дис... докт. психол. наук : спец. 19.00.05. Таганрог, 2006. 43 с.

¹²⁴ Харламенкова Н. Е. Понятие психологической безопасности и его обоснование с разных научных позиций // Психологический журнал. 2019. Т. 40. № 1. С. 28–37.

Це потрібно, адже всі наявні визначення є начебто ненауковими чи недостатньо науковими. Чому? А тому, що будь-яке з них “виявляється не пов’язаним з розумінням людини як суб’єкта життя і з аналізом *проблеми людини* в цілому. Розглядається або безпека *індивіда* як біологічної істоти, або безпека *особистості* як соціального індивіда. Обидві іпостасі людини – природна і культурна, які слід вивчати в їхній цілісності та єдності, роз’єднуються, не інтегруються, і в цьому разі індивід дійсно залишається відкритим різним впливам, змушений захищатися від численних небезпек, що загрожують його фізичному і соціальному благополуччю”.

А захищатися, на думку п. Харламенкової, якраз і не обов’язково. Не мають особливої слушності й ті “вчені та практики”, які “звертаються до вивчення різних загроз і видів безпеки: воєнної, соціальної, економічної, екологічної, інформаційної, а також до опису тих наслідків, до яких призводить порушення її конкретного виду”. Такі підходи – результат обмеженого, житейського розуміння безпеки, її тлумачення у “вузькому значенні”. Натомість потрібне ширше тлумачення, бо “як *філософська категорія* безпека (людини, суспільства) розкривається в контексті методологічного аналізу *проблеми життя та смерті* і розуміння людини як активного суб’єкта, що конструює, осмислює *життя* і намагається зрозуміти, що таке *смерть*”. Тому за ширшого тлумачення “людина розглядається не як об’єкт зовнішніх впливів, а як суб’єкт, наділений відповідальністю за своє життя, такий, що рефлексує, конструює і розуміє його (життя. – *Авт.*) відповідно до знайдених смислів свого існування”. І далі: “Осмиленість життя дає змогу суб’єктові розуміти багато явищ, які раніше видавались йому загрозами та небезпеками, радше як закономірні труднощі...”.

Переходячи до поняття психологічної безпеки, Н. Харламенкова цілком очікувано накидається на своїх російських колег, які, мовляв, усе ще тлумачать його “доволі вузько” і розуміють “як захищеність людини від негативних зовнішніх факторів, як психологічне благополуччя, безпосередньо пов’язане зі стабільністю суспільства, передбачуваністю соціальних процесів тощо”. Особливе невдоволення в неї викликають І. Баєва та В. Семикін – з приводу визначення поняття психологічної безпеки

освітнього середовища, яке вони воліють бачити вільним від проявів психологічного насильства, таким, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні¹²⁵.

Це дуже не подобається Н. Харламенковій, що й зрозуміло, адже активному суб'єктові такої дрібниці, як психологічно безпечне середовище, схоже, геть не потрібно. На її погляд, “поняттям “психологічна безпека” слід означувати не стан середовища, у яке, на думку багатьох авторів, людина включена лише як “учасник взаємодії”, і навіть не стан індивіда чи особистості. Психологічна безпека властива *суб'єкту* і не дана йому у вигляді готового продукту, а постійно *відтворюється ним*”.

Підсумовуючи, авторка стверджує, що “психологічна безпека (як, утім, і безпека загалом) пов'язана (!) із забезпеченням і збереженням життя людини, однак як категорія психології вона специфікується 1) комплексом психологічних характеристик... і 2) реалізується завдяки активності самого суб'єкта”. Щоправда, наприкінці цього пасажу п. Харламенкова все ж “милостиво” зауважує в дужках: “а не тільки завдяки обставинам та умовам життєдіяльності”. Але це, звісно, істотно не змінює ані змісту, ані загальної спрямованості статті.

Про яку ж специфікацію психологічних характеристик ідеться? У статті знаходимо таку відповідь: “...Психологічна безпека – це складний конструкт, що охоплює мотиваційно-потребовий стан суб'єкта, комплекс емоційних переживань, когнітивну та регулятивну складові”. Як бачимо, нічого кардинально нового, практично ті ж самі складові, що і в інших авторів. Певний елемент новизни можна побачити хіба в тому, що в мотиваційній та когнітивній складових виокремлюються загальні настановлення (пов'язані із сенсом життя) і часткові (ті, що стосуються конкретної ситуації, котра оцінюється суб'єктом як небезпечна чи безпечна). При цьому резонно наголошується, що ступінь стресу, який переживає суб'єкт у небезпечній, за його

¹²⁵ Баева И. А., Семикин В. В. Безопасность образовательной среды, психологическая культура и психическое здоровье школьников // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2005. № 5 (12). С. 12.

оцінкою, ситуації, може коригуватися загальним життєвим настановленням, пов'язаним з осмисленістю життя. Але чи достатньо лише цієї новизни (якщо її можна вважати такою) для публікації, що претендує на переворот у поглядах на психологічну безпеку? Напевно, ні.

Насправді ніякого перевороту не відбулося і відбутися не могло. Ігноруючи середовище людського буття з його реальними небезпеками, Н. Харламенкова лише перекатегоризовує проблему в суб'єктній термінології, рухаючись у річищі тієї ж тенденції, що й критиковані нею автори, а саме в річищі абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки. Тож її критика на адресу колег є фактично безпідставною, вона вочевидь добувається у відчиненні двері, бо ж серед репрезентантів цієї тенденції важко знайти того, хто б усіяко не підкреслював активної ролі людини (нехай особистості, а не суб'єкта – це нічого не змінює) у підтриманні власної психологічної безпеки. Через те сентенції п. Харламенкової є не критикою, а радше доведенням до крайнощів їхньої позиції. І пропоноване нею “більш широке” визначення безпеки загалом і психологічної безпеки зокрема насправді є гранично вузьким. А “більш широке” мало б хоч якось стосуватися й середовища, в якому діє і з яким взаємодіє людина.

Звісно, російських психологів можна певною мірою зрозуміти. Про зовнішні (середовищні) чинники психологічної безпеки людини непросто і, мабуть, не завжди безпечно говорити в країні, де утвердився авторитарний режим, де не йдеться про політичні права і свободи громадян, про їхнє вільне волевиявлення, у країні, яка зруйнувала міжнародну систему безпеки, веде агресивні війни як за рубежем, так і в себе вдома. У такій країні, безперечно, існує ідеологічне замовлення на те, аби переконати людей, що ніякої захищеності в сучасному світі не буває, що вона їм і не потрібна з огляду на неминучу перспективу смерті (навіщо та захищеність – усе одно всі помремо)¹²⁶, що ті, хто хоче почуватися безпечно, мають самі себе запевнити (адже вони

¹²⁶ Нав'язливе педалювання Н. Харламенковою проблеми життя і смерті, на нашу думку, потребує спеціального аналізу. Адже актуалізацію цієї проблеми в контексті безпеки життєдіяльності людини навряд чи можна вважати доречною як для всіх вікових категорій, так і для всіх випадків психотравмування.

суб'єкти!) у безпечності власного існування, що пов'язувати це почуття в жодному разі не слід ні зі своїм психологічним благополуччям, ні, тим паче, зі стабільністю суспільства чи передбачуваністю соціальних процесів.

Ми не схильні вважати, що всі російські психологи свідомо виконують це ідеологічне замовлення. Але водночас пам'ятаймо, що, як повчав колишній класик марксизму, жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо. Тому не все, про що пишуть сьогодні в Росії у наукових публікаціях соціогуманітарного штибу, варто брати на віру, сприймати як “чисту науку”.

Навертаючи людину до самотнього поборювання зовнішніх викликів, тенденція абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки є водночас тенденцією її *десоціалізації*. Людина постає таким собі ізольованим від світу, самотнім деміургом, який долає всі можливі негаразди тільки у власному перцептивно-рефлексивному просторі. Не усуває, а лише дещо пом'якшує цю тенденцію десоціалізації і поняття “соціально-психологічна безпека особистості”, до якого звертаються окремі російські та українські автори¹²⁷. Та й пом'якшення виявляється, коли придивитися ретельніше, радше позірним.

По-перше, це поняття співвідноситься лише з локальним середовищем, де людина живе, працює і вступає в міжособові контакти. А для побіжного, декларативного оприсутнення широкого соціального середовища (спільноти, суспільства) використовується абсолютно позбавлене психологічного змісту поняття “соціальна безпека”, під яким розуміють суто інституціональні умови забезпечення захисту особи від можливих загроз. Те, що людина сама є частиною соціуму, що вона взаємодіє не тільки з локальним, а й широким соціальним середовищем, яке має власні соціально-психологічні характеристики, до уваги не береться. По-друге, соціально-психологічна безпека особистості на рівні її структури тлумачиться так само, як і психологічна безпека. Під нею розуміють ту ж особистісну властивість, розширюючи лише перелік її компонентів. До когнітивного та поведінкового додають-

¹²⁷ Зотова О. Ю. Социально-психологическая безопасность личности : автореф. дис. докт. психол. наук : спец. 19.00.05. Москва, 2011. 40 с.; Проблеме психологічної безпеки сучасної молоді / за наук. ред. О. Ю. Дроздова. С. 7–8, 20.

ся такі компоненти, як смисловий, комунікативний, мотиваційно-потребовий, ціннісний та мотиваційно-оцінний. Про зміст і структуру взаємодії особистості з її соціальним оточенням, бодай і локальним, у понятті соціально-психологічної безпеки (як його розуміють автори згаданих публікацій) не йдеться. Тобто від соціальної психології в цьому понятті залишається в кінцевому підсумку небагато.

Ще одна тенденція, яка простежується в поглядах на психологічну безпеку, – *жорстке пов'язування її з окремими особистісними рисами*. Серед таких рис найчастіше фігурує толерантність. Припускається, що толерантність (як визнання і прийняття іншого, інакшого, інших поглядів і позицій тощо) є одним із чинників, які зумовлюють психологічну безпеку людини. Із цим можна погодитись – у тому сенсі, що толерантне оточення, звісно ж, безпечніше для людини, ніж інтолерантне. Але ж психологічну безпеку пов'язують із толерантністю зазвичай не в цьому сенсі. У ній убачають особистісну рису, наявність якої в людини підвищує (забезпечує, посилює тощо) її психологічну безпеку. Таке припущення, на нашу думку, безпідставне. Адже очевидно, що толерантне ставлення до інтолерантного, нетерпимого оточення, навпаки, може провокувати з його боку агресію, робити людину вразливішою, незахищенішою. Християнський принцип непротивлення злу виправдовує себе, на жаль, далеко не завжди. Тож видається закономірним, що в дослідженні, проведеному А. Скок, рівень задоволеності потреби випробуваних у безпеці виявився негативно пов'язаним із більшістю (двома із трьох) досліджуваних видів толерантності: випробувані почувалися тим безпечніше, що нижчими були показники їхньої етнічної та особистісної толерантності¹²⁸.

Водночас не викликає заперечень позиція тих дослідників, які пов'язують психологічну безпеку людини з толерантністю до невизначених умов життєдіяльності. Розвиток толерантності до невизначеності справді може бути вагомим чинником психологічної безпеки особистості в умовах соціальної нестабільності та суспільних змін. Власне, про це ж саме йдеться і в працях членів

¹²⁸ Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді / за наук. ред. О. Ю. Дроздова. С. 18.

нашого авторського колективу, де толерантність теж розглянуто як необхідний чинник особистісної життєстійкості, що слугує підґрунтям психологічної безпеки людини¹²⁹. Однак це вже, як мовиться, інша історія.

Проведений аналіз публікацій, на наш погляд, аргументовано пояснює, чому ми не вважали за можливе сліпо рухатись у їхньому фарватері.

Наше розуміння сутності та проблематики психологічної безпеки людини

Насамперед спробуємо осягнути змістовий обсяг поняття “психологічна безпека”, оббігти поглядом його не завжди виразні межі. Потреба в безпеці є, як відомо, базовою у вибудуванні А. Маслоу ієрархії потребової сфери людини, посідаючи місце відразу після фізіологічних потреб – у їжі, сні тощо. Задоволення потреби в безпеці передбачає перманентне усунення чи бодай часткову нейтралізацію загроз та небезпек, перед лицем яких упродовж життя опиняється людина. Ці загрози та небезпеки можуть мати як фізичний, так і психологічний характер, негативно впливаючи в першому випадку – на організм, на фізіологію людини, у другому – на її психіку, на внутрішній світ, погляди і переконання. Отже, цілісне уявлення про безпеку людського існування містить фізичну і психологічну складові¹³⁰, тобто психологічна безпека є частиною, так би мовити, загальної безпеки людей.

¹²⁹ Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. Життєстійкість особистості: Соціальна необхідність та безпека. Київ : Марич, 2009. 76 с.

¹³⁰ Нерідко виокремлюють також соціальну складову безпеки людини, означуючи її терміном “соціальна безпека”. Але позаяк психічне в широкому тлумаченні, що охоплює як індивідуальні, так і надіндивідуальні аспекти людського буття, є внутрішнім змістом соціального, на даному рівні аналізу психологічна складова мислиться як така, що містить у собі і соціальну складову. Тому вдаватися до терміна “соціальна безпека” в цьому разі потреби немає.

Проте в реальному житті загрози та небезпеки фізичного плану, що походять здебільшого (хоч і не завжди) від природного середовища, нерідко завдають шкоди не лише фізичному станові людини, а й тягнуть за собою негативний вплив на її психічний стан. Найбільш “свіжим” прикладом може слугувати пандемія коронавірусної хвороби COVID-19: люди не лише підхоплюють цю недугу, а й непокояться, переживають тривожні стани з приводу можливого зараження, часом ловляться на гачок пов’язаних із нею фейків, переймаються панічними настроями, і марно сьогодні в науці та публіцистиці утвердилась думка, що пандемії доповнюються інфодеміями. Утім, буває і навпаки: шкідливі впливи, яких зазнає людська психіка, призводять опосередковано до негативних фізичних наслідків. Так, в учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб, що зазнали психотравматизації внаслідок російсько-української війни на Донбасі, зазвичай спостерігається й погіршення стану фізичного здоров’я.

Не вдаючись у подробиці цих загальновідомих фактів, важливо підкреслити, що межу між фізичними і психологічними загрозами та небезпеками інколи провести вельми складно. Відтак важко й обмежити змістовий обсяг поняття “психологічна безпека”. Оскільки шкоду психіці можуть завдавати не лише чинники, що зазвичай ідентифікуються науковцями як психологічні чи соціально-психологічні, а й *психогенні фізичні чинники*, змістові межі цього поняття є принципово неусталеними, ситуативно зумовленими, рухомими. У деяких випадках його обсяг може розширюватися до обсягу поняття безпеки людини в цілому. Тоді часткове (психологічна безпека) може перебирати на себе функцію цілого (безпеки загалом), ніби поглинаючи його. Це слід пам’ятати, аби штучно не елімінувати з проблеми психологічної безпеки “непсихологічних” складових.

Наголосимо ще раз, психологічна безпека людини є нічим іншим, як захищеністю її психіки від деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів. Акцент на тому, що деструктивні впливи бувають і зовнішніми, і внутрішніми (його роблять практично всі автори, котрі досліджують психологічну безпеку), цілком слушний. Загрози і небезпеки справді можуть як звалюватися на людину іззовні, так і виринати з нетрів її власної психіки, деформованого життєвого світу (у вигляді нав’язаних чи самонав’язаних тривожних

станів, безпідставних соціальних страхів, упереджень, спотворень реальності надміру ригідними захисними механізмами тощо). Однак загрози та небезпеки, що актуалізуються як внутрішні, по-перше, закорінені здебільшого в реальних обставинах та подіях, з якими людина чи то має справу нині, чи то мала на попередніх етапах свого життєвого шляху, а по-друге, все ж поступаються в нормі – як кількісно, так і за значущістю – загрозам та небезпекам зовнішнього походження. Тому намагання деяких дослідників зводити проблему психологічної безпеки переважно або й тільки до подолання внутрішніх деструктивних чинників є хибним у самій основі, нагадує інколи боротьбу з вітрними млинами.

Хибним є й намагання тлумачити психологічну безпеку як особистісну (чи суб'єкту) властивість, що веде до абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки. За такого тлумачення відбувається фактично підміна понять: індивідуально-психологічні ресурси і чинники безпеки розглядаються як сама безпека. Це заходить у суперечність як із здоровим глуздом (потребу в якому не скасовують жодні теоретичні побудови), так і з усталеними мовними нормами. Адже ми зазвичай кажемо, що людина перебуває в безпеці чи дотримується безпеки, і не говоримо, що вона є безпечною (безпечність у цьому разі асоціюється, як правило, з безтурботністю). Тобто усталені норми слововживання фіксують той неспростовний факт, що безпека, бодай і психологічна, є чимось “більшим”, ніж сама людина.

Інакше кажучи, поняття психологічної безпеки неодмінно виходить за межі її індивідуально-психологічних ресурсів і чинників. Воно охоплює не лише ці ресурси та чинники, а й певні параметри середовища людського існування. Однак і середовище не можна ототожнити з безпекою. Можна лише констатувати, що воно тією чи іншою мірою є безпечним або небезпечним для людини. Поняття психологічної безпеки обов'язково передбачає наявність як суб'єкта (людини), так і об'єкта (середовища). І подібно до того, як життєвий світ людини, згідно з Т. Титаренко, вибудовується на перетині внутрішнього і зовнішнього світів¹³¹,

¹³¹ Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.

так само й психологічна безпека “перебуває” на перехрещуваннях меж внутрішнього і зовнішнього, особистісного і середовищного. Її породжує (конструює, підтримує або руйнує) *взаємодія* суб’єкта із середовищем.

Отже, психологічна безпека справді є *інтегративною характеристикою*, як пишуть згадані вище російські психологи. Але інтегративною характеристикою не самотнього суб’єкта, а *системи взаємодії “суб’єкт – середовище”*. При цьому під загальним поняттям “середовище” слід розуміти різні середовища людського існування, структурно-функціональні параметри яких мають бути, наскільки це можливо, психологічно безпечними для людини, тобто сприятливими для її автентичного особистісного функціонування та розвитку. У сучасних умовах, говорячи про середовище, потрібно мати на увазі не лише соціальне середовище в його традиційних тлумаченнях, а й середовища парасоціального гатунку (інформаційне, віртуальне тощо), а також природне середовище (у психогенних проявах останнього). Усі ці середовища є середовищами буття людини як соціальної істоти і відтак тією чи тією мірою соціалізованими. Тому, не ігноруючи специфіки кожного з них, на певному рівні узагальнень правомірно означувати їх умовно спільним терміном “соціальне середовище”.

Водночас належить застерегти від просторово звуженого розуміння соціального середовища. Його в жодному разі не слід зводити до безпосереднього оточення людини (виробничого, родинного, навчального, поселенського тощо). Сучасна людина взаємодіє (і щодалі більше, інтенсивніше) не лише з безпосереднім оточенням, а й з великими групами, до яких належить, спільнотами, суспільством у цілому, вступає не лише в міжособові, а й міжгрупові відносини. Відповідно й загрози та небезпеки їй “постачає” як найближче оточення, так і широке соціальне середовище. І нерідко широке соціальне середовище продукує їх і частіше, і з дошкульнішими наслідками. Через те в роботі “Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін” особливу увагу приділено зменшенню стресогенності повсякденної взаємодії людей у суспільних інститутах, макрорівневих соціальних координатах.

У логіці роботи підтримання психологічної безпеки людини охоплює такі питання, як:

- демократизація суспільного життя та становлення громадянського суспільства;
- послідовність вирішення соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу;
- довіра населення до різних суспільних інститутів;
- психологічне забезпечення процесу впровадження суспільних та освітніх інновацій;
- примноження рефлексивного ресурсу територіальних спільнот;
- рольова взаємодія і продуктивність у групах;
- коригування соціальної напруженості;
- налагодження в суспільстві соціальних діалогів з метою раціонального регулювання суспільних відносин;
- протидія соціальним патологіям і деструктивним інформаційним впливам;
- подолання психотравматичних наслідків воєнного конфлікту на сході країни.

Ці питання не тільки обговорюються в теоретичній постановці, пропонуються конкретні, психологічно обґрунтовані засоби їх вирішення. Наприклад, стратегії зниження соціальної напруженості¹³² чи технології організації соціального діалогу¹³³.

Просуваючись далі в напрямку розкриття сутності та проблематики психологічної безпеки, наголосимо, що в процесі взаємодії людини із соціальним середовищем складається певна *ситуація*. Її складниками є, з одного боку, суб'єктивно виокремлений людиною фрагмент чи аспект середовища, який, однак, існує об'єктивно, незалежно від людини, з другого – ставлення людини до цього середовищного фрагмента чи аспекту (його оцінка, інтерпретація тощо). Обидва складники становлять

¹³² Слюсаревський М. М. Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. Київ, 2007. Вип. 18 (21). С. 49–69.

¹³³ Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування / за наук. ред. О. М. Кочубейник.

нерозривну єдність, категоризуються в людській свідомості у вигляді конструкта “я-в-ситуації”. Через те ситуація, за В. Роменцем, водночас залежить і не залежить від людини¹³⁴.

Одним із найсуттєвіших маркерів, за допомогою яких людина означає – свідомо чи несвідомо – для себе ситуацію, стає, як правило, дихотомія “безпечна – небезпечна”. Це й породжує (з позитивним чи негативним знаком) стан психологічної безпеки як стан “людини-в-ситуації”. Відтак психологічна безпека не є властивістю окремо взятих ні людини, ні середовища. Психологічна безпека є *станом*, похідним від ситуації, що складається в процесі взаємодії “суб’єкт – середовище”. Отже, мало говорити, як І. Баєва, про подвійну (середовищно-особистісну) природу психологічної безпеки. Такий погляд на її природу є справедливим, але недостатнім. Правильніше, точніше буде констатувати, що психологічна безпека має нерозривну у своїй внутрішній єдності *ситуаційну природу*. І так само, як і ситуація, вона водночас залежить і не залежить від людини.

Розуміння ситуаційної природи психологічної безпеки людини важливе для адекватного підходу до вирішення пов’язаних з безпекою проблем. Наприклад, очевидно, що психологічна допомога жертвам мобінгу чи булінгу передбачає цілісне перетворення ситуації як єдності обох її аспектів – залежного і не залежного від жертви. Це розуміння важливе також для адекватного оцінювання відповідності індивідуальних ресурсів психологічної убезпеченості, які має у своєму арсеналі людина, тому рівню загроз чи небезпек, котрі постають перед нею. Адже коли актуалізовані загрози та небезпеки виходять далеко за межі найближчого оточення людини, її безпосередньої взаємодії з предметним середовищем, суб’єктивно сприймана ситуація “розростається” до таких масштабів, упоратися з якими самотужки стає дедалі важче. Це спонукає до перенесення акцентів у психологічному консультуванні з мобілізації індивідуальних ресурсів захищеності людини на примноження нею свого соціального капіталу, пошук соціальної підтримки життєстійкості¹³⁵.

¹³⁴ Роменець В. А. Історія психології: XIX – початок XX століття. Київ : Либідь, 2007. С. 42.

¹³⁵ Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. Життєстійкість особистості: Соціальна необхідність та безпека. С. 31.

Людське життя можна уявити як континуум перманентно змінюваних життєвих ситуацій, що різняться за масштабом і значущістю, почасти взаємонакладаючись. Повсякчас з'являються, хоч як би ми цього не хотіли, й нові загрози та небезпеки, приходячи на зміну попереднім або додаючись до них. З появою нових загроз та небезпек змінюються, відповідно, і параметри стану психологічної безпеки людини, його часопросторові конфігурації. Отже, психологічна безпека має також *динамічну, континуальну природу*. Тому вирішити проблему психологічної безпеки раз і назавжди неможливо. Особливо в умовах суспільних змін, що характеризуються інноваційністю, котра априорі унеможливорює шаблонні рішення – як у плані перетворень предметного світу, так і в плані реагування людської психіки на ці перетворення.

Неможливо досягнути й стану абсолютної психологічної убезпеченості будь-кого. Психологічна безпека є, так би мовити, величиною не лише змінною, а й відносною. Через те прагнення захистити людину від усіх складних і напружених ситуацій було б не тільки утопічним, а й контрпродуктивним – з огляду на неунікність ризиків, пов'язаних з реалізацією особистісно і суспільно значущих цілей. Проте можна й потрібно намагатися досягнути в кожному конкретному випадку такого рівня психологічної безпеки, який є необхідним і достатнім для збереження особистісної автентичності і життєтворчого потенціалу людини *за наявних умов*, хоч якими б екстраординарними вони були. Цій меті мають бути підпорядковані всі можливі заходи соціальної підтримки і захисту – від розбудови здоров'язберігальних суспільних відносин до супроводу діяльності в особливих умовах.

Наголошуючи на важливості таких заходів, ми, однак, жодною мірою не применшуємо активної ролі самої людини в підтриманні своєї психологічної безпеки. Постулат активності людини як суб'єкта життєдіяльності, автора власного життя – безперечний здобуток психологічної думки, один з провідних трендів як психологічної науки, так і психологічної практики. У координатах останньої його головний пафос полягає в орієнтуванні людини на пошук джерел проблем, з якими вона стикається на своєму життєвому шляху, не лише в зовнішньому світі, а й у власних, можливо недосконалих його відображеннях. Проте

ключове слово тут “не лише”. Цей постулат правомірний тією мірою, якою є правомірним і, так би мовити, обернене твердження – про те, що джерела своїх проблем слід шукати, знову ж таки, *не лише* у відображеннях зовнішнього світу, а й у самому зовнішньому світі. Адже, за Л. Найдьоною, головна функція рефлексії, яку здійснює особистість як суб’єкт, – побачити себе в контексті цілісної життєдіяльності, що передбачає практичну перевірку достовірності власного знання про реальність, визначення того, наскільки власні уявлення відповідають предметній реальності, наявній ситуації. Без цього рефлексія перетворюється на псевдорефлексію, нагадує подорож “у нікуди”¹³⁶. Тож такої псевдорефлексії слід позбуватися, якщо ми претендуємо на авторство власного життя.

Не має ставати подорожжю “в нікуди” і рефлексія з приводу власної психологічної безпеки. Однак справа не тільки в рефлексії. Активність людини як суб’єкта психологічної безпеки не розгортається лише в рефлексивній площині, не обмежується переінтерпретацією, мисленнєвою реконструкцією наявної ситуації. Той, хто справді прагне бути суб’єктом власної безпеки, обов’язково виявляє активність і в реальних діях, реальному перетворенні ситуації. Це й пошук соціальної підтримки, про яку вже йшлося, і намагання зробити по-справжньому безпечнішими умови свого існування.

Найчастіше перетворювальна активність людини як суб’єкта психологічної безпеки спрямована, зрозуміло, на предметне середовище, з яким вона взаємодіє безпосередньо, на найближче соціальне оточення. Але якщо загрози та небезпеки починають надходити переважно із широкого соціального середовища, така активність може спрямовуватись і на перетворення наявних суспільних відносин. Саме це спостерігалось в Україні взимку 2013–2014 років. Народ повстав проти режиму Януковича передусім тому, що той став *небезпечним* для переважної більшості громадян. У його небезпечності остаточно переконало безглузде у своїй жорстокості побиття студентів на Майдані Незалежності в

¹³⁶ Найдьонова Л. А. Психологічні закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти : дис. докт. психол. наук : спец. 19.00.05. Київ, 2013. С. 92.

ніч на 30 листопада. Тобто Революція Гідності була у своїй глибинній основі насамперед боротьбою тисяч і мільйонів людей за власну безпеку, за безпеку своїх родин і країни в цілому. А євроінтеграційні гасла стали радше ідеологічним прапором цього народного повстання, наповнювали революційні дії політичним сенсом.

Приклад Революції Гідності заслуговує на увагу ще й тому, що розкриває діалектику активності людини як суб'єкта власної безпеки. Ідеться про те, що в ім'я своєї безпеки чи безпеки ближніх люди свідомо наражаються на небезпеку, ризикують життям і здоров'ям. Це простежується і в мотивації поведінки учасників бойових дій на сході України, волонтерів, котрі їм допомагають, медичних працівників, які борються з епідеміями інфекційних хвороб, тощо.

Трапляється, правда, й так, що людина просто випробовує себе, свідомо створюючи екстремальні ситуації. На це вона теж, безперечно, має право як автор свого життя. Питання лише в тому, чи варті ціни безпеки ті цілі, заради яких практикується екстремальна поведінка.

Гадаємо, все викладене вище переконує, що психологічна безпека людини належить до сфери компетенції *соціальної психології*. З погляду самої людини, її психологічна безпека є такою, що стосується власного “Я”, персональної захищеності психіки від руйнівних впливів, тобто безпекою індивідуально-психологічною, проте, як цілісне явище, вона може бути адекватно репрезентована тільки в предметному полі соціально-психологічного пізнання. Тому, коли йдеться про індивіда (особистість, суб'єкта), немає потреби у введенні поняття “соціально-психологічна безпека”, тим паче в тому тлумаченні, яке побутує. Його уведення вважаємо своєрідним гносеологічним непорозумінням, результатом неправомірно звуженого розуміння предмета соціальної психології. У тому ж розумінні, яке обстоюємо ми¹³⁷, предмет соціальної психології повністю охоплює всю

¹³⁷ Слюсаревський М. М. Науково-методологічні засади соціальної психології // Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / за ред. М. М. Слюсаревського. Київ : Талком, 2018. С. 11–84.

проблематику психологічної безпеки, на всіх можливих рівнях її розгляду.

Проблеми психологічної безпеки, звісно, можуть розробляти й інші психологічні дисципліни. Однак, на відміну від соціальної психології, вони спроможні опрацьовувати окремі її аспекти. Намагання інших дисциплін поширювати свої підходи і понятійний апарат на уявлення про психологічну безпеку в цілому таїть у собі ймовірність небажаних наслідків, про які йшлося вище (тенденції абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки, її десоціалізації і т. ін.).

Це стосується, зокрема, й некоректної, на наш погляд, постановки, питання про формування психологічної безпеки. Насправді сформувати безпеку неможливо. Як стан, що породжується в системі взаємодії “суб’єкт – середовище” і постійно змінюється, її можна хіба що підтримувати, забезпечувати, до певної міри зміцнювати. А сформувати – в усталеному в педагогічній психології розумінні – можливо лише ті чи ті особистісні властивості, які є ресурсами психологічної захищеності людини.

Утім, і прерогатива формування гіпотетично пов’язаних з безпекою особистісних властивостей (скажімо, тієї ж толерантності, про яку теж уже говорилося) у деяких випадках є дискусійною. Можна цілком отримати протилежний очікуваному ефект, коли ці властивості розглядаються і формуються як самодостатні, індивідуально привласнювані цінності, що й трапляється в педагогічній практиці. Натомість соціальна психологія пропонує підходи та інструментарій, які уможливають вихід за межі індивідуального привласнення цінностей. Наприклад, технології організації соціального діалогу дають змогу досягати порозуміння між спільнотами, створюючи водночас їхній спільний фонд довіри і толерантності¹³⁸. У цьому разі ризик толерантності для безпеки особистості, для її світогляду істотно знижується, оскільки толерантнішає водночас соціум.

Насамкінець зазначимо, що соціально-психологічний аналіз передбачає врахування як суб’єктивного, так і (скористаємося цим не вельми популярним в епоху постмодерну словом) об’єктивного

¹³⁸ Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування. С. 15–16.

змісту проблематики психологічної безпеки. Люди не завжди усвідомлюють усі загрози та небезпеки, що можуть завдати шкоди їхньому психічному здоров'ю і психологічному благополуччю, якісь із них залишаються поза актуально сприйнятою життєвою ситуацією. Причому відбувається це внаслідок не лише недостатньої розвиненості рефлексивних властивостей, а й закономірної і, отже, неунікної автоматизованості перцептивних процесів.

Проте ці загрози та небезпеки все одно існують – реально чи потенційно. Відтак правомірно говорити про вужчий та ширший обсяг поняття і, відповідно, проблематики психологічної безпеки: перший оприявнюється в перцептивно-рефлексивних конструктах самого суб'єкта, другий постає до пори до часу тільки в аналітичних побудовах дослідника, що аналізує ситуацію взаємодії “суб'єкт – середовище”. Тому, оцінюючи рівень психологічної убезпеченості людини, не слід обмежуватися традиційним для психологічної діагностики критерієм суб'єктивної задоволеності потреби в безпеці. Паралельно належить оцінювати рівень психологічної безпеки також в об'єктивному, неактуалізованому людиною прогностичному вимірі.

Отже, перспективи подальших досліджень убачаються в розробленні системи критеріїв та показників для оцінювання рівня психологічної безпеки людини на основі врахування сукупності залежних і не залежних від людини ситуаційних чинників. У кінцевому підсумку має бути створено математично-статистичний апарат для “виведення” індексів персональної психологічної убезпеченості клієнтів психологічного консультування як у суб'єктивному, так і в об'єктивному вимірах.

СПІЛЬНИЙ СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

I. Монографії

1. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : [монографія] / за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.
2. Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку : [монографія] / за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 296 с.
3. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії : [наук. моногр.] / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005. – 336 с.
4. Життєві домагання особистості : [наук. моногр.] / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Пед. думка, 2007. – 456 с.
5. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.
6. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : [наук. моногр.] / за наук. ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – 320 с.
7. Медіапсихологія на перетині інформаційного та освітнього просторів : [монографія] / за ред. Л. А. Найдюнової, Н. І. Череповської. – К. : Міленіум, 2014. – 348 с.
8. Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища : [монографія] / за ред. П. П. Горностая. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 190 с.
9. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / за наук. ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
10. Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії: монографія / за наук. ред. П. П. Горностая. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 244 с.
11. Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування : [монографія] / за наук. ред. О. М. Кочубейник ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кропивницький, 2018. – 232 с.

12. *Слюсаревський М. М.* “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
13. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
14. *Титаренко Т. М.* Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : [наук. моногр.] / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
15. *Титаренко Т. М.* Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації: монографія / Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. – 160 с.
16. *Найдьонова Л. А.* Рефлексивна психологія територіальних спільнот / Л. А. Найдьонова. – К. : Міленіум, 2012. – 280 с.
17. *Татенко В. О.* Соціальна психологія впливу : монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
18. *Татенко В. О.* Психологія інтимного життя : монографія / В. О. Татенко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 300 с.
19. *Татенко В.* Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.
20. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / Горностай П. П. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
21. *Кочубейник О. М.* Автентичність у життєвому просторі особистості: модули, процеси, статуси : [монографія]. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2010. – 272 с.
22. *Лазоренко Б. П.* Проблемна молодь: шляхи самоздійснення : [наук. моногр.] / Б. П. Лазоренко. – К. : Пед. думка, 2007. – 274 с.

II. Навчальна література, практичні посібники, науково-популярні видання

1. Основи соціальної психології : навч. посіб. / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
2. Основи соціальної психології : підручник / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Талком, 2018. – 620 с.

3. Концепція впровадження медіаосвіти (нова редакція) / за ред. М. М. Слюсаревського, Л. А. Найдьонової. – К., 2016. – 16 с.
4. Психологія личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
5. Методики визначення повсякденного стресу і способів розв'язання кризових життєвих ситуацій : [навч.-метод. посіб.] / О. Я. Кляпець, Б. П. Лазоренко, Л. А. Лепіхова, В. В. Савінов ; за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2009. – 120 с.
6. Соціально-психологічна профілактика порушень адаптації молоді до повсякденного стресу : [метод. рек.] / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2010. – 84 с.
7. Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій : [навч. посіб.] / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2011. – 272 с.
8. Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій : метод. рек. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за наук. ред. Т. М. Титаренко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. – 80 с.
9. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід: навч.-метод. посіб. / за ред. О. Т. Барішпольця, Л. А. Найдьонової. – К. : Міленіум, 2010. – 440 с.
10. Практикум “Медіакультура”: Робочий зошит курсу за вибором для учнів 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів : навч. посіб. / наук. ред. Л. А. Найдьонова ; упоряд. Н. І. Череповська. – К. : Міленіум, 2013. – 94 с.
11. Соціально-психологічні чинники престижності професій: підготовка молоді до активного самоздійснення на сучасному ринку праці : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська, Л. А. Найдьонова, Н. І. Череповська, О. І. Хоріна, Ю. В. Товстогора ; за наук. ред. Найдьонова М. І., Григоровської Л. В. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 272 с.
12. Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження : практ. посіб. / за ред. П. П. Горностая. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 106 с.
13. Оптимізація соціально-психологічного клімату групових суб'єктів освітньої діяльності : метод. рек. / за ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2011. – 80 с.

14. Методи групової роботи в системі освіти : метод. рек. / за ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2017. – 64 с.
15. Психолого-педагогічне забезпечення соціально-психологічного клімату в колективі : навч.-метод. комплекс спецкурсу для слухачів ін-тів післядиплом. пед. освіти / за ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2017. – 48 с.
16. Методичний посібник з профілактики ВІЛ-інфекції серед молодих споживачів ін'єкційних наркотиків / за ред. Б. П. Лазоренка. – К., 2012. – 112 с.
17. Організація та діяльність груп взаємодопомоги при консультативних пунктах «Довіра» центрів ССМ (методичні рекомендації для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги) / за ред. Б. П. Лазоренка. – К., 2010. – 88 с.
18. *Слюсаревський М. М.* Психологія міграції : навч. посіб. / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2013. – 244 с.
19. *Титаренко Т. М.* Кризове психологічне консультування : [навч.-метод. посіб.] / Т. М. Титаренко. – К. : Главник, 2004. – 96 с. – (Серія “Психологічний інструментарій”).
20. *Титаренко Т. М.* Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді : [навч.-метод. посіб.] / Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова. – К. : Міленіум, 2006. – 204 с.
21. *Титаренко Т. М.* Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя : [метод. рек.] / Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова, О. Я. Кляпець. – К. : Міленіум, 2006. – 124 с.
22. *Титаренко Т. М.* Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин : [навч.-метод. посіб.] / Т. М. Титаренко, О. Я. Кляпець. – К. : Міленіум, 2007. – 142 с.
23. *Титаренко Т.* Життєві кризи: технології консультування : [навч. посіб.] : у 2-х ч. / Тетяна Титаренко. – К. : Главник, 2007. – Ч. 1. – 144 с. – (Серія “Психологічний інструментарій”).
24. *Титаренко Т.* Життєві кризи: технології консультування : [навч. посіб.] : у 2-х ч. / Тетяна Титаренко. – К. : Главник, 2007. – Ч. 2. – 176 с. – (Серія “Психологічний інструментарій”).
25. *Титаренко Т. М.* Кризове психологічне консультування : [програма навч. курсу] / Т. М. Титаренко ; Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – 64 с.

26. *Титаренко Т. М.* Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. – К. : Людопринт Украина, 2009. – 278 с.
27. *Титаренко Т. М.* Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : [навч. посіб.] / Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. – К. : Марич, 2009. – 76 с. – (Серія “Бібліотечка соціального працівника”).
28. *Титаренко Т. М.* Сучасна психологія особистості : [навч. посіб.] / Т. М. Титаренко. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2013. – 372 с.
29. *Титаренко Т.* Такие разные дети / Татьяна Титаренко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, Белгород : КСД, 2016. – 320 с.
30. *Найдюнова Л. А.* Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу: навчально-методичний комплекс спецкурсу : навч. програма. – УМО, 2012. – 52 с.
31. *Найдюнова Л. А.* Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу : підручник для слухачів системи післядипломної освіти / Л. А. Найдюнова та ін. ; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 244 с.
32. *Найдюнова Л. А.* Кібербулінг, або віртуальна агресія: способи розпізнання і захист дитини : метод. рек. / Л. А. Найдюнова ; упоряд. В. О. Снігульська. – К. : Ред. загальнопедагогічних газет, 2014. – 96 с. – (Бібліотека “Шкільного світу”).
33. *Найдюнова Л. А.* Кодування медіаризиків у національній системі захисту дитини від потенційно шкідливого телеконтенту : [посіб. для тренера] / Л. А. Найдюнова, М. І. Найдюнов. – К. : Ін-т рефлексивних досліджень і спеціалізації, 2014. – 76 с.
34. *Татенко В. О.* Психологія лідерства / В. О. Татенко. – К. : НДЕІ М-ва економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. – 128 с.
35. *Татенко В. О.* Лідер XXI / Lider XXI. Соціально-психологічні студії / В. О. Татенко. – К. : Корпорація, 2004. – 198 с.
36. *Татенко В. О.* Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. / В. О. Татенко. – К. : НАУ-друк, 2009. – 288 с.
37. *Лазоренко Б. П.* Методичний посібник з профілактики ВІЛ-інфекції серед молодих споживачів ін’єкційних наркотиків / Б. П. Лазоренко, І. М. Пінчук, В. А. Сановська. – К. : ЮНІСЕФ, 2002. – 112 с.
38. *Лазоренко Б. П.* Методика психокорекції особистості наркозалежної молоді : метод. рек. для реабілітаційної роботи в центрах ресоціалізації наркозалежної молоді. – К. : ДЦ ССМ, 2004. – 40 с.

III. Статті

1. *Слюсаревський М. М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2002. – Вип. 5(8). – С. 3–23.
2. *Слюсаревський М. М.* Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом) / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2003. – Вип. 7(10). – С. 3–22.
3. *Слюсаревський М. М.* Особливості ситуації в суспільстві як сукупність умов соціалізації дітей і молоді / М. М. Слюсаревський // Педагогічні науки : зб. наук. праць / МОН України, Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – Вип. 35 “Виховання дітей та молоді в контексті розвитку громадянського суспільства”. – С. 75–82.
4. *Слюсаревський М. М.* Індивідуальне і надіндивідуальне у психічних станах соціуму / М. М. Слюсаревський // Психологічні перспективи. – 2003. – № 4. – С. 153–160.
5. *Слюсаревський М. М.* Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 16 (19). – С. 109–127.
6. *Слюсаревський М. М.* Особливості динаміки соціальної напруженості в Україні та її регіонах / М. М. Слюсаревський // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – Харків, 2007. – № 771. – Вип. 38. – С. 242–253.
7. *Слюсаревський М. М.* Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 18 (21). – С. 49–69.
8. *Слюсаревський М. М.* Соціальна ситуація та її масштаб у контексті проблеми розвитку особистості / М. М. Слюсаревський // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі : матеріали методол. семінару АПН України, 19 берез. 2008 р. – К., 2008. – С. 373–382.
9. *Слюсаревський М. М.* Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми /

М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 5–24.

10. *Слюсаревський М. М.* Суспільне життя і соціальна психологія: спроба співвіднесення траєкторій розвитку / М. М. Слюсаревський // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 7. – С. 1–5.

11. *Слюсаревський М. М.* Методологічний простір творення та оцінювання соціально-психологічних теорій: спроба обґрунтування концепції / М. М. Слюсаревський // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 6 (171). – С. 1–9; № 7 (172). – С. 1–5.

12. *Слюсаревський М. М.* Медіаорієнтаційна функція освіти як відповідь на виклики інформаційної доби / М. М. Слюсаревський // Педагогіка і психологія. – 2013. – № 2 (79). – С. 18–28.

13. *Слюсаревський М. М.* Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну побудову та науковий статус / М. М. Слюсаревський // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2 (52). – С. 45–57.

14. *Слюсаревський М. М.* Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2014. – Вип. 34 (37). – С. 5–25.

15. *Слюсаревський М.* Міграція як соціально-психологічне явище: види, функції, чинники та закономірності / Микола Слюсаревський, Олена Блинова // Світогляд. – 2015. – № 5 (55). – С. 41–54.

16. *Слюсаревський М. М.* Громадянська компетентність старшокласників у контексті викликів суспільної самоорганізації / М. М. Слюсаревський // Педагогіка і психологія. – 2015. – № 2 (87). – С. 35–44.

17. *Слюсаревський М. М.* Освітні складові громадської думки: тенденції динаміки і стратегія формування / М. М. Слюсаревський // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України) : зб. наук. праць. – К., 2017. – С. 147–154.

18. *Слюсаревський М. М.* “Немає людини – немає проблеми”: деякі гіпотези щодо взаємозв'язку масових політичних репресій з масовою культурою і побутовою злочинністю / М. М. Слюсаревський, І. І. Ревера // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць – К., 2017. – Вип. 6 (20). – С. 3–18.

19. *Slyusarevskiy M.* Historical Genesis of Social Psychology as a Source of Shaping Ideas about its Semantic Scope, Discipline Structure and Scientific

Status / M. Slyusarevskiy // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Спецвипуск. – К., 2015. – С. 5–25.

20. *Титаренко Т. М.* Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога // Практична психологія та соціальна робота, 2003. – С. 21–23.

21. *Титаренко Т. М.* Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підходи // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 128–145.

22. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 16(19). – С. 304–310.

23. *Титаренко Т. М.* Наративні практики організації особистісного майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22 (25). – С. 11–18.

24. *Титаренко Т.* Постмодерна особистість у динаміці самоконструювання / Тетяна Титаренко // Актуальні проблеми психології. Т.2. Психологічна герменевтика. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 5–14.

25. *Титаренко Т. М.* Особистість у сучасному соціумі: сфери практикування / Т. М. Титаренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки : зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 43 (67). – С. 3–8.

26. *Титаренко Т. М.* Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни / Т. М. Титаренко // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей за матеріалами однойменного укр.-пол. наук. семінару (м. Київ, 20–21 червня 2015 р.) / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України ; Представництво Польської академії наук у м. Києві ; Соц.-психол. метод. реабіліт. центр ; [наук. ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2015. – 150 с. – С. 3–13.

27. *Титаренко Т. М.* Способи оптимізації практик життєконструювання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 186–188.

28. *Титаренко Т. М.* Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К., 2015. – № 4 (29). – С. 163–170.

29. *Титаренко Т. М.* Личностное здоровье в условиях травматизации: поиск путей восстановления / Т. М. Титаренко // Теория и практика психотерапии: Исследования. Теория. Практика : ежемесячный рецензируемый науч.-практ. журн. – 2016. – Т. 3, № 5. – Монреаль, Канада. – С. 7–13.
30. *Титаренко Т. М.* Індикатори психологічного здоров'я особистості / Т. М. Титаренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 9. – С. 196–215.
31. *Титаренко Т. М.* Соціально-психологічна теорія особистісного життєконструювання: здобутки і перспективи / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2016. – Вип. 37 (40). – С. 3–13.
32. *Титаренко Т. М.* Критерії відновлення психологічного здоров'я в умовах довготривалої травматизації / Т. М. Титаренко // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1(3). – С. 140–150.
33. *Титаренко Т. М.* Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації / Т. М. Титаренко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 5 (19). – С. 3–10.
34. *Титаренко Т. М.* Стратегії сприяння посттравматичному зростанню особистості / Т. М. Титаренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 1(10) – С. 217–232.
35. *Титаренко Т. М.* Щастя як особистісна реалія: переживання, рефлексування, конструювання / Т. М. Титаренко // Психологія особистості. – Івано-Франківськ, 2017. – № 1(8). – С. 80–89.
36. *Титаренко Т. М.* Теоретико-методологічні засади соціально-психологічної реабілітації особистості в умовах пролонгованої травматизації / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2017. – Вип. 39 (42). – С. 39–50.
37. *Tytarenko T. M.* Personality in Contemporary Realities: Ways of Life-Designing / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2015. – Вип. 36 (39). – С. 26–34.
38. *Tytarenko T.* Psychological Health Restoration as a Way of Socio-Psychological Rehabilitation of a Person / Tetiana Tytarenko // The Mental Health Global Challenges Journal / NDSAN (MFC – coordinator of the NDSAN), Italy, Rome. – 2018. – P. 81–82. – DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGCGJ-2018>

39. *Найдьорова Л. А.* Рефлексивний капітал територіальних спільнот у забезпеченні психологічного благополуччя людини / Л. А. Найдьорова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць Київ. міськ. пед. ун-ту ім. Бориса Грінченка. – К., 2005. – № 4. – С. 59–66.
40. *Найдьорова Л. А.* Феномен Майдану: динаміка емоційних станів учасників / Л. А. Найдьорова, М. І. Найдьоров // Політичний портрет України: Часопис фонду “Демократичні ініціативи”. – К., 2005. – С. 46–58. (ОН, 2017. – Р. 25–37).
41. *Найдьорова Л. А.* Розвиток територіальних спільнот у контексті міграційних процесів / Л. А. Найдьорова // Міжнародна конференція “Міграція в Європі: соціальні і психологічні аспекти”, м. Київ, 13–16 верес. 2004 р. – К. : Арт-програми, 2006. – С. 180–189.
42. *Найдьорова Л. А.* Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті / Л. А. Найдьорова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 17(20). – С. 157–166.
43. *Найдьорова Л. А.* Перспективи розвитку медіаосвіти в контексті болонського процесу: процесуальна модель медіакультури // Вища освіта України контексті інтеграції до європейського освітнього простору: моніторинг якості освіти. – 2007. – Дод. 3. – Т. 5. – С. 161–167.
44. *Найдьорова Л. А.* Роль медіаосвіти в розвитку інноваційної культури суспільства // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 18 (21). – С. 192–203.
45. *Найдьорова Л. А.* Психологія творчості віртуальних спільнот // Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості : зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 273–283.
46. *Найдьорова Л. А.* Індивідуальний внесок в розвиток рефлексивного капіталу професійної психологічної спільноти // Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф-ї 22-23 лютого 2008 р. – Луцьк: Волин. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – С. 196–203.
47. *Найдьорова Л. А.* Особливості медіакультури територіальних спільнот України (регіональні відмінності віртуальності дорослих) / Л. А. Найдьорова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2008. – Вип. 19(22). – С. 271–282.
48. *Найдьорова Л. А.* Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у “малому світі” сусідства / Л. А. Найдьорова // Наукові студії із соціальної

та політичної психології : зб. статей. – К., 2008. – Вип. 20 (23). – С. 182–190.

49. *Найдьорова Л. А.* Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 33–49.

50. *Найдьорова Л. А.* Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у “малому світі” сусідства // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2008. – Вип. 20 (23). – С. 182–190.

51. *Найдьорова Л. А.* Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією / Л. А. Найдьорова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 9. – С. 73–87.

52. *Найдьорова Л. А.* Медіапсихологія як нова галузь соціально-психологічного знання: проблеми і перспективи / Л. А. Найдьорова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 218–230.

53. *Найдьорова Л. А.* Кібербулінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби: теоретико-методичні засади подолання і профілактики / Л. А. Найдьорова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С. 10–18.

54. *Найдьорова Л. А.* Агресивний кіберпростір чи агресивні користувачі? Психологічні засади додання кібербулінгу // Психологічні перспективи. Спецвипуск “Проблеми кіберагресії”. – Т. 2. – 2012. – С. 83–92.

55. *Найдьорова Л. А.* Основи медіапсихології: концептуальна територія і когнітивний ландшафт / Л. А. Найдьорова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. 12. Психологія творчості. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 316–322.

56. *Найдьорова Л. А.* Інтеграція вітчизняної психологічної науки і практики психологічної реабілітації військових: про розвиток рефлексивних властивостей психологічної спільноти / Л. А. Найдьорова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – К., 2015. – № 4 (29). – С. 106–111.

57. *Найдьорова Л. А.* Науково-методичне забезпечення медіаосвіти в Україні: підсумки всеукраїнського експерименту / Л. А. Найдьорова // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми

теорії і практики (до 25-річчя НАПН України) : зб. наук. праць. – К., 2017. – С. 140–146.

58. *Найдьонова Л. А.* Свідома і системна саморегуляція суб'єктів соціалізації: груп-рефлексивний підхід / М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, Л. В. Григоровська // *International Journal of Education & Development. Volume 3. Psychology / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukrainian Association of Educational and Developmental Psychology.* – Co-publ. : Publishing office: Accent Graphics Communications. – Hamilton, ON, 2017. – P. 25–37.

59. *Татенко В. О.* До проблеми автентичності людського буття: вчинкова парадигма / В. О. Татенко // *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002* : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Харків, 2002. – Ч. 1. – С. 550–563.

60. *Татенко В. О.* Соціально-психологічні механізми впливу людини на людину // *Соціальна психологія* – 2003. – № 1. – С. 60–72.

61. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка.* – К. : Либідь, 2006. – С. 316–358.

62. *Татенко В. О.* Особистісне зростання і гуманізація стосунків між поколіннями в світлі суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 16 (19). – С. 127–140.

63. *Татенко В. О.* Спільний учинок як наукове поняття і вищий рівень взаємодії людини з людиною / В. О. Татенко // *Сучасна українська політика: політики та політологи про неї.* – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичний менеджмент. – С. 42–54.

64. *Татенко В. А.* Онтопсихологические аспекты понимания индивидуальности / В. А. Татенко // *Психология индивидуальности: Новые модели и концепции / под науч. ред. Старовойтенко Е. Б., Шадрикова В. Д.* – Москва : НОУ ВПО МПСИ, 2009. – С. 99–146.

65. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма освіти: філософсько-психологічне обґрунтування : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2010. – Т. XII. – Ч. 5. – С. 310–313.

66. *Татенко В. О.* Ідея вчинку у психологічній науці і практиці / В. О. Татенко, Я. Є. Кальба, В. Д. Шульга // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. праць. – К., 2011. – С. 163–171.

67. *Татенко В.* Особистісно орієнтований підхід у науці й освіті як предмет психологічної рефлексії / В. Татенко // Післядипломна освіта в Україні. – 2012. – № 1. – С. 80–91.
68. *Татенко В. О.* До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 204–225.
69. *Татенко В. О.* Соціальна і політична психологія Євромайдану: суб'єктне і вчинкове / В. О. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 5. – С. 146–171.
70. *Татенко В. О.* Феномен соціалізації в контексті суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія : вісник НАПН України. – 2015. – С. 44–52.
71. *Татенко В. О.* Процес націєтворення у суб'єктно-вчинковому вимірі / В. О. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 1 (10). – С. 193–216.
72. *Горностай П. П.* Рольова соціалізація особистості: Психотерапевтичний ракурс / П. П. Горностай // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2001. – Вип. 21. – С. 91–100.
73. *Горностай П. П.* Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі рольової теорії / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2002. – Вип. 6 (9). – С. 44–57.
74. *Горностай П. П.* Гендерний розвиток та гендерна ідентичність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації // Гендерні студії: освітні перспективи. – К.: Фоліант, 2003. – С. 5–21.
75. *Горностай П. П.* Измерение локуса ролевого конфликта / П. П. Горностай // Психологическая диагностика. – 2004. – № 3. – С. 88–95.
76. *Горностай П. П.* Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру – К. : КІС, 2004. – С. 132–156.
77. *Горностай П.* Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості / Павло Горностай // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 23–35.
78. *Горностай П. П.* Психологічний феномен “Ми” / П. П. Горностай // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 88–96.
79. *Горностай П. П.* Проблема групового бессознательного в соціальної психології / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 18 (21). – С. 30–39.

80. *Горноста́й П. П.* Коллективные установки и групповая идентичность / П. П. Горноста́й // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія “Психологія”. – 2011. – Вип. 47. – № 981. – С. 62–66.
81. *Горноста́й П.* Колективна травма та групова ідентичність / Павло Горноста́й // Психологічні перспективи. Спец. випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – К., 2012. – С. 89–95.
82. *Горноста́й П. П.* Психологія малих груп: структура, динаміка, ідентичність / П. П. Горноста́й // Педагогічна і психологічна наука в Україні. Т. 2. Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К.: Пед. думка, 2012. – С. 115–125.
83. *Горноста́й П. П.* Концепція групової ідентичності в малих групах / П. П. Горноста́й // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2013. – Вип. 32 (35). – С. 81–92.
84. *Горноста́й П. П.* Коллективные травмы и национальный характер / П. П. Горноста́й // Психологічне консультування і психотерапія. – 2014. – № 1–2. – С. 145–157.
85. *Горноста́й П. П.* Рівні групової взаємодії: чинники та закономірності / П. П. Горноста́й // Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 9. – С. 36–55.
86. *Горноста́й П. П.* Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах / П. П. Горноста́й // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2017. – Вип. 39 (42). – С. 131–144.
87. *Gornostai P.* Group Identity in the Context of Small Groups Psychology // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К., 2015. – Вип. 36 (39). – С. 45–51 (англ.).
88. *Горноста́й П. П.* Громадянська ідентичність українців та її еволюція // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 2 (16). – С. 98–111.
89. *Кочубейник О. М.* Соціальна ситуація та “Я”-концепція особистості: крос-культурний аспект / О. М. Кочубейник // VI Костюківські читання “Психологія у ХХІ столітті: Перспективи розвитку”. – К., 2003. – Т. 1. – С. 218–223.
90. *Кочубейник О. М.* М. Теорія особистості: уявлення про індивідуального суб’єкта / О. М. Кочубейник // Актуальні проблеми психології. Т 1: Організаційна психологія. Економічна психологія.

Соціальна психологія : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Ч. 12. – С. 75–80.

91. *Кочубейник О. М.* Автентичність: проблема інтраіндивідуальної стабільності / О. М. Кочубейник // Актуальні проблеми психології. Т 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – Ч. 16. – С.120–125.

92. *Кочубейник О. М.* Стиль як феномен життєвого простору особистості / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2007. – Вип. 16 (19). – С. 63–70.

93. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості у діапазоні «автономія – інтерсуб'єктність» / О.М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 22 (25). – С.77–85.

94. *Кочубейник О. М.* Модус персоналізації у становленні автентичності: самітність, границі «Я» та автономія / О. М. Кочубейник // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2009. – Вип. 25 (49). – С. 29–34.

95. *Кочубейник О. М.* Екзистенційний проект як спосіб організації життя особистості / О. М. Кочубейник // Соціальна психологія. – 2009. – № 1. – С. 60–68.

96. *Кочубейник О. М.* Автентичність особистості: між принципом реальності та принципом віртуальності / О. М. Кочубейник // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. – 2010. – Вип. 32 (56). – С. 68–74.

97. *Кочубейник О. М.* Постмодерн: автентичність особистості та трансформація дискурсу соціальності / О. М. Кочубейник // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – № 1. – С. 113–118.

98. *Кочубейник О. М.* Пасіонарна реальність як персональний буттєвий дискурс і гра умовностями / О. М. Кочубейник // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2012. – Т 1. – С. 112–129.

99. *Кочубейник О. М.* Особистість у комунікативному суспільстві: ефект постмодерної соціальності / О. М. Кочубейник // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – К., 2013. – Вип. 8. – С. 519–526.

100. *Кочубейник О. М.* Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2014. – Вип. 34 (37). – С. 31–37.
101. *Кочубейник О. М.* Архітектоніка соціального діалогу: проекція у дискурсивний вимір / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2015. – Вип. 35 (38). – С. 18–24.
102. *Кочубейник О. М.* Комунікативний простір соціальної проблеми: ризики неефективності діалогу / О. М. Кочубейник // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 7. – С. 89–94.
103. *Кочубейник О. М.* Дискурсивні процеси: як конструюється асиметричність соціальної реальності? / О. М. Кочубейник // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 8. – С. 131–139.
104. *Кочубейник О. М.* Психологічний зміст аномії: конструювання опитувальника / О. М. Кочубейник // Педагогічний процес: Теорія і практика. – 2017. – № 1. – С. 7–14.
105. *Kochubeynuk O.* Social Dialogue as the Society Communication Practice / О. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2015. – Вип. 36 (39). – С. 52–61.
106. *Лазоренко Б. П.* Методика організації соціально-психологічного супроводу ВІЛ-інфікованих дітей та їхніх сімей / Б. П. Лазоренко та ін. // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2005. – Вип. 9 (12). – С. 116–123.
107. *Лазоренко Б. П.* Деструктивний вплив стигматизації і дискримінації на проблемну молодь / Б. П. Лазоренко // Психологічні перспективи. – 2008. – Вип. 12. – С. 21–30.
108. *Лазоренко Б. П.* Життєві завдання проблемної молоді як чинник її самореалізації в соціумі / Б. П. Лазоренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2009. – Вип. 23 (26). – С. 105–116.
109. *Лазоренко Б. П.* Стресогенні чинники в житті української молоді і засоби їх опанування / Б. П. Лазоренко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – Чернігів, 2009. – Вип. 60. – Т. 2. – С. 3–5.
110. *Лазоренко Б. П.* Взаємозв'язок несвідомого і свідомого в практиках особистісного життєконструювання проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Психологічні перспективи. – 2012. – С. 290–296. – (Спецвипуск “Психологія професійної діяльності працівників соціальної сфери”).

111. *Лазоренко Б. П.* Кризова практика особистісного життєконструювання проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 133–144.
112. *Лазоренко Б. П.* Особистісні практики просоціального життєконструювання в субкультурах української проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Психологічні перспективи. – 2011. – С. 37–43. – (Спецвипуск “Психологія соціальної роботи”).
113. *Лазоренко Б. П.* Соціально-психологічні технології оптимізації кризових практик проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 5. – С. 48–59.
114. *Лазоренко Б. П.* Парадоксальна реакція в соціально-психологічних технологіях опанування психотравми та ПТСР / Б. П. Лазоренко // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей за матеріалами однойменного укр.-пол. наук. семінару (м. Київ, 20–21 червня 2015 р.) / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України ; Представництво Польської академії наук у м. Києві ; Соц.-психол. метод. реабіліт. центр ; [наук. ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Міленіум, 2015. – С. 68–76.
115. *Лазоренко Б. П.* Психотравма як ресурс соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді, яка переживає наслідки повоєнної психотравматизації / Б. П. Лазоренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – № 4 (29). – С. 110–115.
116. *Лазоренко Б. П.* Залучення проблемної молоді, яка зазнала психотравматизації, до процесу психологічної реабілітації / Б. П. Лазоренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 9. – С. 134–148.

IV. Авторські свідоцтва

1. Свідоцтво № 66722 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Монографія “Історіографічні та методологічні координати теорії соціальної психології”. Автори: Слюсаревський М. М., Жовтянська В. В., Скорик М. М., Хазратова Н. В., Климчук Н. В., Соколовська Ю. С. (Кальницька Ю. С.), Бублик П. І., Рибалка В. В.
2. Свідоцтво № 57725 про реєстрацію авторського права на твір від 22 грудня 2014 р. – Навчальний посібник “Психологія міграції”. Автори: Слюсаревський М. М., Блинова О. С.

3. Свідоцтво № 66706 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Навчальний посібник “Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій” (“Профілактика порушень адаптації до стресів”). Автори: Титаренко Т. М., Баришполець О. Т., Кляпець О. Я., Лазоренко Б. П., Савінов В. В., Черемних К. О.
4. Свідоцтво № 66707 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Колективна наукова монографія “Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості” (“Життєві завдання особистості”). Автори: Титаренко Т. М., Гундєртайло Ю. Д., Злобіна О. Г., Кляпець О. Я., Кочубейник О. М., Крайчинська В. А., Лазоренко Б. П., Ларіна Т. О., Лепіхова Л. А., Черемних К. О.
5. Свідоцтво № 66708 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Колективна наукова монографія “Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності” (“Психологічні практики конструювання життя”). Автори: Титаренко Т. М., Кочубейник О. М., Черемних К. О.
6. Свідоцтво № 64081 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Динамічний показник виконання технічного завдання опитування (Виконання ТЗ опитування) : комп’ютерна програма. Автори: Найдюнов І. М., Григоровська Л. В., Найдюнова Л. А.
7. Свідоцтво № 64077 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Електронний бюлетень “Моніторинг професійного самоздійснення в умовах упровадження Національної рамки кваліфікацій” (Генерація бюлетеня. НРК) : комп’ютерна програма. Автори: Найдюнов І. М., Найдюнова Л. А., Григоровська Л. В.
8. Свідоцтво № 47185 про реєстрацію авторського права на твір від 14.01.2013р. – Мобільне мультимедійне тестування ставлення батьків до впливу телебачення на дитину (ММТ-медіакультура) : комп’ютерна програма. Автори: Найдюнов І. М., Найдюнов М. І., Найдюнова Л. А.
9. Свідоцтво № 47184 про реєстрацію авторського права на твір від 14.01.2013 р. – Мобільне мультимедійне тестування ставлення громадян до єдності України (ММТ-Схід-Захід) : комп’ютерна програма. Автори: Найдюнов І. М., Найдюнов М. І., Найдюнова Л. А., Найдюнова Л. М.
10. Свідоцтво № 64083 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Модуль генерації кодів-паролей для тестування професійного самоздійснення за запитом інтерв’юера (Генерації кодів-паролей. НРК) : комп’ютерна програма. Автори: Найдюнов І. М., Григоровська Л. В., Найдюнова Л. А.

11. Свідоцтво № 64082 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Модуль самореєстрації для тестування професійного самоздійснення за власною ініціативою (Самореєстрація. НРК): комп'ютерна програма. Автори: Найдьонов І. М., Григоровська Л. В., Найдьонова Л. А.
12. Свідоцтво № 64079 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Опитувальник професійного самоздійснення на основі загальних соціально-психологічних показників. НРК: компетентності, рівні кваліфікації (Професійне самоздійснення. НРК): комп'ютерна програма. Автори: Найдьонов І. М., Найдьонова Л. А., Григоровська Л. В.
13. Свідоцтво № 64078 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016р р. – Тест імпліцитних асоціацій професійного самоздійснення он-лайн (Професійне самоздійснення. НРК. ІАТ): комп'ютерна програма. Автори: Найдьонов І. М., Найдьонова Л. А., Григоровська Л. В.
14. Свідоцтво № 64084 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Техніка продовження перерваного он-лайн тестування професійного самоздійснення (Продовження тестування. НРК): комп'ютерна програма. Автори: Найдьонов І. М., Григоровська Л. В., Найдьонова Л. А.
15. Свідоцтво № 64080 про реєстрацію авторського права на твір від 12.02.2016 р. – Управління виконанням технічного завдання опитуванням (Управління виконанням ТЗ опитування): комп'ютерна програма. Автори: Найдьонов І. М., Григоровська Л. В., Найдьонова Л. А.
16. Свідоцтво № 47183 про реєстрацію авторського права на твір від 14.01.2013 – Управлінський моніторинг ходу мобільного мультимедійного тестування: комп'ютерна програма. Автори: Найдьонов І. М., Найдьонов М. І., Найдьонова Л. А., Найдьонова Л. М.
17. Свідоцтво № 66735 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Підручник “Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу”. Автор: Найдьонова Л. А.
18. Свідоцтво № 66723 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Монографія “Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів”. Автори: Найдьонова Л. А., Череповська Н. І., Барішполец О. Т., Вознесенська О. Л., Голубева О. Є., Мироненко Г. В., Обухова Н. О.
19. Свідоцтво № 66713 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Монографія “Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища”. Автори:

Горностаї П. П., Вознесенська О. Л., Грибенко І. В., Чорна Л. Г.,
Никоненко Л. В., Плетка О. Т.

20. Свідоцтво № 66715 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Монографія “Психологія групової ідентичності: закономірності становлення”. Автори: Горностаї П. П., Ліщинська О. А., Циганенко Г. В., Чорна Л. Г., Грибенко І. В., Покладова В. В., Плетка О. Т., Скрипник О. В.

21. Свідоцтво № 66714 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Посібник “Процеси ідентифікації особистості в малій групі: досвід теоретичного та емпіричного дослідження”. Автори: Горностаї П. П., Циганенко Г. В., Чорна Л. Г., Грибенко І. В., Покладова В. В., Плетка О. Т., Скрипник О. В.

22. Свідоцтво № 66702 про реєстрацію авторського права на твір від 18 липня 2016 р. – Монографія “Автентичність особистості у її життєвому світі: модули, процеси, статуси”. Автор: Кочубейник О. М.

СПИСОК ЗАРУБІЖНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Slusarevsky M. Social tension before and during mass political action // 26 International Congress of Applied Psychology, July 16–21, 2006. – Athens: The International Association of Applied Psychology, 2006. – P. 3232 (англ. мов.).

Slusarevskiy M., Naydonova L., Naydonova L. M. Civic Development in Ukraine: community participation (2004–2008) // 2009 ISPP Annual Presentations Abstracts, Dublin, May 29, 2009. – P. 18–19. (англ. мов.).

Tytarenko T. Psychological Health Restoration as a Way of Socio-Psychological Rehabilitation of a Person [Electronic resource] / Tetiana Tytarenko // Mental Health: global challenges : MHGC Journal / chief ed. Victor Vus. – Rome : NDSAN, 2018. – P. 81–82 (англ. мов.).

Naydonova L. Group-reflective Psychological Project for Effective Investment in the Personnel Qualification Promotion in Ukraine // Abstracts of X European Congress of Work and Organisation Psychology. Prague, Czech Republic, May 16–19. – 2001. – P. 494. (англ. мов.)

Naydonova L., Kuzichkina N. Preparedness for adaptation in foreign language environment // Abstracts book of 28th International Congress of Psychology. August 8–13, 2004. Beijing, China. – P. 2063.186. (англ. мов.).

Naydonova L. Psychological Phenomenon on Ukrainian Mass Actions during the President Election 2004 // 9th European Congress of Psychology – Abstracts. 3–8 July, 2005. Granada – Spain, 2005. – P. 4025.htm (англ. мов.).

Naydonova L., Kuzichkina N. Student Psychological Adaptation in Higher Schools // 9th European Congress of Psychology – Abstracts. 3–8 July, 2005. Granada – Spain, 2005. – P.4023.htm (англ. мов.).

Naydonova L.A., Naydonova L.M. Emotional States of Participants of Mass Political Moves in Ukraine during the Period of November–December, 2004 // 9th European Congress of Psychology – Abstracts. 3–8 July, 2005. Granada – Spain, 2005 – P.4029.htm (англ. мов.).

Naydonova L., Surenshikov O. Transformation of Youth Values by the Events on the Independence Square // 9th European Congress of Psychology – Abstracts. 3–8 July, 2005. Granada – Spain, 2005. – P.4024.htm (англ. мов.).

Naydonova L.A. Inter-Team Work Models in Creative Tasks Solutions // Abstracts of X European congress of Work and Organisation Psychology, Turkey, Istanbul, May 12–15, 2005. – P. 1(англ. мов.).

Naydonova L., Naydonova L.M., Grigorovska L. Enduring Empowerment and Reflectivity on Mass Political Actions // 26 International Congress of Applied Psychology, July 16–21, 2006. – Athens: The International Association of Applied Psychology, 2006. – P. 3231 (англ. мов.).

Naydonova L., Naydonova L.M. Mass Emotional States in Different Local Communities and Participants' Enduring Empowerment // 10th European Congress of Psychology "Mapping of Psychological Knowledge for Society", Prague, 3–6 July 2007. – Prague, 2007. – P. 135 (англ. мов.).

Naydonova L., Kuzichkina N. Staff's Reflexive Pre-adaptation to Changes Caused by Merger // The XIIIth European Congress of Work and Organizational Psychology "Sustainable Work: Promoting Human and Organizational Vitality", Stockholm, 9–12 may 2007. – Stockholm, 2007. – P. 58 (англ. мов.).

Naydonova L.A. 5-Dimensional media culture virtuality model. Abstract of XXIX International Congress of Psychology. July 20–25, 2008, Berlin, P. 76, <http://www1.icp2008.org/guest/ID951a24a9fb1018/AbstractView?ABSID=12150> (англ. мов.).

Naydonova L. Regional Diversity of Teenagers Media Culture in Ukraine // Abstracts of the 27th International Congress of Applied Psychology. 11-16 July. Melbourne, Australia, 2009. – P. 913-914 (англ. мов.).

Naydonova L. Transformation of Electoral Motivation in Ukraine during 2004-2010 years: toward Reflexive Capital? // From the Totalitarianism Towards Democracy in Central-Eastern Europe. Contributions of Political Psychology to Understanding of Transformation Process in the Region. 18–20 November 2010. – Warsaw, Poland. – P. 6. (англ. мов.).

Naydonova L., Naydonov M., Grygorovs'ka L. Understanding of the occupational prestige diversity in Ukraine and about theWorld // Abstracts of the 12th European Congress of Psychology, 4–8 July, 2011, Istanbul. – Istanbul, 2011. – Режим доступу: <http://My.eLVisti.com/naid/uk/1str/public.htm>; (http://mmif69.org.ua/IRIS/0261_a_tz.pdf) (англ. мов.).

Naydonov, M., Grygorovska, L., Naydonova, L., Khorina O. The Dynamics of the Factors of Occupational Prestige during Financial and Economic Crisis // 27 International Congress of Applied Psychology. July 11-16, 2010, – P. 329;: http://icap2010.e proceedings.com.au/12.2_Individual_Orals.pdf#page=250 &view=FitV(англ. мов.).

Naydonova L., Naydonov M., Grygorovs'ka L. Reflexive Capital and Diversity of Electoral Motivation in Ukraine during 2004–2010 years // Abstracts of the 12th European Congress of Psychology, 4–8 July, 2011, Istanbul. – Istanbul, 2011 (англ. мов.).

Naydonov M., Grigorovska L., Naydonova L. System socio-psychological reflection on the labour market development in Ukraine / Mykhaylo Naydonov; Lyubov Grigorovska; Lyubov Naydonova // Abstracts of the 27th International Congress of Applied Psychology. 22-27 July. 2012 Cape Town, South Africa. – P. 512 (англ. мов.).

Naydonova L. Parasocial relations and creative internet activity / Lyubov. Naydonova // Abstracts of the 27th International Congress of Applied Psychology. 22-27 July. 2012 Cape Town, South Africa. – P. 417 (англ. мов.).

Naydonov M., Naydonova L., Grigorovska L. What Ukrainian Parents Think About TV Influence on Children? / Naydonov, Mykhaylo; Naydonova, Lyubov; Grigorovska, Lyubov // Abstracts of the 13th European Congress of Psychology. 9–12 July. 2013 Stockholm, Sweden, https://abstracts.congex.com/scripts/JMEvent/ProgrammeLogic_Abstract_P.asp?PL=Y&Form_Id=3&Client_Id='CXST'&Project_Id='13078006'&Person_Id=2804236 (англ. мов.).

Naydonova L.A., Naydonov M., Naydonova L. M. Reflexive Parasocial Relations and Creative Internet Activity as MIL indicators / Lyubov A. Naydonova, Mykhaylo Naydonov and Lyubov M. Naydonova // European Conference on Information Literacy, October 22–25, 2013, Istanbul, Turkey: Abstracts / Editors: Serap Kurbanoglu, Esther Grassian, Diane Mizrachi, Ralph Catts, Sumeyye Akca, Sonja Spiranec. – Ankara: Hacettepe University Department of Information Management, 2013. – P. 229(англ. мов.).

Naydonov M., Grigorovska L., Naydonova L. Socio-psychological Reflection on the Labor Market Development in Ukraine During 2008–2011 / Naydonov, Mykhaylo; Naydonova, Lyubov; Grigorovska, Lyubov // Abstracts of the 13th European Congress of Psychology ECP2013. – P. 229.; http://iris-psy.org.ua/publ/FR_P422.pdf (англ. мов.).

Naydonov M., Naydonova L., Grigorovska L. The propensity for the profession as diagnostic indicators for vocational counseling and labor market / Mykhaylo Naydonov, Lyubov A. Naydonova, Lyubov Grygorovska, Julia Tovstokora // ICAP 2014 Abstract. – Paris, 9-13 July 2014, http://www.icap2014.com/program-detail_39/organizational-psychology-brief-oral-presentations-session-13?date=&langue=&theme=&topic=&type=&mots=Naydonov (англ. мов.).

Naydonov M., Naydonova L., Grigorovska L. Values of Geopolitical Choice among the Age and Regional Cohorts of Ukrainian Society / Mykhaylo Naydonov, Lyubov A. Naydonova, Lyubov Grygorovska // 37th Annual Meeting of ISPP 2014, Abstract Book : Submission website International Society of Political Psychology. Rome, 4–7 July, 2014. – Rome, 2014 (англ. мов.).

Naydonov M., Naydonova L. A., Grygorovska L., Naydonova L. M. Engagement at Mass Protest Political Action, Geopolitical Choice and Psychology of Encounter between East and West of Ukraine / Mykhaylo Naydonov, Lyubov A. Naydonova, Liubov Grygorovska, Lyubov M. Naydonova // The 2015 Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology (ISPP) (англ. мов.).

Naydonova L. Media Psychology as a Conceptual Background for Media Education: best practices in Ukraine / Lyubov A. Naydonova // International Journal of Pedagogy, Innovation and New Technologies. – 2015; 2(2): 44-49 ICID:1187832, <https://ijpint.com/resources/html/article/details?id=135685>.

Naydonova L. A. Holodomor historical trauma, regional diversity in Ukraine and reactions on antiterrorists operations: public opinion and media literacy effects / Naydonova L. A., Naydonov M. I., Naydonova L. M., Grygorovska L.V. // XIV Conference of European Society for Traumatic Stress Abstract Book: Studies Trauma in Changing Societies: Social Contexts and Clinical Practice – Vilnius, 10-13 July 2015, http://estss2015.eu/wp-content/uploads/2014/05/estss.preliminary_program.poster.2015.04.221.pdf (англ. мов.).

Naydonova L. Psychological resources and risks of internet using by teenagers during war / Naydomov M., Naydonova L., Naydonova L. M., Naydonov I. // Media and psychology // International Journal of Psychology. – Special Issue: 31st International Congress of Psychology, 24–29 July 2016, Yokohama, Japan. – International Union of Psychology, 2016. – Vol. 51, Is. Supplement S1. – P. I–V, 834–845.

Naydonova L. Representativereflexivityforadvanced economic self-constitution of youth / NaydonovaL., NaydomovM., GrygorovskaL. // Psychology of political and economic self-constitution: Proceedings of the IV international scientific and practical seminar, May 20th / ed. by Irina Bondarevskaya, Eugen Iordănescu; org. com.: Bondar, Ekaterina [et. al.]. – Kyiv : Advance, 2016. – P. 79–81.

Naydomov M., Naydonova L., Grygorovska L., Naydonova L.M. National identity and geopolitical choice: East of Ukraine during the war // The Good Society: Prospects for reason, communication, and well-being / The 39th Annual scientific meeting of the International society of political psychology (ISPP) 13–16 July 2016. – P. 72-73 (англ. мов.).

Naydomov M., Naydonova L., Naydonova L. M. Media literacy as psychological resource for overcoming the risks of internet use by teenagers during war // The Good Society: Prospects for reason, communication, and

well-being. / The 39th Annual scientific meeting of the International society of political psychology (ISPP) 13-16 July 2016. – P. 119. (англ. мов.).

Grygorovska L., Naydonova L. The vision of economic and political realities in group-reflexive approach / Grygorovska L., Naydonov M., Naydonova L. // Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education. Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017. – Kyiv : Advance, 2017. – P. 73–78 (англ. мов.).

Grygorovska L., Naydonova L. Reflective technology based on a representative reflection in vocational guidance [Electronic resource] / M. Naydonov, L. Grygorovska, L. Naydonova // Materials of EFPA 15th European Congress of Psychology, 22.01.2017, <https://psynip.conference-services.net/abstractsE79C-8227-4D3B-B3FF-7992CDAF1/1> (англ. мов.).

Naydonova L. War media trauma taxonomy for economic and political self-constitution / L. Naydonova // Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education. Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017. – Kyiv : Advance, 2017. – P. 42–45 (англ. мов.).

Naydonova L., Grygorovska L. The dynamics of geopolitical orientations of the population as a basis for overcoming regional prejudice during the integration of intermally displaced persons in Ukraine [Electronic resource] / M. Naydonov, L. M. Naydonova, L. A. Naydonova, L. Grygorovska, I. Naydonov // Materials of EFPA 15th European Congress of Psychology, 29.01.2017. – Abst. 1595, <https://psynip.conference-services.net/abstracts.asp?sessionID={D6AD8 E70-768E4873-ABAD604BED B5E62}&action=finish¤t=31899&abstract1/1> (англ. мов.).

Naydonova L. A. War media trauma taxonomy for economic and political self-constitution / L. A. Naydonova // Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017/ ed. by Irina Bondarevskaya, Despina Karakatsani; org. com.: Bondar, Ekaterina [et al.]. – Kyiv, 2017 (Tipogr. “Advance”). – P. 42–45.

Naydonova L. A. Reflexive competitiveness as a principle of professional education / M. I. Naydonov, L. I. Grigorovska, L. A. Naydonova // Proceedings of the 6th international scientific and practical seminar: Political and economic self-constitution: citizenship activity and education (Olsztyn, 5th June, 2018). – Edizioni, 2018. – P. 25–28. (англ. мов.).

Naydonova L. A. Media Literacy Effect. The Context of War Media Trauma / Lyubov Naydonova // Mental Health Global Challenges. – MHGC Journal. – 2018. – P. 63. DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGCI>,

<http://www.mhgcj.org/media-literacy-effect-the-context-of-war-media-trauma/>
(АНГЛ. МОВ.).

Gornostay Pavel P. Locus of Role Conflict as a Base Personality Concept // 11th European Conference on Personality. Lengerich etc.: Pabst Science Publishers, 2002. – 0,4 (АНГЛ. МОВ.).

Pavlo Gornostai, Lidiya Chorna, Halyna Tsyhanenko, Olha Pletka, Olha Korobanova, Viktor Vus (2018). Mental health: dislocation of the concept in the small group / Mental Health: Global Challenges Journal.[Crossref, ResearchBib] DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGCJ-2018>. – P. 18–20 Rome (АНГЛ. МОВ.).

Lasorenko B., Savinov V. Psychosocial problems and resilience strategies of children and youth who are living in the front line zone in the East of Ukraine [Electronic resource] / Sergiy Bogdanov, Andriy Girnyk, Boris Lasorenko, Volodymyr Savinov, Viktoria Solovjova // Bridging Across Generations: Turning Research into Action for Children and Families. 15th Symposium on the Contributions of Psychology to Peace, 21–27 May 2017, Rome and Florence, Italy : Abstracts. – P. 75–76, <https://www.unicef-irc.org/files/documents/d-3931-Abstracts%20Peace%20Psychology%20Symposium%20final.pdf> (АНГЛ. МОВ.).

Lazorenko B. Readaptation of ATO Veterans and their Wives: Experience of Psychosocial Assistance School [Electronic resource] / Borys Lazorenko, Kateryna Kalnytska // Mental Health: Global Challenges of XXI Century : MHGC Proceedings / ed. Victor Vus. – Rome : NDSAN, 2018. – P. 59–60, <https://mhgc21.org/en/MHGC21>; <https://mhgc21.org/uploads/MHGC-Proceedings-2018.pdf> (АНГЛ. МОВ.).

Lazorenko B. P. Peculiarities of psychological and social help to problem teenagers from families with many children / B. P. Lazorenko // VIII-th European Conference on Organizational psychology and Health Care “Change and Quality in Human Work”. 8–11 October, 2003. – Vienna, Austria. – P. 55 (АНГЛ. МОВ.).

Наукове видання

**ЖИТТЄВИЙ СВІТ
І ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН**

Реферативний опис роботи

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Дизайн обкладинки *С. Я. Даневич*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 04.09.2020 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,0.
Замовлення № 1910-20. Наклад 500 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ “Талком”
93115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013 р.
